

svi putevi bili otvoreni. Slobodno se trgovalo sa Dubrovnikom, Skadrom, Solunom, Sofijom, Istanbulom. Iz Beča, Budimpešte, Trsta i Sarajeva izvožena je u Sandžak kahva, šećer, petrolej, špirit, pivo, brašno, željezo, bakar, manufaktura i kožna galanterija. Ovaj izvoz išao je mahom preko Sarajeva, a manjim dijelom preko Soluna.¹ Bilo je dosta bogatih bošnjačkih (Bajrovići, Hadžiatlagići, Korijenići, Dmde, Šećeragići, Dolmagići, Agovići, Spahići, Čatovići, Ljumići i drugi) i srpskih veletrgovaca (Đenisijevići, Bajići, Janićijevići, Veseljčići, Stevovići, Borisavljevići). Srpskim ustankom 1875. i ulaskom Austro-Ugarske u BiH 1878. privredne prilike su se pogoršale. Austro-Ugarska je zatvorila promet i uvela velike carine. Zbog ovakvog stanja za trgovinu i zanatstvo, srpsko građanstvo se selilo u Srbiju, kao i srpski seljaci.²

Otvaranjem novih saobraćajnica koje su ujedno označile zamiranje, prestanak rada i vitalne važnosti starih koji su višestoljetno obezbjeđivale sigurnost i život mnogih porodica, Sandžak se našao na periferiji, skoro u bespuću.³ Gradovi u njemu su počeli naglo siromašiti. Razvijena trgovina ranije je omogućavala da trgovci u Novoj Varoši do 1875. godine, poslije Sarajeva, Banjaluke, Mostara, Tuzle, Livna i Brčkog, budu najbrojniji i najbogatiji u čitavom Bosanskom pašaluku. Bili su to, mahom, srpski trgovci Borisavljevići, Cucići, Kuburovići i drugi. Dubrovčani su ovdje kupovali po 7.000-8.000 volova i krava godišnje.⁴ Nekoliko trgovačko-posjedničkih srpskih porodica iz Nove

¹ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 2002, 456.

² R. Petković-Popović-V. Šalipurović, *Srpske škole i prosveta u zapadnim krajevima Stare Srbije u XIX veku*, 15-16.

³ B. Hrabak, *Novopazarski Sandžak u poslednjoj godini osmanlijske vlasti*. Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XII, Prijepolje 1988, 173-206.
V. Čulafić, *Stari putevi, hanovi i hanska privreda u Sandžaku*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XII, Prijepolje 1988, 173-206.

⁴ Diko Pejatović, navodi da su i pojedini Srbi bili age (Borisavljevići, Stevovići i drugi), zaključujući da život srpskih trgovaca pod Turcima "nije bio tako težak kao ostalom siromašnom narodu, koji se i dizao na bune i ustanke". Vidl: D. Pejatović, *Vatre iz doline*, 20-21; upor. A. Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*, Beograd 1996, 75-79.

Varoši i Priboja (Borisavljevići, Stevovići, Cucići) imali su više čitluka u devet sela novovaroškog sreza od ijednog age Bošnjaka.¹

Veliku važnost, Sandžak, pogotovo Novi Pazar imaju, u geostrateškom smislu, u planovima Srbije, Crne Gore, Austro-Ugarske.² Srbija je 1893. počela formirati komisije za etnografske granice u Sandžaku, na Kosovu i u Makedoniji.³ Među Bošnjacima u Sandžaku često su kružile vijesti da će ovu oblast Porta ustupiti Srbiji, što je među njima izazivalo veliku uzrujanost.⁴ Početkom aprila 1899. došlo je do snažnog revolta među Bošnjacima u Novom Pazaru zbog toga što su najviđeniji gradski činovnici Aćif-beg - predsjednik opštine, Osman Nuri-beg - novopazarski kajmekam i članovi medžlisa primili odlikovanja kojim ih je nagradio srpski kralj.⁵ Narod je taj akt protumačio time da su odlikovani činovnici izdajnici i da će oni ustupiti Novi Pazar Srbiji. Predvodnici nezadovoljnih Bošnjaka bili su Sinan Grbović, hafiz Ramo i Abdurahman efendija. Zbog napete situacije vlasti su u Novom Pazaru podigli pripravnost vojske koja je ujedno čuvala i kuće odlikovanih. Nagrađeni činovnici nisu uspjeli da stišaju revoltirane mase. Aćif-beg je podnio ostavku, kao i Salih-beg Alibegović, član medžlisa i Osman-beg Čavić, također član medžlisa. Međutim, ni to nije umirilo nezadovoljstvo naroda pa se u cijeli spor umiješao kosovski valija koji je uspio da nekako stiša nemire.⁶

¹ Diko Pejatović, *Agrarna i etnička karta Bistrice 1912.*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XX, Prijepolje 2003, 106.

² Posljednje decenije XIX vijeka Felix Kanitz piše da bi strateški značaj novopazarskog položaja naveo svaku drugu evropsku silu da tamo izgradi što jače utvrđenje, a "turskom fatalizmu bio je dovoljan jedan srednjovekovni zamak sa četiri kule i zatrpanim rovom usred varoši, koji je, doduše, u opasnijim vremenima bio pojačavan nekim šančevima prema srpskoj strani. U takvim uslovima ništa nije bilo prirodnije od stalne težnje Srba da se domognu ovog loše čuvanog grada da bi konačno uklonili ovaj klin muslimanskog elementa između sebe i svoje crnogorske braće i, udruženi s njima, učinili kraj turskoj vladavini u Staroj Srbiji" - prema: F. Kanic, *Srbija*, II, 52.

³ N. Dučić, *Raško-prizrenska mitropolija*, Beograd 1896, 34.

⁴ AS, MIDS, PO, 1899, f. IX, br. 587.

⁵ AS, MIDS, PO, 1899, f. X, br. 1906.

⁶ A. Avdić, *Političke prilike u Novopazarskom Sandžaku krajem XIX i početkom XX veka*, Novopazarski zbornik, br. 3, Novi Pazar 1979, 54.

Austrijski diplomata Simon Joanović prvih godina XX vijeka uočio je da su se u Sandžaku sticale komunikacije koje su vodile iz BiH, Albanije i Makedonije, među kojima je bio najvažniji put koji vodi za Kosovsku Mitrovicu preko Novog Pazara.¹ Nesigurne političke prilike i stalne razmirice sa susjednim državama kao i sa sopstvenim vlastima prepustile su, po austrijskim ocjenama, znatan dio stanovništva Sandžaku "jednom stanju zadivljajlosti koje se gnuša svakog mirnog rada. To važi naročito za Kolašince i albanske elemente koji svakako nisu brojno zastupljeni u Sandžaku, kao i za posvuda naseljene bosanske emigrante koje se bez sumnje može označiti kao antikulturo".²

Nakon potpisivanja *Novopazarske konvencije* 21. aprila 1879. Austro-Ugarska je dobila pravo da drži garnizone u Priboju, Prijepolju i Pljevljima što je izazvalo revolt bošnjačkog i srpskog stanovništva u Sandžaku pa je dolazilo i do lokalnih sukoba. Bosanski begovi koji su emigrirali preko Crne Gore u Sandžak i na Kosovo bili su uporni u nastojanjima da se poduzmu sve preventivne mjere kako Sandžak ne bi doživio sudbinu BiH. Upliv bosanskih izbjeglica bio je najveći u Novom Pazaru i u pograničnim mjestima.³ Osmanska vlast je saopštila Bošnjacima u Sandžaku da se, sem dolaska austrougarskih četa u tri sandžačke varoši, ništa bitnije neće mijenjati, te su time izbjegnuta dalja neprijateljstva. Glasine o ratu i pripremama da se ide "na Bosnu na Švabe" nisu utihnule.⁴ Srbija se još *Tajnom konvencijom* od 28. juna 1881. bila obavezala da neće dozvoliti nikakve smutnje koje bi bile uperene protiv Austro-Ugarske u Sandžaku gdje je ova monarhija

¹ S. Joanović, *Novopazarski Sandžak 1878-1900*, III, Novopazarski zbornik, br. 8, Novi Pazar 1984, 126. Vojne jedinice su se, prema potrebi, povećavale ili smanjivale iz brojnog sastava jedinica u Kosovskom vilajetu, gdje je bilo stacionirano 26 bataljona pješadije, 10 eskadrona konjice, tri jahače baterije, 11 poljskih i dvije brdske baterije. Pored vojnih snaga, postojale su i jedinice zaprtija (žandarmerije) i koldžija (finansija) koje su održavale red po gradovima i selima, kontrolirale i carinile robu na prelazima za Srbiju, Crnu Goru i Bosnu. Opšir. V. Šalipurović, *Raonička buna*, knj. I, 35.

² S. Joanović, *Novopazarski Sandžak 1878-1900*, Novopazarski zbornik, br. 9, 133.

³ B. Hrabak, *Prizrenska liga i Stara Raška*, 90.

⁴ AS, MIDS, PPO, 1905, br. 291.

nastojala da bude što prisutniji faktor.¹ Austro-Ugarska je 1905. u Pljevljima imala stacioniranu Devetu brdsku brigadu i tri bataljona pješadije, u Prijepolju bataljon, a u Priboju i Jabuci po jednu pješadijsku četu. Svim ovim jedinicama je zapovijedao feldmaršal baron Josip Vangl, sa sjedištem u Pljevljima.²

Dolaskom Austro-Ugarske u Sandžak i izgradnjom pruge do Uvca, koja je otvorena 4. jula 1906. godine, Priboj je postao prolazno trgovačko središte. Sva kolonijalna i manufakturna roba iz Austro-Ugarske, kao i ona što je uvožena preko Osmanskog carstva i išla dalje na istok, prolazila je kroz Priboj. Preko ovog grada u Sarajevo je izvožena sirova koža, suho meso, kajmak, sir, orasi, vuna, sukno, drvo.³ U sklopu austro-ugarskih planova vezanih za Sandžak izuzetno mjesto imala je ideja da se napravi pruga tzv. *Novopazarska željeznica* (Beč-Sarajevo-Novii Pazar-Kosovska Mitrovica-Skoplje-Solun) u okviru daljeg prodiranja Monarhije na istok što je nailazilo na odbojnost Bošnjaka i Srba u Sandžaku.⁴ Među srpskim živiljem u Sandžaku postojala je jaka antiaustrijska politika koja je potpomagana iz Istanbula, Beograda i Rusije.⁵ Obavještajna služba Austro-Ugarske došla je do podataka da se u maju 1908. u Sandžak prebacuje oružje iz Srbije. Krajem aprila 1908. javljano je da je srpski narod u Sandžaku bio uznemiren, njive još nije počeo orati, da se stvaraju planovi o podizanju ustanka. Bilo je predviđeno da se stvore tri odreda u planinama, "a zatim muslimane ubijati i paliti sve što samo uhvatiti

¹ K. Isović, *Austrougarsko zaposjedanje Novopazarskog Sandžaka 1879*, 109-112; N. Martinović, *Novopazarski Sandžak u aneksionoj krizi*, Međunarodni naučni skup "Velike sile i Srbija pred Prvi svjetski rat", SANU, Beograd 1976, 541-548; B. Hrabak, *Prizrenska liga i Stara Raška*, 93-94.

² V. Šalipurović, *Raonička buna*, I, 35-36.

³ F. Dizdarević, *O Hasan-agi i njegovoj vakufnami*, 103.

⁴ Opšir. D. Đorđević, *Austrorpski sukob oko projekta novopazarske železnice*, Istorijski časopis, knj. VII, Beograd, 1957, 213-247; Đ. Mikić, *Pitanje trasiranja sandžačke i jadranske željeznice kroz Kosovski vilajet 1908-1909*, Obeležja, br. 3, god. VI, Priština 1976, 82-92.

⁵ U anonimnom pismu "Politici" iz Prijepolja 1904. za koje je docnije ustanovljeno da ga je napisao učitelj Sreten Vukosavljević, stoji slijedeće: "Ovdje je izgubljen svaki kompas i čovek ne zna na koju stranu da se okrene: u strahu od Austrije preterali smo u vernosti sultanu i same čistokrvne Turke" - "Politika", Beograd 1. februar 1904.

mogu".¹ Odlukom o aneksiji BiH Austro-Ugarska se obavezala da se odriče svojih prava koja su joj bila data u pogledu Sandžaka odlukama Berlinskog kongresa i odredbama Carigradske ("Novopazarske") konvencije i povukla je iz Sandžaka svoje garnizone.²

Nakon mladoturske revolucije 1908. i donošenja ustava, u Osmanskom carstvu se stvaraju povoljni uslovi za razvoj i organizaciju javnog i političkog života. U razne organe državne uprave biraju se i predstavnici hrišćana. Pri Kosovskom vilajetu formirana je i Vilajetska skupština u koju ulaze i predstavnici hrišćanskog stanovništva.³ Aneksija Bosne i Hercegovine je u Sandžaku izazvala veliko uznemirenje i revolt protiv Austro-Ugarske. Dolazak novih muhadžira iz BiH djelovao je alarmantno. Na akt aneksije u Sandžaku je, kao i širom osmanske države, odgovoreno masovnim bojkotom austrougarske robe.⁴ Odluke mladoturskog odbora o bojkotu ove robe u Sandžaku nisu kršene.⁵ Bošnjaci i Srbi su održali nekoliko zajedničkih sastanaka, od kojih je bio najveći u Sjenici, gdje je 19. oktobra 1908. održana zajednička oblasna skupština.⁶ Tada je usvojena rezolucija kojom je traženo od Porte 30.000 pušaka sa municijom za naoružanje narodne vojske Sandžaka u koju bi dobrovoljno stupili ravnopravni muslimani i hrišćani da se bore kako bi se povratila BiH, Istočna Rumelija i Krit, koji su nekada bili u sastavu Carstva: "Sve je gotovo da uzme pušku i pođe na Bosnu. Bilo ih je na hiljade". Muhadžiri su formirali nekoliko dobrovoljačkih četa.⁷ Bošnjaci, muhadžiri iz BiH, koji su živjeli u

¹ M. Ekmečić, *Aneksija Bosne i Hercegovine 1908. i istorijske posledice*, u: *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine*, 21.

² V. Šalipurović, *Kulturno-prosvetne i političke organizacije*, 297-298; Đ. Mikić, *Austro-Ugarska i Novopazarski Sandžak u aneksionoj krizi*, *Novopazarski zbornik*, br. 4, Novi Pazar 1980, 19-35.

³ AS, MIDS, PPO, 1908, br. 5415.

⁴ Opšir. Đ. Mikić, *Bojkot austro-ugarske robe u Turskoj u aneksionoj krizi 1908-1909. godine*, *Novopazarski zbornik*, br. 6, Novi Pazar 1982, 49-65.

⁵ AS, MIDS, PPO, 1908, red. 17.

⁶ AS, MIDS, PPO, 1908, br. 5421.

⁷ V. Šalipurović, *Kulturno-prosvetne i političke organizacije u Polimlju i Raškoj 1903.-1912* (u daljem tekstu: *Kulturno-prosvetne i političke organizacije*), *Nova Varoš* 1972, 261-262; M. Radusinović, *Držanje crnogorskog muslimanskog življa*

Kosovskoj Mitrovici uputili su 16. novembra 1908. telegram velikom veziru da deputacija koja je iz BiH pošla u Beč da izjavi vjernost tamošnjoj vladi nije imala mandat da zastupa Bošnjake.¹ Iz Skoplja su pristizale informacije o spremnosti tamošnjih bosanskohercegovačkih muhadžira da organiziraju svoje čete i upadnu u Bosnu.²

Na narodnim zborovima širom Sandžaka osuđivan je akt aneksije. Bošnjačko stanovništvo, imajući gorka iskustva sa aspiracijama hrišćanskih država, doživljavalo je osmansku državu kao svoju i bilo je spremno da je brani.³ U Novom Pazaru je vršen upis dobrovoljaca Bošnjaka i Srba. U Pljevljima je također ispoljena spremnost za rat protiv Austro-Ugarske. Međutim, stanje se nije moglo promijeniti. Strasti su se ubrzo smirile. Austro-Ugarska se, shodno dogovoru sa Portom, povukla iz dijela Sandžaka, u kojem su bile stationirane njene snage, nakon aneksije Bosne i Hercegovine. Ubrzo su otpočele glasine kako se Srbija i Crna Gora spremaju da zauzmu cijeli Sandžak. Štampa tih država je permanentno potencirala da je došao "poslednji čas obračuna između krsta i polumjeseca". Delegacije Bošnjaka iz Sandžaka odlaze u Sarajevo tražeći da se Sandžak pripoji Bosni.⁴ Sa povlačenjem austrougarske vojske iz Pljevalja započelo je i djelimično iseljavanje tamošnjih Bošnjaka ka Bosni. Do polovine juna 1909. u Bosnu se iselilo oko 150 bošnjačkih porodica iz Pljevalja, kao i neke porodice iz Bijelog Polja i Sjenice nakon dobijanja viza u austrougarskom konzulatu u Kosovskoj Mitrovici.⁵

Nadležni oficiri srpske vojske na granici i carinamicama prema Sandžaku, budno su pratili zbivanja na osmanskoj teritoriji. Preko

za vrijeme aneksione krize 1908-1909. godine. *Istorijski zapisi*, god. LXII, br. 3-4, Titograd 1989, 86-92.

¹ B. Hrabak, *Novopazarski Sandžak u poslednjoj etapi otomanske vladavine (1908-1912)*, 90.

² AS, MIDS, PO, 1908, f. I, B/35, br. 982.

³ AS, MIDS, PO, 1909, f. IX, pov. br. 587.

⁴ B. Hrabak, *Osmanlijsko Carstvo mladoturaka i Srbija 1908-1912. godine*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", III, Prijepolje 1976, 328-329; *Isti*, *Novopazarski Sandžak u poslednjoj etapi otomanske vladavine (1908-1912)*, 98.

⁵ AS, MIDS, PPO, 1909, f-17.

svojih povjerenika prikupljali su vojne i sve druge značajne podatke za potrebe vlade u Beogradu. Starali su se o čuvanju uskladištenog oružja u blizini granice, namijenog za naoružavanje pravoslavnog stanovništva. Oni su imali svoje povjerenike u dubini teritorije koji su izvršavali veliki broj različitih zadataka.¹ Zbog sveopšte situacije, žive zainteresiranosti za Sandžak, gdje su se naseljavali novi muhadžiri iz BiH nakon aneksije, pa je "muhadžirsko pitanje umesto socijalno-humanitarnog dobilo prvorazredno političko obeležje (D. Pejatović), jer je "menjana etnička slika Stare Srbije na štetu Srba" (M. Petrović), po nalogu Ministarstva vojske Kraljevine Srbije, načelnik Užičkog vojnog okruga napravio je Projekat za stvaranje organizacije srpskog naroda u Sandžaku 1909. godine. Ova organizacija je trebala imati višestruku namjenu, od obavještajne ("da prikupljaju i dostavljaju sve podatke od političkog i vojničkog značaja u svome kraju, kao i podatke o svim ljudima koji našim interesima na bilo koji način štete") do ratne ("da organizuju, s obzirom na mesne prilike, prolaze za prenos oružja od naše granice do svoga i susednog odseka i pronadu sigurna mesta gde bi se ovo oružje moglo smestiti i pre no što bi se razdalo narodu"). Projektom nije bila zaobidena ni "opasnost od naseljavanja muhamedanaca iz Bosne i Hercegovine u ove krajeve. Ovi iseljenici, kojima turske vlasti čine sve moguće olakšice, prete, da sasvim prorede srpski živalj, koji se jedno zbog nerodnih godina, drugo zbog nezgodnog agrarnog položaja i sam iseljava iz ovih krajeva".² Do potpune realizacije ovog projekta zbog splašnjavanja aneksione krize i prisaka evropskih sila nije došlo, ali pojačane obavještajno-

¹ D. Pejatović, *Narodni poverenici u Staroj Raškoj početkom 20. veka*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XIX, Prijepolje 1997, 118-119. Mile Novković, jedan od povjerenika, je nakon 1912. iz svoje uboge stračare prešao u dobijenu kulu svog nekadašnjeg age Kučevića u selu Ljepojevićima.

² AS, MIDS, PPO, 1909, br. 122. Opšir. D. Pejatović, *Osvrt na nekoliko pitanja iz projekta za stvaranje organizacije srpskog naroda u Novopazarskom Sandžaku 1909. godine*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XVI, Prijepolje 1995, 349-359. Dr. Slavenko Terzić u "Politici" od 6. septembra 1993. piše o Sandžaku pri kraju osmanske uprave: "Poslednjih godina turske vlasti usledilo je masovno proterivanje čifčija - Srba zavisnih seljaka sa imanja koja su obrađivali. Ima više primera nasilne islamizacije, posebno žena, silovanja i drugih oblika svakodnevnog ponižavanja". Logično bi bilo, po takvom sudu, da se svi ti "nasilno islamizovani" nakon 1912. masovno i dobrovoljno vrate "pravoj vjeri", ali o tome nema nikakvih potvrda.

informativne aktivnosti, kao ni u prethodnim vremenima, nisu izostale. Srbija je pomagala komitske pokrete Srba u Osmanskom carstvu, ubacivala komite i oružje, pomagala i organizirala Srbe u borbi protiv osmanskih vlasti "ali da se to radi organizovano i oprezno". U tome su se naročito aktivno, pored političara, isticale i srpske pogranične vlasti. Crna Gora je, s druge strane, pokazivala interes za slične akcije u beranskom, bjelopoljskom i pljevaljskom kraju.¹ Ilegalno naoružavanje pravoslavnog stanovništva izazivalo je revolt kod muslimana, koji su to naoružavanje doživljavali kao izdaju sopstvene države.²

Upravnik javorske carinarnice Mil. Kostić obavještavao je srpsko ministarstvo inostranih djela krajem maja 1909. kako "doseljenici muslimani koji dolaze iz Bosne jednako otimaju srpska zemljišta, a naročito na to im idu i pomažu sudovi".³ Petar Kosović je u junu 1909. izvještavao o muhadžirskoj bijedi u Pljevljima: "Sve je to puka sirotinja, koja je nekako mogla živjeti, dok su Austrijanci ovde držali svoje garnizone, nalazeći koliko-toliko rad i zarade. Toga je sada nestalo i oni došli dotle da krepavaju od gladi. Stoga su neki od njih čim je trava nikla i gora ozelenila pokušali da se nasele na pojedinim mestima u okolini. To je uzbudilo naše seljake, kojima je i ovako težak život, pa su se žalili mesnoj vlasti da se ti muhadžiri uklone", zaključujući da to vlasti nisu dozvoljavale bez odobrenja.⁴ U novembru 1909. Petar Kosović izvještava da su vlasti u Pljevljima planirale da nasele "triestinu kuća muhadžira ovde u okolini, u blizini i između srpskih sela Očevine i Kakmuža. Taj je kraj čisto srpski, pa bi se htelo, po svoj prilici da se radi kontrole nasele ti muslimani".⁵ Prokopije Šiljak, upravitelj osnovnih škola u Pljevljima javljao je 3. decembra 1909. godine: "Muhadžerima se počelo nemilice i neštedemice deliti zemljište. Od sela Komina pa do Tikove ima punih dva sahata. To je zemljište do sada bilo obraslo omanjom rastovom i cerovom šumom, i služilo je za ispašu stoke iz obližnjih sela. Na tom prostoru sada ima

¹ V. Šallpurović, *Kulturno-prosvetne i političke organizacije*, 360; Č. Lučić, *Previranja u Raškoj oblasti krajem 19. i početkom 20. vijeka*, Istorijski zapisi, br. 3, Podgorica 1997, 100-102.

² V. Stojančević, *Srbi i Arbanasi 1804-1912*, 190-191.

³ AS, MIDS, PPO, 1909, br. 120.

⁴ AS, MIDS, PPO, 1909, f. t-17; br. 2588.

⁵ AS, MIDS, PPO, 1909, br. t-17.

dvadeset muhadžerskih udžera i kućica. Svaki od njih krči i prisvaja sebi zemljište. U Brvenici, mestu između naših sela: Očevine, Kakmuža, Lađane, Šljivanskog i Pliješevine, nameravaju takođe podignuti protest kod vlasti i pozvali se na ranije rešenje u idaru, paša im je rekao: "njima je to car dao, pa im i učumut dao, a ko im bude smetao taj će platiti i lire i biće uhapšen".¹ Krajem 1909. trebalo je u pljevaljskom kraju naseliti još 130 porodica iz Bosne, ali se od toga odustalo jer su i čifluci koje bi oni dobili, bili veoma oskudni. Sreten Vukosavljević je u "Cetinjskom vjesniku" 1910. navodio kako su se muhadžiri naseljavali pored svih važnijih puteva "kao handžije, kafedžije, koji, u isto vrijeme rade i zemlju". Josif Jevdović, upravitelj osnovnih škola u Prijepolju, izveštavao je početkom februara 1910. godine: "Ovde neprestano u masama dolaze iseljenici (muhadžeri) iz Bosne. Sud ih naseljava na najboljim mestima i to po centrima naših starosedeoca. Svim iseljenicima sud je u svemu na ruci. Podižu im kuće, a daje im se gotovih novaca. Njihovo naseljavanje vrši se po naročitom planu. Većini naših starosedeoca biće onemogućen opstanak, a to se i hoće. Starosedeoci se žale protiv ovakvih postupaka prema njima, ali ništa ne pomaže".² U aprilu 1910. načelnik užičkog okruga javljao je nadležnima u Beogradu, da je u Drugličima, u novovaroškom kraju, na crkvenoj zemlji naseljeno pet porodica: "Tako pre mesec dana doseljeno je 4 do 5 familija muhadžira i oni su počeli da seku crkvenu šumu, da je krče i da u njoj kuće grade".³

Pogranični crnogorski organi izveštavali su vladu na Cetinju prvih dana januara 1911. kako se "Muslimani muhadžiri neprestano doseljavaju iz Bosne i Hercegovine u Novopazarski Sandžak. Bogataši pljevaljske okoline age i begovi neprestano prodavaju svoje nepokretne čitluka muhadžirima. Srbi koji imaju kredita natiječu se kupovati

¹ AS, MIDS, PPO, 1909, br. 120.

² AS, MIDS, PPO, 1910, br. 26.

³ AS, MIDS, PPO, 1910, br. 467; upor. Novovaroški kraj kroz istoriju, 184; N. Rakočević, Sandžak na stranicama "Cetinjskog vjesnika od mladoturškog ustava jula 1908. do balkanskog rata, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", VI, Prijepolje 1971, 139-140.

aginska imanja što agama ne godi".¹ U drugom izvještaju ovog komesarijata ponovo se potencira kako "povodom doseljavanja muhadžira muhamedanaca iz Bosne" među Srbima vlada ogorčenje.² Prokopije Šiljak iz Pljevalja 28. aprila 1911. gotovo panično ponovo izveštava Beograd: "Nemile vesti po naš narod - muhadžeri neprestano izbijaju. I pored onoga što je poslanik Vasfi-bej obećao da se ovde neće ništa davati muhadžerima, ipak se daje i naseljavaju ih. Zbog njihovog naseljavanja došla su mnoga naša sela u vrlo nezgodan položaj. U selu Očevini biće nemoguće i samoj našoj školi opstati, jedno što su zauzeli zemljište do same škole i oko škole, drugo što su zauzeli zemljište između srpskih sela (Kakmuža, Šljivanskog, Pliješevine) koja su slala decu u tu školu, te je nemoguće deci prolaziti kraj njihovog sela".³ Milan Borisavljević navodi da su bosanski muhadžiri, koji su imali novca, kupovali zemlju od Srba i Bošnjaka u Sandžaku.⁴ Tada je neki aga Korjenić iz Pljevalja pokušao da proda muhadžirima i cijelo jedno selo - Glisnicu sa 14 kuća za 100.000 kruna. Međutim, zbog nemogućnosti da odmah iseli čifčije sa imanja, do prodaje nije ipak došlo.⁵ Imanja su prodavali muhadžirima i druge age po pljevaljskom kraju što je izazivalo negodovanje kod pravoslavnog stanovništva.⁶ Muhadžiri su tretirani ne kao nevoljnici, već kao opasnost. Sukobi sa njima postaju česti.⁷ Bilo je pokušaja u sjeničkom kraju da se i otme zemlja za muhadžire.⁸ Srpski konzulat iz Prištine javljao je krajem

¹ Upor. T. Bošković, *Iseljavanje srpskog stanovništva iz Raške oblasti (Sandžaka) u Crnu Goru od 1900. do 1912. godine*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XVII, Prijepolje 1997, 285-286; J. Bojović, *Šaransko-jezerski bataljon u oslobođenju pljevaljskog kraja 1912. godine*, u: *Oblasti Stare Raške krajem XIX i početkom XX veka*, 214. Bojović citira isti dokument, s tom razlog da je kod njega termin "muhadžir" zamijenjen terminom "muđzahedin". Branislav Gligorićevič također piše o naseljavanju muđzahedina u Staroj Srbiji i Makedoniji - vidi: B. Gligorićevič, *Kralj Aleksandar Karadorđević*, knj. 1, Beograd 1996, 89-90.

² T. Bošković, *nav. djelo*, 286; J. Bojović, *nav. djelo*, 214.

³ AS, MIDS, PPO, 1912, 1-17.

⁴ M. Borisavljević, *Agrarna reforma u Novo-Pazarskom Sandžaku (Staraj Rasiji-Raškoj)*, Beograd 1928, 5.

⁵ AS, MIDS, PPO, 1911, br. 510.

⁶ AS, MIDS, PPO, 1911, br. 2359.

⁷ AS, MIDS, PPO, 1911, br. 2359.

⁸ AS, MIDS, PPO, 1911, br. 6959.

avgusta 1911. da "muhadžeri iz Bosne neprestano dolaze i naseljavaju se po mračnjama (utrinama) i stočnim ispastima, Pljevaljske, Prijepoljske, Pribojske i Novovaroške kaze. Kako skoro svi starosedeooci po kazama žive najviše od stoke njima će uskoro biti onemogućen dalji opstanak na tome zemljištu, jer neće imati gde da izgone stoku na pašu".¹ Isti konzulat u oktobru 1911. ponovo upozorava na dolazak i naseljavanje bosanskih muhadžira u Pljevaljskom sandžaku: "nastaje prava opasnost da se naš svet iz okoline Pljevalja prosto raseli".² Sava Branković, carnik na Javoru izvještavao je 1. decembra 1911. da se "turske vlasti i suviše angažuju za naseljavanje muhadžira iz Bosne, što se najbolje vidi iz pamica, koje se u ovom vremenu vode između turskih vlasti i Srba sopstvenika imanja".³ U ovakvim i drugim izvještajima preovladavale su informacije o opasnosti da muhadžiri ne razbiju jednonacionalnu strukturu srpskih sela, da ne dobiju šume i utrine koje bi pretvorili u obradive površine.⁴ Srpski informatori su izvještavali vladu u Beogradu i o organiziranom naoružavanju, od strane vlasti, muslimanskog stanovništva po Sandžaku, prvenstveno muhadžira.⁵ "Bijeli granični pojas" ipak, i pored svih srpskih strahovanja, nije uspostavljen. U novovaroškom kraju su i dalje ostala sela: Rutoši, Radoinja, Vraneši, Amzići, Debelja, Štitkovo i druga sa skoro isključivo naseljenim Srbima.

Muslimani u Sandžaku su, prema istraživanjima S. Vukosavljevića, "starinci". U selima i gradovima su bili starije

¹ AS, MIDS, PPO, 1912, br. 92. Opšir. M. Petrović, *O čifčijskom pitanju u staroj Raškoj (Sandžaku) uoči Balkanskih ratova sa osvrtom na mileševski kraj*, u: *Oblasti Stare Raške krajem XIX i početkom XX veka*, 49-50.

² AS, MIDS, PO, 1911, f. IV, M. Rakić, *Konzulska pisma 1905-1911*, Beograd 1985, 294. Rakić izvještava kako su muhadžiri naseljeni između Kruševa, Šuma. Ljuča i Dragoša u pljevaljskoj kazli, a po mjestima Šumci, Pustom Pauču i Slanim Izvorima, te da su kupili cijelo selo Koliže, te da "ima neka moćna ruka koja protežira muhadžire".

³ AS, MIDS, PPO, 1912, br. 487. On dalje navodi: "U kratko Turci sistematski rade, da Srbe iz Sandžaka rasele, a na njihova mesta nasele svoje doseljenike iz Bosne, te na taj način da onaj ostatak Srba koji ostane u Sandžaku, kao manjinu privuče za sebe i nateraju na bezuslovnu poslušnost i ropsku potčinjenost Turcima".

⁴ AS, MIDS, PPO, 1912, f. IV, pov. br. 14.

⁵ AS, MIDS, PPO, 1912, br. 105.

stanovništvo nego hrišćansko: "hrišćanski deo našega naroda u dolini Lima ili gornje Drine, na primer, doseljen je skoro ceo od kraja XVII veka".¹ Pravoslavce "iz Brda" je opisivao kao "polustočare" i "poluhajduke".² Britanske putopiskinje Mekenzijeva i Irbijeva, su obilazeći Sandžak u drugoj deceniji XIX stoljeća pisale da tamošnji "Bošnjaci ne vole uopšte da ih čovjek podsjeća na centralnu vlast".³ Mnogi istraživači i savremenici su krajem XIX i početkom XX stoljeća uočavali i isticali srodnost muslimanskog stanovništva u BiH i u Sandžaku. Austrougarski diplomata Teodor Ippen 1892. je okvalificirao kao dogmu "da su Novi Pazar i Kosovo bili srpski, da su srpski i da sledstveno tome moraju biti srpski", navodeći da stanovništvo u Sandžaku najvećim dijelom pripada "bosanskom plemenu".⁴ Srpski diplomata T. Stanković je u Sandžaku tamošnje muslimane nazivao "Srbi muhamedanci... takozvani Bošnjaci".⁵ Lubur Njederle je sve muslimane slavenskog porijekla u Sandžaku, Kosovu i Metohiji 1901. nazivao Bošnjacima.⁶ Po austrijskom diplomati Simonu Joanoviću "po narodnosti daleko pretežni deo stanovništva novopazarskog Sandžaka

¹ Prema: R. Crnišanin, *Naselja i kuće Muslimana u delima Sretena Vukosavljevića*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića". XVII, Prijepolje 1997, 134.

² "Sandžak", br. 14, Prijepolje 1. oktobar 1932.

³ A. Irbi - G. Makenzi, *Od Tutina do Rožaja*, Rožajski zbornik, br. 3, Rožaje 1984, 75. Ivan F. Jukić 1861. piše: "U Novom Pazaru ima do pet obitelji čifuta i sto pedeset hrišćana; a ostalo su Turci i Cigani; može imati oko 12.000 duša; u varoši ima dosta naseljenih Arnauta, koji govore oba jezika, i bosanski i svoj" - cit. prema: I. F. Jukić, *Putopisi i istorisko-etnografski radovi*, 128.

⁴ Upor. V. Šalipurović, *Putopisi Teodora Ipena - Novi Pazar i Kosovo*, Mostovi, br. 35, Pljevlja 1977, 104; T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903*, Sarajevo 1987, 272; Z. Lakić, *nav. djelo*, 37. T. Ippen dalje piše kako se stanovništvo u Raškoj, odnosno Sandžaku, etnografski uopšte ne razlikuje od njihovih plemenskih srodnika u Bosni.

⁵ T. Stanković, *Putne beleške po Staroj Srbiji 1871-1898*, 181.

⁶ I. Rebronja, *Durbin Felixa Kanitza*, Libertas, br. 1, Novi Pazar 1995, 55-57; upor. Dž. Juzbašić, *Neki pogledi Nedima Filipovića na etnički razvitak u Bosni i Hercegovini*, u: *Naučno djelo Nedima Filipovića*, ANU BiH, knj. CXII, Sarajevo 2000, 40; F. Friedman, *Islam kao nacionalni identitet: bosanskohercegovački Muslimani slavenskog porijekla (s osvrtom na Muslimane Novopazarskog sandžaka)*, Forum Bosnae, br. 18, Sarajevo 2002, 86.

pripada bosanskoj grani porodice slovenskih naroda".¹ Po Ivanu Kosančiću muhadžiri u Sandžaku čine "jednu etničku celinu sa muslimanima, kojih je najveći deo, isto tako, muhadžir iz Bosne i Hercegovine".² Polemizirajući sa tezama I. Kosančića koji je muslimane u Sandžaku nazivao veoma često Turcima i muhadžirima, J. Dedijer je dokazivao da se muslimani u Sandžaku ne razlikuju nimalo od onih u Bosni i Hercegovini, i Crnoj Gori.³ Jefto Dedijer 1912. predočava da muslimani čine većinu u "varošima Stare Raške... Po načinu govora, po svojim običajima, a naročito po svom mentalitetu, oni čine jednu celinu s bosanskim muslimanima".⁴ E. Cvetić je ocjenjivao da su narodni običaji, život i potrebe patrijahalni i skoro isti, ali samo nerazvijeni, sa onim u Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori i Srbiji, zaključujući da su "Muhamedanci" u svemu strogo konzervativni i protivni svakom novačenju, naročito još ako dolazi od tuđina.⁵ Bošnjaci u Sandžaku su uvijek pravili razliku između sebe i etničkih Turaka. Čak su ih i prezirali, smatrajući ih nesposobnim, naklonjenim mitu i pljački.⁶ Osjećaj etničkog identiteta neturskih muslimanskih zajednica na Balkanu bio je izražen u negativnom obliku. Oni su insistirali da su muslimani, ali ne i Osmanlije. Međutim, ovaj smisao odvajanja nije

¹ S. Joanović, *Novopazarski Sandžak (1878-1900)*, III dio (*Narodnoekonomski odnosi u Novopazarskom Sandžaku i njegov trgovinskopolitički značaj za Austro-Ugarsku*), Novopazarski zbornik, br. 9, Novi Pazar 1985, 127.

² I. Kosančić, nav. djelo, 63. E. Mušović smatra da je većina sandžačkih muslimana "slovenske krvi. Najviše su to potomci muhadžera iz Crne Gore, Bosne i Hercegovine". Prema: E. Mušović, *Muslimansko stanovništvo Srbije*, 159.

³ Prema: *Nacionalni fenomen Muslimana*, 26.

⁴ J. Dedijer, nav. djelo, 289. Jefto Dedijer piše da je muslimansko stanovništvo u Sandžaku bilo mnogo mirnije i staloženije od muhadžira doseljenih iz nekadašnjih osmansko-crnogorskih graničnih oblasti, Kolašinaca, Nikšićana i Korjenica koji su u "ove i onako nekulturne oblasti uneli mnogo više divljine, nesigurnosti, pljačke, nasilja i krvne osvete. Prema starijem muslimanskom stanovništvu, koje se obično naziva *Bošnjacima*, ovi izgledaju divljačniji, prskaviji, nestalniji i sposobniji za četničku akciju i pljačku. "Bošnjaci" su tromiji, često izgledaju rezignirani, ali su puni verske mržnje i osobitoš fanatizma, koji je stalan, gotovo na najveće zločine i sposobni za mnogo što-šta".

⁵ E. Cvetić, *Novopazarski Sandžak*, 21.

⁶ R. Petković-Popović - V. Šalipurović, *Srpske škole i prosveta u zapadnim krajevima Stare Srbije u XIX veku*, Priboj 1970, 112.

imao nekog posebnog političkog značaja.¹ Islamski identitet održavao se uglavnom u nepolitičkim obredima i društvenoj praksi. Pravoslavno stanovništvo u Sandžaku se po tradiciji smatralo Srbima ali ne i Srbijancima s obzirom da se Sandžak nalazio van granica Srbije.²

Muhadžiri su dolaskom u Sandžak uticali na mnoga shvatanja i običaje domaćeg stanovništva. U krajevima Sandžaka, gdje su bili kompaktniji, naročito u krajevima Limske doline: Priboju, Prijepolju i Novoj Varoši njihov uticaj je bio veći.³ Sreten Vukosavljević ih je opisivao kao "zdrave, krepke i plodne", ubojite i osione, "nasrtljive na svaku stranu". Analizirajući gubljenje plemenske organizacije u prijepoljskom kraju Petar Vlahović je zaključio da je tome doprinosilo više činilaca: "turski feudalni sistem, česta useljavanja i iseljavanja, a posebno priliv muhadžira koji je tekao neprekidno od kraja XVIII sve do prvih decenija XX veka".⁴

Prema austrijskom diplomati, Simonu Joanoviću, stanje u Sandžaku je, nakon dolaska muhadžira, bilo zabrinjavajuće: "Muslimani su nesumnjivo gospodari u zemlji. Njima pripadaju potomci starih begovskih porodica koji sačinjavaju zemaljsko plemstvo, većina gradskog stanovništva i po čitavoj zemlji nastanjene izbjeglice iz Bosne i Crne Gore. Oni se strogo pridržavaju propisa Kurana, čak su skloni vjerskom fanatizmu i kao pravi muslimani neprijatelji svake novine. Muhamedanci, dakle, sačinjavaju konzervativan, i usled toga antikulturalan element u zemlji koji je priličnom izbjeglicama iz Bosne i Crne Gore posle 1878. stekao pojačanje koje nije za potcjenjivanje...

¹ K. Karpat, *Hidžret iz Rusije i s Balkana*, 176.

² D. Petrović, *Konstituisanje federalne Srbije*, Beograd 1988, 102.

³ E. Mušović, *Nikšićani i Kolašinci u Sandžaku*, 96-97.

⁴ P. Vlahović, *Osvrt na etnička proučavanja prijepoljskog kraja*, 13. "Carigradski glasnik", srpski list koji je izlazio u Istanbulu, pisao je 1908. da slavensko stanovništvo u Staroj Srbiji, bez razlike vjeroispovijesti, potpuno odgovara stanovništvu Hercegovine. U pogledu vjere se ističe da "silna je provala obeju vera, ma da, jedne narodnosti uopšte žive jednim životom... muhamedanci se slepo drže starih navika i nepristupačni su novačenjima i tuđim uticajima; među hrišćanima oseća se naprotiv postepeno pokret kulturi, strane napredne reforme, pristupačniji su uticaju zapada". Opšir. M. F. Petrović, "Carigradski glasnik" prvi list na srpskom jeziku za srpske zemlje pod turskom upravom, 346.

Ostalo autohtono muslimansko seosko stanovništvo i bosanski emigranti toliko su zagriženi za propise Kurana i izopačenosti islama koje tada i gaji muslimanska sveštenička kasta tako da ih moramo ubrajati u neprijatelje svake hrišćanske kulture, pa i naše".¹ On je u bosanskom muhadžirima vidio latentnu opasnost, zbog blizine BiH i njihovog eventualnog miješanja u tamošnje prilike. Britanka Edit Darom (Edith Durham) je 1905. posjetila Prijepolje. Po njenim zapažanjima skoro cijeli Sandžak, od Mitrovice do granice sa Austrijom bio je naseljen "Slovenima koji govore srpski, ali su većinom muslimanske vere".²

Po Sretenu Vukosavljeviću odnosi u Sandžaku između pravoslavnih i muslimanskih seljaka su bili dobri dok nisu pristigli muhadžiri iz planinskih oblasti koje su pripale Crnoj Gori.³ Dolazak muhadžira u Sandžak je uzburkao duhove. Radilo se o nevoljnicima koji su grčevito tražili svoje mjesto pod suncem. Bilo bi veoma

¹ S. Joanović, *Novopazarski sandžak 1878-1900. godine*, III dio, 128-129. On rasistički posmatra hrišćane i muslimane u Sandžaku: "Hrišćanski stanovnik sela u Sandžaku odlikuje se apsolutno velikom telesnom snagom, izdržljivošću i čvrstinom, vredan je na radu i pokazuje rasna obeležja koja podsećaju na blisko srodstvo Slovena sa Germanima; često plava, pa i crvenkasta kosa, snažan uspravan stas i u osnovi dobroćudnu poštenu narav. Drukčiji je musliman; i kod njih doduše preovlađuje snažan muški tip a divovski stas od šest stopa s atletskim mišićima nije ni kod njih retkost, samo što se znakovi degeneracije jasno izražavaju: rahitis, gušavost, kretenezam, javljaju se kod njih prilično često, dok se te bolesti kod hrišćanskog stanovništva pokazuju rede ili čak nikako. Uzrok toj pojavi očigledno treba tražiti u necelishodnom načinu života muslimana koji je izazvan religijom i svojinskim odnosima".

² Ona to objašnjava time da "veliki broj njih potiče od ljudi koji su 1878. godine protjerani iz Crne Gore i Srbije, pa zato nisu naklonjeni ni jednoj od ove dve zemlje". Opšir. N. Petković, *Britanci o Srbiji od 1900. do 1920. godine*, Beograd 1996, 16.

³ On dalje iznosi kako je "turska agrarna gospoda" ometala naseljavanje izbjeglica jer od njih "pošto su bili muslimani, nisu imali koristi". Opšir. S. Vukosavljević, *Istorija seljačko društva*, I, 55. E. Mušović je prihvatio ovakve teze. proširujući ih dalje sličnim ocjenama da su muhadžiri bili "prgav svet pa su sa sobom doneli svadalačku prirodu i uneli je u do tada relativno mirno stanovništvo" iznoseći dalje kako je to sigurno uticalo na "produbljivanje jaza netrpeljivosti između Srba i Muslimana, pa je i ubrzalo iseljavanje Srba" - nav. prema: E. Mušović, *Nikšićani i Kolašinci u Sandžaku*, 95-96.

problematično idealizirati predašnje stanje u Sandžaku, ne uzimajući u obzir njegov novi, marginalizirani položaj, i za sve nevolje optužiti muhadžire. Povodom dolaska muhadžira u Novi Pazar, dr. Petar Vlahović predočava da su se oni odvajali čak i u odnosu na zatečeni muslimanski živalj u ovom kraju.¹ U Prijepolju su muhadžiri iz Bosne postepeno obučavali domaće Bošnjake raznim zanatima i trgovini, koju su do tada držali Srbi, pa su već 1914. svi berberi i nanulđžije bili Bošnjaci, kao i dva od tri sarača i dva od tri časovničara. Bilo ih je i u ostalim zanatima i trgovini.² U prijepoljskoj čaršiji mogli su se vidjeti "ćepenci čija se prednja strana otvarala služeći istovremeno kao ulaz i sam prostor dućana". Sve oko dućana bilo je zaraslo, staro oronulo, a iz magazaa, gdje se nekad čuvao mal, širio se zadah memle i vlage.³

Dosta muhadžira u Sandžaku bavilo se trgovinom po gradovima.⁴ U Sjenici su se porodice Zvizdića, Hadžića, Čemalovića, Ljenovaca i drugih, porijeklom iz Hercegovine, posvetile trgovini.⁵ U Novoj Varoši se manji broj muhadžira bavio zanatima, dok ih je mnogo više bilo kao sluga i nadničara kod bogatijih trgovaca, aga i begova. Nekolicina je otvorila svoje trgovine i ta se grupa vremenom uvećavala.⁶ U Sandžaku

¹ On piše: "Naime, stariji muslimanski sloj u novopazarskoj okolini predstavljao je u prošlosti vrstu aristokratije, posebno po gradovima, a uz to je zauzimao gotovo sva počasna mesta i zvanja. Međutim, useljenici ("muhadžiri") u odnosu na pomenute bili su slabijeg imovnog stanja, uostalom kao i sve druge izbjeglice. Zbog toga su se morali privikavati obradi zemlje, a uz to i pojedinim zanimanjima koja su u otomanskoj Turskoj smatrana počasnim, kao što su, na primer, bili sarački, potkivački i berberski zanat". Cit. prema: *Novi Pazar i okolina*, 391-392. J. Dedijer navodi da su u Novom Pazaru među glavnim trgovcima i zanatlijama i neki "muhadžiri doseljeni iz Bosne i Nikšića".

² M. Radović, *Promena u zanimanjima stanovništva opštine Prijepolje od početka ovog veka*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića, IV, Prijepolje 1976, 59.

³ "U zaleđu čaršije bole su oči naherene harabat kuće u kojima se koristila samo poneka soba čiji su prozori zatvarani lijepljenjem čahata jer se nije imalo para ni za džam, a nekad i pored malo novca ni 'kuveta' ni volje da se traži ko će to uraditi; tavorilo se tako i deveralo do kraja". Prema: M. Hadžišehović, *Muslimanka*, Clifton, New Jersey 1997, 36.

⁴ T. Stanković, *Putne beleške po Staroj Srbiji 1871-1898*, 200-201.

⁵ S. Čukanović, *Ljudi i događaji*, rukopis, 46. On iznosi da je bilo i nekoliko kazandžija i sarača - muhadžira iz Bosne.

⁶ *Novovaroški kraj kroz istoriju*, 184.

je muslimanski živalj u XIX stoljeću imao brojčanu većinu.¹ Muslimani su činili većinu po varošima u Sandžaku prve decenije XX stoljeća. Hrišćana je, prema osmanskoj statistici, bilo svega 11% u Novom Pazaru, 16,1% u Sjenici, 19,3% u Prijepolju, 18,1% u Pljevljima, 24,8% u Beranama i 31,8% u Novoj Varoši.² Milić F. Petrović navodi, koristeći se neujednačenom terminologijom, kako je po osmanskom popisu stanovništva iz 1903. u Pljevaljskom sandžaku bilo ukupno 50.793 stanovnika.³ Na brojnost stanovništva utiće i nerijetke epidemije, koje će, zbog primitivnog načina zaštite, odnijeti velike žrtve. Novi Pazar će 1910.-1911. pogoditi teška epidemija kolere. Za ove dvije nepune godine umrlo je oko dvije hiljade ljudi. Džamije su bile pune preplašenih ljudi koji su se molili da prežive: "To je bila brza smrt. Čovek se razboli danas u podne, a do predveče umre". Bošnjaci su, tražeći spas i moleći se Bogu za pomoć, napravili i dvije džamije u toj nadi. Jednu u Lugu, drugu u Potok mahali, koje su u narodu prozване "kolerine džamije".⁴

¹ D. Petrović, *Konstituisanje federalne Srbije*, 9.

² G. Gravier, *Novopazarski Sandžak*, (preštampano iz *Književnog glasnika*, Beograd 1913). Novi Pazar 1977, 15-18. Po podacima koje ovaj autor objavljuje u Novom Pazaru je 1911. bilo 13.847 stanovnika (12.304 muslimana, 1.543 nemuslimana); u Pljevljima 8.090 stanovnika (6.552 muslimana, 1.448 nemuslimana); u Sjenici 3.882 stanovnika (3.256 muslimana i 626 nemuslimana); u Prijepolju 3.895 stanovnika (3.296 muslimana i 599 nemuslimana); u Novoj Varoši 2.707 stanovnika (1.842 muslimana i 859 nemuslimana); u Beranama 2.244 stanovnika (1.687 muslimana i 560 nemuslimana).

³ Od toga u Pljevaljskoj kazi 30.227, od kojih "pravoslavnih Srba 12.030 i muhamedanskih Srba 18.197". Prijepoljska kaza je po istom ovom izvoru brojala tada 20.566 stanovnika, od kojih "10.751 pravoslavnih Srba i 9.815 Srba muslimana". U Pečkom sandžaku Beranska kaza je imala 11.862 stanovnika, a od toga "10.296 pravoslavnih Srba i 1.565 muhamedanskih Srba", a u Prištinskom sandžaku Novopazarska kaza je imala "45.300 pravoslavnih Srba i 85.700 islamizovanih Srba". Opšir. M. Petrović, *Istorijski izvori o Prijepolju i Srednjem Polimlju krajem XIX i početkom XX veka* (u daljem tekstu: *Istorijski izvori*), Mileševski zapisi, br. 2, Prijepolje 1996, 229.

⁴ M. Radović, *Efendijina sećanja i kazivanja*, Novi Pazar 1998, 30.

U toku 1912. vlasti su otkupljivale zemlju u sedam sela pljevaljske kaze za naseljavanje bosanskih muhadžira. Tako je 1908.-1911. naseljeno 150 muhadžirskih porodica zapadno od Lima, 110 u donjem dijelu Limske doline i oko 50 porodica u oblasti Nove Varoši. Doseljenici su mahom bile zanatlije, a među onim iz Hercegovine bilo je i trgovaca. S druge strane muhadžiri su u poljima sastavljali "nova sela zasebno grupisana, obično vrlo bednog izgleda, najčešće vrlo izdignuta i bez vidnog dodira sa ostalim stanovništvom".¹ Do 1912. u Pljevaljskom sandžaku je ukupno naseljeno 246 muhadžirskih porodica u pljevaljskoj i prijepoljskoj kazi.² U novovaroškoj kazi bilo je 30-40 muhadžirskih porodica naseljenih na Manguri, osam pod Tikvom, pet u Krivoj Kaldrmi kod sela Draževića. Po Rogozni i Deževi naseljeno je 26 porodica. U Sjenici i Novom Pazaru bilo je, po I. Kosančiću, 60-70 muhadžirskih porodica.³ U avgustu 1912. sveštenik Simo J. Šiljak je u svom izvještaju Jovanu S. Plamencu, ministru unutrašnjih djela i zastupniku ministra prosvjete i crkvenih poslova Kraljevine Crne Gore, naglašavao da je mladoturska muhadžirska politika koloniziranja stvorila u pljevaljskoj nahiji sljedeće naseobine: u Kruševu 11 čitluka, Katunu tri, Bučju 35 (novo selo), Brvenici 26, Šumilici jedan, Pljevljima (Rihvaniji, Hadži Zakariji, Hamdiji, Podgori i Boljanićima) 36 čitluka.⁴ Po podacima iz srpskih izvora iz 1913. u pljevaljskom srezu

¹ G. Gravier, *Novopazarski Sandžak*, 10-12.

² U pljevaljskoj kazi je naseljeno 190 porodica: u Bučju je 28, Brvenici 30, Kominima sedam, na Borovači 10, Golom Brdu 11, Malom Brdu osam, Kovaču u Boljanićima 10, u Očevini jedna, Potpeču dvije, Pljevljima 40, po drumovima (handžije) sedam i u Drugličima 30 porodica. U prijepoljskoj kazi je naseljeno 56 porodica i to: u Jovovcu 10, okolini Prijepolja 15, Plužju (više Tolaca) 10, Priboju šest, Čuvakući (više Priboja) tri i na Goleškim Brdima 10 porodica. Upor. I. Kosančić, *nav. djelo*, 65; V. Šalipurović, *Kulturno-prosvetne i političke organizacije*, 304. Po podacima ruskog konzula Giljferdinga, polovinom XIX stoljeća, Pljevlja (Taslidža) su, poslije Mostara, bili najvažniji trgovački centar u Hercegovini. Tu je bilo 650 muslimanskih i 115 pravoslavnih domova. Opšir. U. Bečović, *Pljevlja. Tragom vremena*, Pljevlja 1996, 17; R. Raspopović, *Prilike u pljevaljskom kraju uoči oslobođenja 1912.*, Glasnik Zavičajnog muzeja, br. 1, Pljevlja 1999, 183-191.

³ I. Kosančić, *nav. djelo*, 66; T. Stanković, *Putne beleške po Staroj Srbiji 1871-1898*, 179, 184.

⁴ Država je također, po ovom izvoru, kupila "od propalih Turaka" i razdijelila muhadžirima zemlju u Židovićima, Vidrama, Poblacu, Boljanićima, Brvenici,

ic, pored muhadžira iz Crne Gore i Hercegovine, bilo evidentirano 400, u prijelomskom 1.200 i novovaroškom srezu 600 muhadžira iz Bosne. Muhadžira je naročito bilo mnogo iz okoline Gacka.²

U Sandžaku su evidentirane brojne muhadžirske porodice doseljene nakon 1878. godine, koje su se tu zadržale.³ Kao takve porodice,

Očevini i Rasci za sumu od 3.703 turske lire i 213 groša. Opšir. T. Bošković, *Iseljavanje srpskog stanovništva iz Raške oblasti (Sandžaka) u Crnu Goru od 1900. do 1912. godine*, 287; J. Bojović, *nav. djelo*, 220.

¹ AS. MIDS, PO, 1913, f. XV, br. 40.

² P. Vlahović, *Etnički procesi i etničke odrednice Muslimana u Raškoj oblasti*, 162-163.

³ Alomerovići u Brodarevu, Oštroj Steni, Zastupu i Naboju (iz Kolašina), Babići, od kojih su Avdulovići, Kurtanovići i Džemovići u Crnokrpama, Raduhovcu i Gluhavici (iz Nikšića), Bajrovići u Pljevljima, Prijepolju, Novoj Varoši i Sjenici (iz Nikšića), Bojadžići i sa njima Zejnelovići i Mahmutovići u Voljevcu i Radojevoj Glavi kod Bijelog Polja (iz Bosne), Bošnjaci u Novoj Varoši i Varevu (iz Bosne), Gološi u Nočajama (iz Hercegovine), Grudići u Novom Pazaru (starinom iz Bihaca), Delimeđići, odnosno Husići u Delimeđu (iz Bosne), Demovići u Novom Pazaru, Rvatskoj i Goduši (iz Bosne), Derviševići u Novom Pazaru (iz Nikšića), Drpljani u Bijelom Polju (iz Kolašina), Župići i Župljani u Vučiniću, Ivanci, Jasenoviku i Novom Pazaru (iz Nikšićke župe), Ikovići u Novom Pazaru (iz Bosne), Jandrići u Novom Pazaru (iz Hercegovine), Kahrovići u Prijepolju, Ribariću, Trnavi i Troševini (iz Kolašina), Kolašinci (iz Kolašina), Kriještorci u Novoj Varoši, Prijepolju i Tutinu (iz Hercegovine), Kurahovići u Novom Pazaru (iz Gacka ili Bugojna), Kurtovići u Novom Pazaru (iz Hercegovine), Ljuce i Ljuhari, u više sandžackih mjesta, koji su, po mjestu odakle su došli uzeli prezime Nikšići, zatim Ljutkovići u Detanima kod Tutina i Novom Pazaru (iz Kolašina), Malmudirovići u Novom Pazaru (iz Bihaca, gdje su se prezivali Rosići, pa Mula-Alići), Martinovići u Bijelom Polju, Bistrici, Debeljaku, Doliću, Melajama, Novom Pazaru i Tutinu (iz Kolašina), Mekići u Novom Pazaru (iz Kolašina i Nikšića), Melići u Novom Pazaru i Prijepolju (iz Nikšića), Mehovići u Trnavi (iz Korjenica kod Goražda), Mecinovići u Detanima (iz Kolašina), Mustafići u Novoj Varoši i Novom Pazaru (iz Sarajeva, gdje su se prezivali Stinići), Mušovići u Bijelom Polju, Goduši, Doliću, Novom Pazaru, Sebečevu, Suvom Dolu i Trnavi (iz Kolašina i Nikšića), Nikšići - prezime koje su, po dolasku iz istoimenog grada uzeli, osim Ljuca i Ljuhara, još i dijelovi roda Alagića, Bajrovića, Derviševića, Isovića, Mekića, Mulaalića, Mulića, Mustafića, Mušovića, Pašovića, Saračevića i Džidića, Pašovići u Novom Pazaru (iz Livna 1883. i Foče 1910), i drugi nikšićki Pašovići u Novoj Varoši i Novom Pazaru (iz Nikšića), Pepići u Biocu, Boljarima, Borošćici, Glogoviku i Naboju (iz Kolašina), Planići u Novom Pazaru (iz Hercegovine), Redžepfendići u Novom Pazaru (iz

porijeklom iz Crne Gore, BiH, ustvrđene su brojne, i, kako je dr. E. Mušović, istakao, ipak ne u potpunosti.¹ Jedni od njih, Fortići, vode porijeklo od Salih-age Forte, jednog od vođa Hercegovačkog ustanka 1882. koji je nakon njegovog sloma, preko Crne Gore došao u Sandžak sa tri sina, dok mu je pet kćeri ostalo u selu Sopilju kod Nevesinja. Salih-aga se naselio u selu Gujiće, na Donjoj Pešteri, u tutinskom kraju.² Njegovi potomci su se bavili poljoprivredom i živjeli dosta oskudno. Vlasti se nisu blagonaklono odnosile prema njima.¹

Bihaca gdje su se prezivali Rosići, Hadžialići i Malmudirovići), Rujovići u Dubnici, Novoj Varoši i Novom Pazaru (iz Kolašina), Rustemovići u Novom Pazaru (starinom iz Stoca gdje su se prezivali Pitići, došli iz Foče 1882), Selimovići u Novom Pazaru (od Prokuplja), Sukići u Prijepolju i Novom Pazaru (iz Nikšića), Tabakovići u Novom Pazaru (iz Rogatice), Hajradinovići u Bogačiću, Dubinju, Sjenici i Novom Pazaru (iz Bosne), Harčinovići u Novom Pazaru (iz Gračanice kod Tuzle), Komserovići u Novom Pazaru (iz Travnika), Hasanbegovići u Novom Pazaru (iz Gacka), Hasići u Naboju, Biocu, Bukovici, Škrijelju i Novom Pazaru (iz Trebaljeva kod Kolašina), Hodžići u Novom Pazaru (iz Kuršumlje), Hrnjaci u Trnavi, Lozni i Novom Pazaru (iz Hercegovine), Ciljevići u Sjenici (iz Bosne), Crnovršani u Barama kod Sjenice i Boturovini kod Deževe (iz Berana), Čivići u Novom Pazaru (iz Travnika), Džidići u Novom Pazaru (iz Nikšića), Šabanovići ili Kušićani u Kladnici (iz Kušića), Fortići u Novom Pazaru (iz Nevesinja), Šaćići u Žabrenu i Novom Pazaru (iz Hercegovine) i dr. Opšir. M. Nedeljkić, *nav. djelo*, 72-74.

¹ Alibašići, Alići, Alivodići, Alomerovići, Babići, Bajrovići, Beganovići, Bošnjaci, Bošnjovići, Cmiljevići, Čatovići, Čustovići, Čengići, Čokovići, Čokrlje, Čubure, Karovići, Kočani, Kolići, Kofrci, Kriještorci, Kučevići, Kurahovići, Kurtovići, Lukaći, Ljuhari, Ljuce, Malmudirovići, Martinovići, Mecinovići, Mekići, Derviševići, Drndari, Drpljani, Džidići, Džogovići, Džuburovići, Fakići, Fazlagići, Fortići, Gašani, Glavovići, Gološi, Grudići, Gušmirovići, Guzonjići, Hadžajlići, Hadžibulići, Hasanbegovići, Hasići, Hodžići, Harčinovići, Hrnjaci, Huskovići, Kahrovići, Kajovići, Kalići, Kapetanovići, Kapidžići, Kardani, Karalići, Melići, Mešići, Mučići, Mujovići, Muhadžeri, Mulići, Mustafići, Mušovići, Pašovići, Pepići, Poplate, Porovići, Redžepfendići, Rujovići, Rustemovići, Selakovići, Saračevići, Serhatlići, Smailagići, Sukići, Šaćići, Šahovići, Šehovići, Špage, Trbonjići, Vranjakovići, Zimonjići, Zvizdići, Župljani i Župići. Opšir. E. Mušović, *Muslimani Crne Gore*, 146-147.

² Jedan mu se sin, Mehmed, iselio u Anadoliju, dok je on sa dva sina ostao da živi u Gujiću. Sa Salih-agem su došla još dvojica vođa ustanka: Mehmed-Mujo Kurtović i Omer-aga Šaćić, obojica iz Uloga (Nevesinje), koji su se naselili u Belim Vodama i Žabrenu, na Pešteri. Opšir. H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882*, Sarajevo 1983, 98; E. Mušović, *Crnogorski muhadžiri i njihova kretanja*, 153-

U prvoj deceniji ovog vijeka u osiromašenom Sandžaku su se zaoštravali različiti antagonizmi. Anarhični oblici ponašanja, razbojništva koja su pogadala cjelokupno stanovništvo, a što oslabljena vlast često nije mogla da spriječi, uticali su na porast nezadovoljstva i jačanje nacionalno-vjerske polarizacije koja je dolazila do većeg izražaja, naročito u uslovima rasta ekonomske krize.² Ona je zahvatila sve ravni života i uticala na sveopštu pauperizaciju najvećeg dijela stanovništva koje se promjenom društvenih tokova i novim preraspodjelama našlo na ivici egzistencije.³ Porta je najavljivala ozbiljne reforme, ali nije stigla, zbog izbijanja Prvog balkanskog rata, da ih otpočne sprovoditi.⁴

U posljednjoj godini osmanske uprave u Sandžaku se osjećala znatna napetost s obzirom na zbivanja u širem regionu, otvorene teritorijalne pretenzije Srbije i Crne Gore. Sandžakom krstare brojne odmetničke bošnjačke čete koje pojačavaju nesigurnost srpskog življa.⁵ "Turske čete koje vladaju Sandžakom", naročito su bile aktivne u prihojskom, prijevoljskom, sjeničkom i novovaroškom kraju.⁶ Srpski izvori su govorili da je bilo skoro nemoguće evidentirati njihova nedjela.⁷ Slične crnogorske i srpske čete su se sukobljavale su se sa bošnjačkim odmetničkim četama.⁸ Akcije paravojnih formacija su bile

154; P. Petrović, Raška, 193; M. Šaćić, *Omeraga Šaćić i Salihaga Forta u Hercegovačkom ustanku 1882. godine*, Beograd 1997, 93-99; S. Bandžović, *Muhadžiri u Sandžaku nakon 1878. godine*, 61-62.

¹ M. Šaćić, *Omeraga Šaćić i Salihaga Forta u Hercegovačkom ustanku 1882. godine*, 81.

² N. Rakočević, *Sandžak na stranicama "Cetinjskog vjesnika" od izbora jula 1908. do Balkanskog rata*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", VI, Prijepolje 1978, 132.

³ Upor. Ž. Šćepanović, *Društveno-političke prilike u Bijelom Polju i okolini početkom XX vijeka*, Zbornik radova profesora i saradnika Pedagoške akademije u Nikšiću, br. 3, Nikšić 1973.

⁴ AS, MIDS, PO, 1912, d. red. 332 1/2.

⁵ AS, MIDS, PO, 1912, f. VIII, d-1, pov. br. 3537.

⁶ AS, MIDS, PPO, 1912, br. 125.

⁷ AS, MIDS, PO, 1912, f. VIII, d-1, pov. br. 3537.

⁸ AS, MIDS, PO, 1912, f. XI, d-8, pov. br. 1686.

jedan od načina da se izmijeni ili ubrza tok historije. U maju 1911. Stepa Stepanović, ministar vojske Srbije, pristupio je, shodno planovima za rat protiv Osmanskog carstva, organiziranju Centra za nacionalni obavještajni rad, kao i naoružavanje Srba u Sandžaku. Organiziranje ovog centra zasnivalo se na Projektu za stvaranje organizacije srpskog naroda u Sandžaku iz 1909. godine. Osnovana su tri centra na srpsko-osmanskoj granici sa zadatkom da rukovode obavještajnim aktivnostima i naoružavaju Srbe.¹

Albanci u Kosovskom i Skadarskom vilajetu su pobunama 1909.-1912. najneposrednije postavili na tapet opstanak osmanske države u Evropi. Sa dilemom o održanju te države u središnjem dijelu Balkana postavljalo se i pitanje Sandžaka, gdje su, u nekim njegovim pojedinim dijelovima, Albanci uspjeli povremeno ostvariti vojnu dominaciju, kao što je 1912. to bio slučaj sa snagama Ise Boljetinca, jednog od glavnih vođa albanskog ustanka te godine.²

Posljedice Balkanskih ratova

Aneksija Bosne i Hercegovine podstakla je agresivne želje balkanskih država da dobiju zadovoljštinu na drugoj strani i spriječe dalje napredovanje Austro-Ugarske.³ Glasine o planovima Austro-Ugarske da zauzme Sandžak bile su veoma izražene.⁴ Među državicima Crne Gore i Srbije se već krajem 1910. počelo govoriti o savezu za rat protiv Osmanskog carstva. Inicijativa je došla od Crne Gore, koja je "uvijek bila spremna" za izazov i podsticanje nemira u susjedstvu, na osmanskoj teritoriji.⁵ Još prije izbijanja rata dolazilo je do međugraničnih sukoba i incidenata.⁶ Srpski oficiri su vršili tajna

¹ D. Pejatović, *Narodni poverenici u Staroj Raškoj početkom 20. veka*, 125.

² B. Hrabak, *Novopazarski Sandžak u posljednjoj etapi otomanske vladavine (1908-1912)*, 115.

³ J. Hammer, *nav. djelo*, III, 523; V. Ćorović, *Borba za nezavisnost Balkana*, Beograd 1937, 154-155.

⁴ AS, MIDS, PPO, 1912, f. IX, d. red. 152.

⁵ N. Rakočević, *Odnosi Crne Gore i Srbije 1903-1918*, Istorijski zapisi, br. 3-4, Titograd 1984, 95.

⁶ J. Jovanović, *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti*, 399-400; N. Rakočević, *Stanje na crnogorsko-turskoj granici*, 514-515.

izviđanja teritorije u Sandžaku, na Kosovu i u Makedoniji. Došlo je do nemira u heranskom kraju.¹ Vršene su, pored vojnih, i brižljive propagandno-psihološke pripreme za rat. Prosvjetnim radnicima u Sandžaku bilo je sugerirano da izvještaje koji nisu bili povjerljive naravi (o nasilju, muhadžirima, agrarnim problemima) dostavljaju srpskim glasilima.²

Stvaranjem saveza Srbije, Crne Gore, Bugarske i Grčke 1912. bile su okončane pripreme za rat. Formiranje saveza počivalo je na sistemu ugovora koji su sadržavali i tajne klauzule. Ovom savezu je bilo najvažnije da vojnički slomi Osmansko carstvo i definitivno ga eliminiše kao evropsku državu. Balkanske države su uvidale da udruživanjem zajedničkih snaga raspolažu vojnim potencijalima sposobnim da osmansku državu poraze i potpuno potisnu sa Balkana, kao i političkim mogućnostima da Evropu brzo suoče sa situacijom "svršenog čina". Ofanzivne namjere balkanskih saveznika bile su brižljivo skrivane od velikih sila. Jedino je Rusija bila upoznata sa njihovim planovima.³ Porta je živjela u naivnom uvjerenju potpune bezbjednosti na Balkanu, govoreći da balkanski horizont nikada nije bio spokojniji. Za postojanje balkanskog saveza saznala je prekasno, tek krajem septembra 1912. godine.⁴ Kolika je bila osmanska nesprenost za rat govori činjenica da je, uprkos svim vjesnicima opasnosti, usred rata sa Italijom u sjevernoj Africi, bio otpušten veliki dio vojske u Rumeliji. Vojnici su bili ponovo pozvani na oružje tek kada su balkanske zemlje objavile mobilizaciju.⁵

¹ AS, MIDS, PO, 1912, f. XVIII, d-4.

² AS, MIDS, PPO, 1912, br. 43.

³ Upor. D. Zografski, *Golemite sili na Balkanot vo početkot na XX vek (1900-1914)*. Glasnik, br. 2-3, Skopje 1970, 61-62; D. Đorđević, *Na početku razdoblja ratova*, u: *Istorija srpskog naroda*, VI knjiga, I tom, Beograd 1983, 188; Lj. Dimić, *Srbi i Jugoslavija*, Beograd 1998, 22. M. Mazower, međutim, piše da su ruske diplomate u početku podsticale stvaranje balkanskog odbrambenog bloka protiv Austro-Ugarske, te da su se prekasno probudile da bi uvidjele da Balkanski savez napada Osmansko carstvo - o tome: M. Mazower, *Balkan*, 116.

⁴ D. Đorđević, *Kako su velike sile saznale za sklapanje Balkanskog saveza 1912. godine*, Istorijski glasnik, br. 4, Beograd 1954, 142.

⁵ K. Beydilli, *Od Kučuk Kajnardže do propasti*, 144.

Nijedna koalicija do tada, poput ove koalicije pravoslavnih balkanskih naroda i država, nije povela rat na temelju nejasnijeg međusobnog dogovora o tome za što se, doista, bori nego što su to učinili sudionici ove vojne akcije protiv Porte.¹ Većina stanovništva Grčke, Srbije, Bugarske i Crne Gore pružala je otvorenu podršku ciljevima antiosmanskog saveza i potonjeg balkanskog rata. Tradicionalna antiosmanska osjećanja i tvrdi, atavistički stavovi bili su glavna pokretačka snaga. Pred izbijanje rata u srpskim krugovima se isticalo da se ne postavlja pitanje da li je Stara Srbija pravoslavna ili muslimanska, "nego je li srpska ili arnautska", i da treba "muslomanske Srbe pribrojiti pravoslavnim i katoličkim Srbima". Ljubomir Jovanović je pisao da Staru Srbiju treba pridružiti Srbiji jer je ona "mala i sa toliko strana zatvorena - kao zagušena". Stojan Protić je demantirao pojedine tvrdnje da je nakana Srba da stvaraju Srbe tamo gdje ih nema, ali je potvrđivao kako je životno pitanje "oslobođenje i ujedinjenje Srba", pa "ko nam otima rođenu braću, mi ćemo s bolom istina u duši ali po nevolji biti protiv njega. To treba da znaju i braća od stričeva i stričevi, pa da ne diraju u te oseljive žice", jer je postojeća Srbija "mala i nejaka", samo "jabuka u koju će lako svagda zagristi svaki halapljivac".² Južnoslavenski program Srbije nikada nije bio ništa drugo do njeno pomoćno oružje.³ Parola "osveta Kosova", legitimirajuća formula za teritorijalnu ekspanziju, uobličena je kao najsnažniji mobilizatorski činilac u novovjekovnoj Srbiji. U njoj je sadržana sama suština moderne srpske državne ideje, a to je državno ujedinjenje svih zemalja koje se, bilo po etničkom, bilo po historijskom pravu, smatraju srpskim. Etnokonfesionalni karakter srpske državne

¹ Bugarski historičar Ivan Ilčev je analizirajući propagandu balkanskih država tokom XIX i prvih decenija XX stoljeća zaključio da su u svim ovim zemljama propagandne metode bile identične, a činjenice uklopljene u postojeće, unutarbalkanske stereotipe. Sopstveni narod je uvijek dobar, naglašeno je "mi", naspram njih, a "oni" su uvijek cjelina i svi su isti. Protagonisti propagandi su uvijek iskreni, žrtve i mučenici, dok su oni drugi, protiv kojih je ona usmjerena, njihova potpuna negacija - prema: Lj. Trgovčević, *Zamrznuta slika nesreće i mržnje*, "Danas", Beograd 18. januar 2000; Opšir. S. Bandžović, *Balkan i historiografski stereotipi*, 179-201.

² O. Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma*, Beograd 2002, 70, 202.

³ A. J. Taylor, *Habsburška monarhija 1809-1918*, Zagreb 1990, 283; upor. D. Stojanović, *Srbija i demokratija 1903-1914*, Beograd 2003.

ideje predstavlja jedno od najtežih opterećenja južnoslavenskog prostora u njegovoj modernoj historiji. On je odgovoran za činjenicu da je stvaranje srpske (etnokonfesionalne) nacionalne države neodvojivo od neprekidnih ratova za teritorije, kao i etničkih čišćenja i masovnih zločina prema pripadnicima drugih vjeroispovijesti.¹

U ljeto 1912. albanski ustanici su zauzeli Skoplje, Prištinu, Peć, Đakovicu i Prizren.² U historiografiji je nerijetko zanemarivana činjenica da su se 1912. Kosovo i dio Makedonije već nalazili u rukama albanskih ustanika. Na smišljeni nagovor nekih uglednijih Srba Albanci u Skoplju, gdje je bilo prisutno dosta konzula i stranih novinara, oslobadaju iz zatvora preko 1.500 lica koja potom pljačkaju i izazivaju nered u ovom gradu. To se sa srpske strane, koja se pripremala za rat i tražila povoda za njegovo izbijanje, i priželjkivalo jer "kad se to moglo desiti u Skoplju kod toliko evropskog sveta, šta je tek po ostalim balkanskama". Evropska štampa potom piše: "U Turskoj je rasulo", a balkanska "Naša braća izgiboše u Turskoj".³ Slične akcije oslobađanja zatvorenika su izvedene i u Sandžaku. U samo predvečerje Prvog balkanskog rata u Novi Pazar je došao Iso Boljetinac sa Kosova, u pratnji većeg broja svojih boraca. On je zaposjeo sve ulice u gradu. Oslobođio je sve zatvorenike koji su bili u gradskom zatvoru. Komandant kasarne u Novom Pazaru je htio da napadne Boljetinca, ali je na molbu viđenijih građana od toga odustao. Boljetinac je ubrzo napustio grad.⁴ U Sjenici je također oslobodio sve zatvorenike iz tamošnjeg zatvora.⁵

U predvečerje rata sa granice prema Sandžaku su u Beograd slati izvještaji o pripremama za rat, kao i instrukcije ovlašćenim oficirima da se "napadnu muhadžiri u selima na Kopaoniku prema turskoj strani i

¹ O. Popović Obradović, *Crkva - ključni faktor blokade*, "Helsinška povelja", br. 75-76, Beograd jun-jul 2004.

² S. Jović-Ž. Atanacković, *Bitke i bojevi*, Niš 1983, 78; Đ. Mikić, *Albansko pitanje i albansko-srpske veze u XX veku (do 1912)*, Marksistička misao, br. 3, Beograd 1985, 154-155.

³ J. Popović, *Život Srba na Kosovu 1812-1912*, Beograd 1987, 201, 386.

⁴ AS, MIDS, PPO, 1912, f. VI, d. red 95/III.

⁵ AS, MIDS, PPO, 1912, f. VI, d. red 95/IV.

da ih unište, a narod preko granice da odmah počne oružati".¹ Određivana su i posebna lica koja su imala zadatak da pale muhadžirske kuće u prijepoljskom kraju, za šta su i nagrađivana.² U Raški, nedaleko Novog Pazara, Tihomir Šarković, kao povjerenik srpske vlade za Sandžak, zajedno sa Rašom Pantićem, formirao je od srpskih iseljenika iz Sandžaka, četnički odred od 700 ljudi, koji je učestvovao u napadu na Novi Pazar.³

U toku avgusta i septembra 1912. Crna Gora je inscenirala "incidente" na svojoj južnoj granici, a Srbija je pojačala aktivnosti svojih komita.⁴ U maskiranju svojih istinskih ratnih ciljeva, osvajači obilato, demagoški koriste prave arsenale "miroljubivih" razloga. U avgustu 1912. grof Berthold, ministar inostranih poslova Austro-Ugarske, predočio je vladama velikih sila novi program reformi u Osmanskom carstvu, ali je sve već bilo kasno. Ratni mehanizam je postao operativan. Porta se bezuspješno obraćala velikim silama sa zahtjevom da izvrše dodatni pritisak na agresivne balkanske države kako bi one odustale od svojih ratnih pohoda. Združene balkanske države su, da bi preduhitrile nagoviještenu demokratizaciju Osmanskog carstva, što bi pred Evropom poništilo motive za novi ratni pohod i diobu osmanskih zemalja, započele 1912. rat, u kome je, pored kršenja međunarodnog prava i postojećih sklopljenih sporazuma, aktueliziran, do svireposti, termin - osveta.⁵

¹ AS, MIDS, Političko odeljenje (dalje: PO), 1912, dosije 8, pov. br. 1684.

² AS, MIDS, PPO, 1912, f. I, br. 4062.

³ B. Biševac, *Deževski i Štavički srez u pismima Tihomira Šarkovića 1941. godine*, Novopazarski zbornik, br. 25, Novi Pazar 2001, 259. Također vidi: B. Lekić, *Dobrovoljački pokret Srba 1875-1918. godine*, feljton, "Politika", Beograd 23. jul 2003.

⁴ AS, MIDS, PPO, 1912, br. 105; N. Malcolm, *Kosovo: Kratka povijest*, Sarajevo 2000, 295.

⁵ D. Radojević, *Odumiranje mita*, "Monitor", br. 403, Podgorica 10. jul 1998. Crnogorci su strahovali da će "popravljanje" Osmanskog carstva "bilo pod oblikom vladavine mladoturske, bilo staroturske", biti "jedino na štetu i pravu propast nas Balkanaca" - cit. prema: H. Batovski, *Crna Gora i Balkanski savez 1912. g.*, Istorijski zapisi, br. 1-2, Cetinje 1957, 51.

Rat je, prema dogovoru, prva započela Crna Gora prodorom u sjevernu Albaniju i Sandžak. To što je Crna Gora prva krenula u rat bilo je proha reakcije velikih sila, posebno Austro-Ugarske. U slučaju nepovoljnog razvoja događaja smatralo se da bi se za Crnu Goru založile Rusija i Italija. U crnogorskoj objavi rata navedeno je da se prekidaju svi odnosi sa Portom, "prepuštajući sreći oružja Crnogoraca priznanje njihovih prava i vekovno nepriznatih prava njihove braće u Otomanskom Carstvu".¹ Druge balkanske zemlje-saveznice su ubrzo uputile ultimatum Porti, kojim su, između ostalog, zatražile nove reforme pod hrišćanskim nadzorom i hitnu demobilizaciju osmanske vojske. Porta na to, jasno, nije mogla dati pristanak i uslijedile su objave rata sa svih strana.² U rat protiv Osmanskog carstva Srbija i Crna Gora su, željne konačnog obračuna sa Osmanlijama, krenule sa borbenim poklicem: "Za krst časni i slobodu zlatnu".³ U Proglasu kralja Crne Gore Nikole Petrovića 26. septembra 1912. povodom objave rata Osmanskom carstvu se ističe: "Nijesmo sami. S nama je Bog, s nama su balkanske hrišćanske kraljevine, sa kojijema smo udruženi u zajednicu, za čim sam vazda čeznuo i koju su sve do navale azijskog osvajača željno očekivali toliki pasovi balkanskih naroda".⁴ Vrhovna komanda crnogorske vojske u ovom ratu bila je puka improvizacija. Skoro sve njene poslove obavljao je kralj Nikola, čijom su aktivnošću dominirale dvije težnje: prigrabiti što više teritorija i što efektivnije osigurati prestiž dinastije Petrovića. Crna Gora je svojim ponašanjem i postupcima

¹ Balkanski ugovorni odnosi, I, 1876-1918, priredio M. Stojković, Beograd 1998, 314. Velike sile su, međutim, napravile tek demarš u kojem je rečeno da se protiv svake akcije koja može izazvati narušavanje mira, i da, ako izbije rat one neće dopustiti, po završetku sukoba, nikakve izmjene postojećeg teritorijalnog rasporeda na Balkanu.

² AS, MIDS, PO, 1912, f. XII, d. 6.

³ Medalja koja je dodjeljivana srpskim vojnicima povodom pobjede u Prvom balkanskom ratu zvala se "Osvećeno Kosovo", u znak osvete Osmanlijama zbog izgubljene bitke na Kosovu 1389. godine.

⁴ AS, MIDS, PO, 1912, P/31-VI. Cetinjski "Glas Crnogorca" (br. 40), je 18. septembra 1912. objavio naredbu kralja Nikole o mobilizaciji: "Ovaj važni korak izazvan neprestanim pograničnim neredima i jakim pojačanjima carske otomanske vojske duž naše granice, sredstvo je za zaštitu zemlje i njenih državnih i nacionalnih interesa u sadašnjim ozbiljnim prilikama".

predstavljala remetilački činilac u međunarodnoj politici.¹ Njoj je bilo najviše stalo do rata, pošto se mogla teritorijalno proširiti jedino osvajanjem teritorija pod osmanskom upravom, naročito sjevernoalbanskih krajeva, Medove i Skadra koji je za nju bio "životno pitanje", davnašnji san mnogih generacija Crnogoraca.² Ratni motivi Crne Gore u Prvom balkanskom ratu imali su snažnu ekonomsku osnovu, jer su Limska dolina, bogata Metohija i plodna ravnica oko Skadarskog jezera pružali velike mogućnosti da se obezbijedi materijalna egzistencija Crnogoraca. Većinu stanovništva Crne Gore činila je agrarna sirotinja - siromašni zemljaci i bezzemljaši. Sa 19.436 hektara plodnog zemljišta, koliko je Crna Gora imala pred Prvi balkanski rat, ona nije mogla da ishrani 240.000 stanovnika.³

U proklamaciji srpskog kralja Petra I od 5. oktobra 1912. rat protiv Osmanskog carstva je okarakteriziran kao "sveti boj za slobodu porobljene braće, za bolji život i napredak Kraljevine Srbije". Ovom proklamacijom, koju su potpisali svi članovi vlade na čelu sa Nikolom Pašićem, kralj Petar je skrenuo pažnju svojoj vojsci da će ona u "Staroj Srbiji" pored hrišćana zateći i "Srbe muslimane koji su nam isto tako dragi, a s njima i Arbanase, hrišćane i muslimane, s kojima naš narod živi zajedno 1300 godina obično deleći s njima i sreću i nesreću. Mi im svima nosimo slobodu, bratstvo, jednakost u svemu sa Srbima".⁴ Ratne

¹ D. Živojinović, *Nevoljni saveznici: Rusija, Francuska, Velika Britanija, SAD 1914-1918*, Beograd 2000, 19.

² M. Đurišić, *Uloga kralja Nikole u Prvom balkanskom ratu*, Istorijski zapisi, br. 1, Titograd 1960, 69; I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb 1995, 229-230. Skadar je bio glavni cilj operacija crnogorske vojske. Za akcije u tom pravcu bile su koncentrirane dvije trećine vojske, a ostatak je bio određen za operacije prema Pljevljima, Bijelom Polju, Beranama, Peći i Gusinju. Crnogorci su početno strahovali od reakcije Austro-Ugarske na njihova osvajanja u Sandžaku. Opšir. M. Vojvodić, *Skadarska kriza 1913. godine*, Beograd 1970, 23; N. Rakočević, *Odnosi Crne Gore i Srbije 1903-1918*, Istorijski zapisi, br. 3-4, Titograd 1984, 96.

³ Š. Rastoder, *Životna pitanja Crne Gore 1918-1929*, knj. I, Bar 1995, 61.

⁴ V. Kazimirović, *Crna ruka*, Kragujevac 1997, 529. Dr. E. Mušović ovu proklamaciju različito navodi. U zborniku *Novi Pazar i okolina*, ne navodeći izvor, on citira da će srpska vojska "u staroj Srbiji pored hrišćana zateći Srbe i muslimane", odnosno u svojoj knjizi *Etnički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara* da će srpska vojska "pored hrišćana zateći i

... Srbi je 1912. obrazložio život u članku "Balkanski rat i Srbija" koji je objavljen i na engleskom jeziku. On je najprije ustvrdio: "geografsku oblast za koju se vezuju interesi Srbije. To je 'Juna Srbija' koju je trebalo zauzeti zbog tamošnjih Srba, obještavajući dalje glavni cilj da je izlaz na more za Srbiju, 'preko Stare Srbije dolinom Drima' putanje od životnog značaja. 'Tek sa izlazom na Jadransko More Srbija bi imala ulova za ekonomsku samostalnost i bila bi zadovoljena. To je jedna od glavnih težnji rata koji je započeo'.¹ Crnogorska i srpska vojska su težile da odvoje i gradove, kako bi im to bio jedan od prije osvoje pojedine krajeve i gradove, kako bi im to bio jedan od argumenata, da ih docnije zadrže u okviru svoje države. Obe vojske su želele da u Sandžaku i na Kosovu zaposjednu što više teritorija. Kralj Nikola je naredio serdaru Vukotiću, komandantu Istočnog odreda, da se u Peći ne zadržava ni časa "no naprijed i kaži vojsci da je to moja želja, pa šta bog da Naprijed što brže, ako boga znaš". Srpska višovna komanda je, na drugoj strani, poštivala komandanta Treće armije da "što pre znaeme Pričren i Dakoviću, dokle tamo nisu stigli Crnogorci".² Proklamirani ideali s kojima su balkanski saveznici krenuli u rat 1912. pretvorili su se brzo, upotrebom razorne energije instrumentaliziranog agresivnog nacionalizma, u običnu pljačku i razbojništvo, u masakre "naroda Polumjeseca" u interesu "kulture" Krsta.³ Rat je osmansku

muslimane". Upor. Novi Pazar i okolina, Beograd 1968, 279; E. Mušović, Etnički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara, Beograd 1979, 44. Proces kristalizacije srpske nacije zasnivao se, bez obzira na brojne teze, na konfesionalnoj osnovi. Jaša Ignjatović je pisao krajem XIX stoljeća: "Srbini bez svog verozakonskog obreda i običaja ne drži se Srbina. Otpadnik od vere drži se u narodu za izgubljenog sina. Izgubio je značaj srpstva. Verozakonska ideja još narodnosnu opkriljuje" - prema: J. Ignjatović, Memoari: Rapsodije iz prošlog srpskog života, Beograd 1966, 42.

¹ D. Bogdanović, Knjiga o Kosovu, 203-205. U proglasu, štampanom na albanskom jeziku četiri dana prije izbijanja rata, srpski general Boža Janković, komandant III armije, je upozoravao: "Mi nosimo u jednoj ruci pravdu, istinu, poštenje i čast, a u drugoj barut i olovo. Ko nam izade na susret kao brat, zagrlimo ga bratski" - prema: V. Kazimirović, Crna ruka, 536.

² M. F. Petrović, Od oslobođenja do ujedinjenja Srbije i Crne Gore, feljton, "Politika", Beograd 4. decembar 1998.

³ Ratni izvještaji Lava Trockog - balkanski ratovi 1912-1913, Znakovi vremena, br. 11. Sarajevo 2001, 174; opšir. Report of the International

vojsku zatekao usred sporog procesa obnove, Osmanska vojska, vodeći odbrambeni rat, trpi poraze kod Skadra, Jedrena, Kirik-Kilise, Cataldže, Lile Burgasa, Soluna. U osmanskim vojnim skladištima na hiljade novih topova i pučaka ležalo je beskorisno jer vojnici nisu znali s njima rukovati. Velike mase muhadžira sa sjevera hratile su ka Istanbulu. "Jad i nesreće su preplavile ulice".⁴ Džamije i škole su bile prepune ranjenika i muhadžira. U Istanbulu se krajem 1912. pojavila kolera. Odmah nakon njene pojave austrijske vlasti u BiH su naredile zatvaranje granice prema Srbiji, Sandžaku i Crnoj Gori. Brojni muhadžiri su ipak nalazili načina da ovu granicu pređu. Već krajem oktobra 1912. u BiH se, osim njih, nalazilo i 1.600 izbjeglih osmanskih vojnika.²

Predratne izjave velikih sila o tome da su protiv rata i da se stanje na Balkanu neće promijeniti, bez obzira na eventualni ratni ishod, ostale bi na snazi samo u slučaju da su balkanske države doživjele poraz.³ U slučaju Osmanskog carstva vakve izjave nisu važile. Istaknuti francuski intelektualac Pjer Loti je povodom osmanskog poraza, braneći ih "napuštene, prevarene od svih, pokradene", kritizirao ponašanje Zapada: "napredak, civilizacija, hrišćanstvo, sve je to ekstra-brzo ubijanje, ubijanje poput mašine", napadajući balkansku gramzivost koja se nije zadovoljavala samo već osvojenim teritorijama, već je težila zauzimanju Istanbula, optužujući Evropu za saučesništvo u tom komadanju osmanske države: "Bruka, bruka za Evropu, bruka za njeno lažno hrišćanstvo".⁴ Njemački car Vilhelm u svojoj dugoj bilješci zapisuje da su se Turci "pokazali potpuno nesposobnim da zadrže

Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balcan Wars, Carnegie Endowment for International Peace, Washington D.C. 1914.

¹ J. Hammer, Historija Turskog (Osmanskog) Carstva, III, 525.

² M. Ekmečić, Uticaj balkanskih ratova 1912-1913. na društvo u Bosni i Hercegovini, Marksistička misao, br. 4, Beograd 1985, 139.

³ K. Beydilli, Od Kučuk Kajnardže do propasti, 144.

⁴ A. Vileže, Pjer Loti i balkanska Evropa, Stvaranje, br. 8-10, Podgorica 1995, 938-939. Turska je u teškom položaju, piše Loti, "jer su jednodušno odbačeni i prezreni ugovori... ta Turska kojoj su tri nedjelje ranije sva ministarstva pravde svečano obnovile data obećanja o teritorijalnom integritetu" bila je napuštena a Evropa prvenstveno "zaokupljena podjelom onoga što je od nje ostalo". Eduard Herio je napad udruženih balkanskih država na Osmansko carstvo uporedio sa napadom evropskih država na Francusku 1792. godine. Opšir. V. Kazimirović, Crna ruka, 531-532.

... "Novi Pazar" ...

... "Novi Pazar" ...

1. u Mitrovic, Prigorje te Balkan. Srbija u prirovnim Austro-Ugarske i Nemacke ...

2. u Relic, Kraljevica i istoka. "NIN" br. 2634 Beograd 21. Juni 2002 ...

3. u ... Sandževci istorija ratova za oslobođenje i ujedinjenje. Beograd ...

4. u ...

Ibarska vojska je 23 oktobra 1913 zauzela Novi Pazar. Regularna osmanska vojska nije bila u poziciji da se posveti odbrani ovog grada: pošto je, s obzirom na prethodne neuspješne sukobe sa Albancima na Kosovu, bila prisiljena da svoje snage koncentriše na drugim, udaljenim bojištima u Makedoniji. U gradu se nalazio tek jedan nizamski puk, tri baterije i jedan dobrovoljački odred od 1.500 ljudi. Očajnički pokušaj odbrane grada načinjen je kada su Bošnjaci došli da malo oružja iz napuštenih vojnih magacina.² Gradski telal je nekoliko puta pozivao Bošnjake da se late oružja i "bore protiv daura". U odbrani grada poginulo je 300 a ranjeno 700 ljudi. Među poginulima je bio i gradonačelnik Anif-aga Komatina. Samo u jednom danu je u Novom Pazaru sahranjeno 150 lica.³ Otpor Bošnjaka je bio na kraju skršen od nadmoćnijeg srpskog protivnika: "Kolika je pak dobrovoljna i borbena gotovost da se Novi Pazar uporno brani pokazuje i ta okolnost, što i do sada, među mrtvima i ranjenima, koje Turci nisu uspjeli da sa bojišta uklone i odnesu, što uvek veoma revnosno čine, moglo videti i mladića od 17. i 18 godina, kao i staraca od preko 60 godina", navodili su srpski vojni izvori.⁴ Zbog razornog djelovanja srpske artiljerije, dio

1 Arhiv Vojno-istorijskog instituta u Beogradu (u daljem tekstu: AVII), Fond arhive bivše srpske vojske, Relacija o boju kod Novog Pazara, br. 24, k. 104, f. 1b.

2 IAR, ROK.

3 O borbama za Novi Pazar srpski general Žvojin Mišić je pisao: "Određenog dana i Ibarska vojska prešla je granicu i u tri dosta udaljene kolone otpočela nastupanje u pravcu Novog Pazara, koji su branile neregularne trupe i nešto žandarmerije. Vrhovna komanda je saznala, čini mi se, trećega dana uveče, da je Ibarska vojska, pošto se u blizini Novog Pazara sukobila sa neprijateljem, hitno odstupila na granični front. Još iste noći načelnik štaba Vrhovne komande lično je izdiktirao telegram komandantu Ibarske vojske i oštro mu zamerio zbog slabog rada njegovih trupa u času kad ostale naše trupe pobedonosno prodiru ka jugu i gone neprijatelja. Istim telegramom Putnik je naredio komandantu Ibarske vojske da pod ličnom odgovornošću mora zauzeti Novi Pazar... U ratnom vremenu ništa gore ne može demoralisati i najbolje trupe nego kad oseće da se komandant sa svojim štabom prvi povlači". Opšir. Ratna memoarska i dnevnička proza, priredio S. Đorđić, Beograd 1988, 18.

4 Novi Pazar i okolina, 278-279; M. Radović, Oslobođenje Novog Pazara u Prvom balkanskom ratu, Novopazarski zbornik, br. 13, Novi Pazar 1989, 127. E. Mušović piše da u srpskom zauzimanju grada "ozbiljnijeg otpora gotovo nije bilo" i da je "posle manjih sukoba od 19. do 23. X 1912. godine srpska vojska je

civilnog stanovništva je napustio grad. Nakon zauzimanja Novog Pazara završene su ratne operacije Ibarske vojske. Njen dalji rad se sveo na marševe i pozadinsku službu.¹ Za komandanta Novog Pazara bio je postavljen Tihomir Šarković.²

Javorska brigada srpske vojske je zauzela 25. oktobra Sjenicu nakon velikih borbi. Pored opšte pometenosti Sjenicu je grčevito branila odbrana sastavljena od mjesnog stanovništva, od seljaka pristiglih iz Kladnice, Urusla, Fijulja i drugih sela. Pad Novog Pazara je predaju ovog grada još više ubrzao. Slično, kao i u Novom Pazaru, sjenička delegacija je predala grad.³ Javorska brigada srpske vojske se u sjeničkom kraju ujedno srela sa crnogorskim jedinicama. Ova jedinice su zatim 27. oktobra zauzele Prijepolje, a Pljevlja dan kasnije.⁴ Tom prilikom je, po nekim podacima, potpuno spaljeno selo Ursula blizu Sjenice: "na mestu bogatog turskoga sela Ursula stajaše još samo zarište sagorelih kuća".⁵ Osmanski izvori također bilježe stradanja

ušla u Novi Pazar" - nav. prema: E. Mušović, *Etnički procesi*, 44. Ovakav stav autora je vjerovatno bio rezultat raširenog shvatanja da se takvi kontroverzni i traumatični događaji iz bliske prošlosti, koji su imali i osjetljivu međunacionalnu konotaciju, shodno ranijem poimanju, uopštavaju ili minimiziraju. V. Čorović, pak, piše da je grad zauzet nakon "kratke krvave borbe"; upor. V. Čorović, *Naše pobjede*, 50.

¹ AS, MIDS, PO, 1912, f. XI, P/31, d. VII, J. Stanojević, *Istorija ratova za oslobođenje i ujedinjenje*, Beograd (bez godine izdanja), 194.

² On će imati značajnu ulogu u četničkim napadima iz Raške na Novi Pazar 1941. godine.

³ AVII, Fond arhive bivše srpske vojske, *Relacija Javorske brigade o sjeničkom boju 10. i 11. oktobra 1912. godine*, br. 31, k. 101, f. 1. U borbama oko Sjenice poginula su 54 osmanska vojnika, kao i 17 srpskih.

⁴ Po nekim podacima osmanska vojska je u borbama oko Pljevalja imala 140 poginulih i preko 90 ranjenih vojnika, dok gubici kod bašibozuka nisu bili poznati. Opšir. N. Rakočević, *Oslobođenje Pljevalja i Kamene Gore u balkanskom ratu 1912. godine*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", VII, Prijepolje 1979, 134-147; A. Knežević, *Oslobođenje Pljevalja u Balkanskom ratu 1912. Breznički zapisi*, br. 6, Pljevlja 1995, 135-141.

⁵ S. Dilparić, *Po glasu učitelja Sretena*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XVIII, Prijepolje 1998, 69.

naroda u sjeničkom i novovaroškom kraju od srpskih komitskih četa.¹ Nova Varoš je zauzeta 1. novembra, a pet dana kasnije i Priboj. Lokalno stanovništvo je u strahu napuštalo svoje domove. Veliki dio naroda je bio izbjegao prema Rožajama, Sjenici i Novom Pazaru, zadržavajući se na tom putu i u Gornjem Bihoru. Srpske dobrovoljačke i komitske grupe vršile su napade na naoružane bošnjačke grupe u Kratovu i Bistrici, kao i na muhadžire u Manguri, Osoju, Drugličima, Vilovima, Jovcu i Medugorju u novovaroškom kraju. Zapaljene su i opljačkane kuće i hanovi u Kratovu, Bistrici i Medugorju.² Austrijski izvori su izvještavali, sa granice na Metaljci, da su krajem oktobra bila spaljena muslimanska sela Lever Tara, Đurđevića Tara, Glibače, Maoće, Stančane, Orulja, Mali Kolašin, što je bio razlog za bjekstvo stanovništva.³

Crnogorski kralj Nikola izdao je, shodno ranijim iskustvima, preporuku da se "vojska pokaže dostojna, to jest da ne bude pljačke".⁴ Crnogorska vojska je bila zapravo narodna vojska. Njena organizacija i forma zasnivala se na teritorijalno-plemenskoj osnovi, što se manifestiralo i u njenom ponašanju. Ova vojska je zauzela beransku, bjelopoljsku, pljevaljsku, rožajsku, plavsko-gusinjsku i đakovačku oblast, kao i Bojansku i Skadarsku krajinu. Jedan dio muslimanskog stanovništva u Sandžaku mirno je dočekao jedinice crnogorske vojske, tamo gdje su one došle, mireći se sa novim stanjem.⁵ Kada su ove jedinice ušle u Bijelo Polje, nakon manjih sukoba, zatekle su prazan grad. Lokalno bošnjačko stanovništvo koje je izbjeglo ostavilo je za sobom otvorene kuće "s trpezom na vidljivoj mjestu, na kojoj je stajao hljeb sa britvom u njemu i pokraj njega so", što je tradicionalno u ovim krajevima imalo za cilj da umilostivi vojsku da ne popali kuće. Kuće nisu popaljene ali su potpuno opustošene. Pljačkanje grada je trajalo punih 20 časova, dok konačno nije organizirana nova vlast. U pljačkanju su učestvovala i crnogorske žene koje su išle iza vojske.

¹ R. Škrijelj, *Enklave bošnjačkih muhadžira na Kosovu*, Tutinski zbornik, br. 2, Tutin 2001, 154.

² *Novovaroški kraj kroz istoriju*, 206; D. Pejatović, *Vatre iz doline*, 46.

³ Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi*, 148. nap. 17.

⁴ AS, MIDS, PO, 1912, f. XII, d-5.

⁵ B. Babić, *Politika Crne Gore u novooslobođenim krajevima 1912-1914* (u daljem tekstu: *Politika Crne Gore*), Beograd 1984, 26.

Komandant Istočnog odreda crnogorske vojske general-serdar Janko Vukotić izrazio je zahvalnost svojoj vojsci na ulasku u Bijelo Polje. Izuzimajući od toga one vojnike "koji su kroz varoš pljačke i zulumne činili".¹ Neki od tih vojnika su javno bili batinjani. Crnogorske vlasti su skrenule pažnju da se "zaštiti čast, sloboda i imanje muslimanskog žvlja koje se pokorilo i prestalo da daje otpor", pozivajući ujedno izbjegle muslimane da se vrate, prijeteci im u protivnom konfisciranjem cjelokupne imovine, da budu "mirni, poslušni, lojalni i ispravni građani".²

Uspaničeni građani Berana su molili crnogorsku vojsku da ne bombarduje grad uz obećanje da će izvršiti pritisak na osmansku vojsku da se dobrovoljno preda. Zauzimanje Berana bilo je popraćeno izvještajima o hvatanju "Turaka" koje "kroz ove potočine nalaze te ih robe kao stoku", pa ih "neprestano robe i tuku". Tu je zarobljeno oko 500 osmanskih vojnika. Dio njih "platio je životom". Iz Berana je 38 talaca trebalo biti sprovedeno u logor u Nikšiću. Na putu od Trešnjevke do Mateševa poubijano je njih 25, od kojih je 16 bilo iz porodice Ramusovića.³ I tu je došlo do pljačkanja i pored izdatih naredbi i uputa. Bošnjaci su potom bili pozvani na "red, mir i poslušnost".⁴ U Beranama je hitro formirana Donjovasojevička brigada pod komandom Avra Cemovića, jačine 3200 ljudi. Ona se potom uputila prema rožajskom kraju. Bilo je slučajeva da su domaćini ubijani ispred svojih kuća na očigled ukućana, a kuće paljene. Crnogorci su palili i kuće pojedinih sandžačkih Srba da bi ih pokrenuli u borbu, jer im se u početku nisu

¹ Ž. Šćepanović, *Oslobođenje Bijelog Polja 1912. godine i organizacija vlasti*, Istorijski zapisi, br. 1-2, Titograd 1986, 67-68; M. Memić, *Bošnjaci-Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, 234-235.

² P. Milošević, *Operacije Istočnog odreda crnogorske vojske u Sandžaku, Gornjem Polimlju i Metohiji 1912. godine*, Istorijski zapisi, knj. XXX, sv. 3-4, Titograd 1972, 319.

³ H. Šarkinović, *Bošnjaci od Načertanija do Memoranduma*, 85-86; M. Memić, *Korjeni zla i nasilja*, Sarajevo 2000, 253. M. Memić iznosi da je u Bijelom Polju i okolini bilo pobijeno oko 3.000 građana. Taoci iz Plava vođeni su u Nikšić, a u Podgoricu oni iz Đakovice. Bili su to mahom bogatiji i ugledniji muslimani.

⁴ Upor. P. Milošević, *Operacije Istočnog odreda crnogorske vojske u Sandžaku, Gornjem Polimlju i Metohiji 1912. godine*, 335-336; Đ. Borozan, *Crna Gora u ratu protiv Osmanske Imperije od 8. do 18. oktobra 1912. godine*, Istorijski zapisi, god. LXXV, br. 1-2, Podgorica 2002, 142-143.

htjeli priključiti.¹ Nakon zauzimanja bihorskog i rožajskog kraja opljačkan je veliki broj stoke "bez ikakvog zazora i otpora vlasnika".² Svaki oblik otpora završio bi se loše po "domaće muslimane-turske pomagače".

Ulascima srpske vojske u pojedine sandžačke gradove prethodili su sastanci i dogovori sa delegacijama mještana iz ovih gradova oko njihove predaje. Ulazak srpskih jedinica u Novi Pazar, ispred kojih su, shodno dogovoru o bezuvjetnoj predaji grada, koji su potpisali Salih-beg Rasovac i Omer-beg Omerbegović, išli "izaslanici i taoci - turske age i begovi", Omer Koničanin, tadašnji osmanski činovnik, ovako je opisao: "Srpsku vojsku su svečano dočekali Srbi iz grada i masa Muslimana. Srpske žene su bile obučene u svečane haljine sa niskama dukata oko glave i vrata. U razgovoru sa njima komandant mesta ih je, kroz šalu, pitao: "Je li to onaj turski zulum, što ste ga trpeli", pokazujući na zlatne niske. Istog dana srpska vojska je raspoređena po svim ulicama grada. Njen odnos prema Muslimanima bio je korektan, njeni postupci su ostavljali odličan utisak na Muslimane u gradu. Poštenje srpskog vojnika u svakom pogledu bilo je primerno i osvajalo je ljude. Sve muslimanske kuće čiji su vlasnici napustili grad za vreme borbi oko Novog Pazara čuvali su na smenu srpski vojnici. Kada bi se vlasnik vratio, stražar bi mu predao kuću uz zapisnik koji je utvrđivao stanje kuće i inventara. Zbog svega toga, srpska vojska je stekla veliko poverenje i uživala jak ugled kod Muslimana".³ Nijedan slučaj ubistva

¹ Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi*, 148, nap. 17.

² D. Vuletić, *Polica kod Berana*, Beograd 1998, 447. Dugo se pamtio slučaj jednog nizama koji je bio ranjen u Gornjem Zagradu, ali nije htio da se preda. Braneći se, gladan i žedan, ubio je nekoliko Vasojevića. Kada su ga bombama ubili pronašli su mu ostatke pojedenog širokog vojničkog opasača.

³ Upor. M. Radović, *Hronika Novog Pazara u NOB-u. Pregled događaja od 1912. do 1941. godine*, knj. I, rukopis, Novi Pazar 1960, 10; M. Radović, *Oslobođenje Novog Pazara 1912. godine*, "Naša prošlost", br. 1-2, Kraljevo 1967; 31; Isti, *Efendijina sećanja i kazivanja*, 100-101. M. Imamović, *Pregled istorije genocida*, 685-686; S. Bandžović, *Novopazarska tvrđava*, 80. Indikativno je da M. Radović u knjizi *Efendijina sećanja i kazivanja* nije objavio dio: "Srpske žene su bile obučene u svečane haljine sa niskama dukata oko glave i vrata. U razgovoru sa njima komandant mesta ih je kroz šalu pitao: "Je li to onaj turski zulum, što ste ga trpeli". O ovoj knjizi M. Radovića opširnije: S. Bandžović, *(Do) sjećanja i (do) kazivanja*, Mak, br. 25, Novi Pazar 1999, 72-76.

nje zabilježen u Novom Pazaru nakon ulaska srpske vojske. Jedini incidenti je bilo kratkotrajno vezivanje nekoliko Bošnjaka za nadgrobne spomenike na srpskom pravoslavnom groblju, na inicijativu nekih lokalnih Srba. Drugi dan po ulasku srpske vojske u Novi Pazar "naredena je predaja oružja i ono je u gradu predato u celosti".¹ Ovakvo ponašanje je, poput crnogorskog osvajanja Nikšića 1877. godine i ispoljenog blagonaklonog stava prema poraženima, svakako trebalo uticati i na bržu predaju drugih gradova i sela. U Priboju je srpska vojska također svečano dočekana: "i malo i veliko beše izašlo da dočeka vojsku. Ljudi behu obučeni u svečano odelo a žene, devojke i deca sa trobojkama oko ruku... sami Turci obrisali su i očistili kasarnu u koju će se smestiti srpska vojska".²

Bilo je očito postojanje više linija politike prema raznorodnom muslimanskom stanovništvu na koje je nailazila srpska vojska u svom brzom pohodu. Ovo korektno ponašanje srpskih vlasti nije bilo karakteristično i za onaj dio Sandžaka koji su zauzele crnogorske jedinice. Tu su kao stalne posade ostavljene dobrovoljačke jedinice, ili jedinice iz pograničnih plemena predbalkanske Crne Gore. Pripadnici tih dobrovoljačkih jedinica su smatrali da su zauzimanjem tih krajeva nastupili dani osvete. Njihovo ponašanje je išlo dotle da su smatrali da muslimane treba pretvoriti u raju.³ Sandžak je ubrzo podijeljen između Srbije i Crne Gore nelogičnom granicom koja je pocijepala geografski jedinstveni regionalni prostor. Od središnjeg jezgra Sandžak je postao

¹ IAR, ROK, Srbi u Novom Pazaru 1912. prestaju nositi fesove, koje nakon Prvog svjetskog rata zamjenjuju šajkače. Opšir. B. Mušović, *Fes kao odevni predmet*, Novopazarski zbornik, br. 22, Novi Pazar 1998, 216.

² V. Subotić, *Prvi balkanski rat u Staroj Srbiji prema kazivanju Borisavljevića i dopisnika*, 251. Emro Tatić, zemljoradnik iz sela Kladnice prisjeća se povratka iz Sjenice u svoje, pod strahom, napušteno selo: "Dva do tri dana po dolasku srpske vojske dobio sam je objavljena naredba vojnih vlasti Srbije da se iz Sjenice odmah vrate u svoja sela svi koji su zbog rata ovde pobjegli. Svi su se brzo počeli vraćati. Vratili smo se i mi u Kladnicu. Kada smo ovde došli prosto nismo mogli da verujemo da nas je kod kuća čekalo sve onako kako smo ostavili. Srpski vojnici su čuvali selo i naše kuće sa svim što je u njima bilo. Prema nama su postupali kao ljudi i prijatelji. Tako je bilo i po drugim selima" – prema: M. Radović, *Oslobođenje Sjenice u Prvom balkanskom ratu*, Zbornik Sjenice, br. 6-7, Sjenica 1991, 43.

³ Ž. Šćepanović, *Društveno-političke prilike u Bijelom Polju i okolini početkom XX vijeka*, Odzivi, br. 6, Bijelo Polje 1973, 110.

granica. Dijelom u Srbiji, a dijelom u Crnoj Gori.¹ Sporazumom između Crne Gore i Srbije, Crnoj Gori su pripali pljevaljski srez sa Kamenom Gorom iz prijepoljskog sreza, zatim bjelopoljski srez, beranski, rožajski, Plav i Gusinje. Preostali dio Sandžaka pripao je Srbiji. Definitivna granična linija nije bila utvrđena zbog izbijanja Prvog svjetskog rata.²

Prvi balkanski rat je bio izuzetno svirep. Gdje god su pripadnici balkanskih vojski vidjeli priliku da ugrabe dodatne teritorije, oni su to i uradili, pa i onda kada nije bilo ni historijskog ili demografskog razloga za taj korak.³ Dragiša Vasić je napisao da su balkanski narodi u ratovima 1912. – 1913. otkrili svoje "karaktere".⁴ Pandorina kutija je bila širom otvorena. Nacional-šovinističke strasti i vjerska netrpeljivost našli su izraz u ubijanju, protjerivanju, pljački i paljenju kuća muslimana. U tome nije zaostajala nijedna od vojski balkanskih država.⁵ U sjeni pobjeda nad osmanskim vojskom u Prvom balkanskom ratu nisu ostala skrivena saznanja da "Srbi i njihovi saveznici ubijaju albanske muslimane po selima, tjeraju na desetke tisuća slavenskih muslimana da bježe iz Makedonije i silom pokrštavaju muslimane koji govore bugarski".⁶ Etnonacionalistički ideali o etnički homogenim državama bili su u sukobu sa realnošću i etničkom heterogenošću zajednica na zaposjednutim teritorijama. Većinu stanovništva na tim teritorijama nisu činili niti Bugari, niti Srbi i Grci, već pripadnici drugih etničkih zajednica. Balkanski saveznici su novoosvojene teritorije shvatali kao ratni plijen i nastojale su silom da nametnu svoje interese i

¹ R. Pavić, *Sandžak u jugoslavenskom geopolitičkom ratu*, "Vjesnik", Zagreb 17. jul 1991.

² Z. Lakić, *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Sandžaka, u: AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini*, Beograd 1974, 679.

³ M. Gleni, *Balkan*, I, 255. Opšir. S. Bandžović, *Ratovi i demografska deosmanizacija Balkana (1912.-1941.)*, Prilozi, br. 32, Sarajevo 2003, 179-185.

⁴ O. Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma*, 47.

⁵ T. Simovski, *Balkanskite vojni i nivnite reperkusii vrz etničkata položba na Egejska Makedonija, u: Oslobodilački pokreti jugoslovenskih naroda od XVI veka do početka Prvog svjetskog rata*, Beograd 1976, 324; *Nedovršeni mir: Izveštaj Međunarodne komisije za Balkan*, Beograd 1998, XIX; V. Ortakovski, *Minorities in the Balkans*, Skopje 1998, 92-93.

⁶ N. Malcolm, *Kosovo*, 208.

ostvare narasle apetite.¹ Po prvi put u historiji Makedonije, moderne države su iskonsile vojni sukob da bi postigle sveobuhvatne demografske ciljeve. Prisilna preobraćenja, masovna pogubljenja, pojava velikih broja izbjeglica, bili su posljedica nastojanja da se ukinu preostale osmanske pokrajine u Evropi prema načelu nacionalnosti.² Počimjeni su veliki zločini (*magnum crimen*). Ono što je balkanskim ratovima udarilo pečat najbarbarskih ratova, pisao je Dimitrije Tucović, to su bile "reke krvi poubijanoga neboračkog stanovništva, nevine dece, žena i mimih ljudi, radnoga sveta Stare Srbije, Albanije, Makedonije i Trakije, čija je jedina krivica što se drukčije bogu moli, što drugim jezikom govori, drugo ime nosi i što je na svom vekovnom ognjištu naivno sačekao četiri divlje najezde".³

Osveta Kosova i kosovski mit krajem XIX i prvih decenija XX stoljeća postepeno su se preinačili u vidovdanski kult i Vidovdan postaje simbol "krvave, bespoštedne osvete nad svim što je tursko, muslimansko uopšte".⁴ Osveta u srpskom jeziku nije čovječanska stvar, već stvar Božije pravde čiji je čovjek samo izvršilac.⁵ Kosovo je za Srbe imalo kvazimistični status. Čitave su generacije dovodene u iracionalno stanje zbog izgrađenog osjećaja potrebe za kolektivnom osvetom. Osvajanje Kosova poistovećivano je sa obnavljanjem stare srpske države. Međutim, kada se srpska vojska 1912. našla na Kosovu, većinu nisu u toj oblasti imali Srbi već Albanci, koji se nisu smatrali oslobođenim već pokorenim.⁶ Do pada Prištine u srpske ruke, Albanci

¹ L. Vrkić, *Istorijsko nasleđe konzervativne političke ideje*, Helsinške sveske, br. 10, Beograd 2001, 92.

² M. Mazower, *Balkan*, 127.

³ On je ocijenio da zločini nisu bila djela pojedinaca ni ličnog raspoloženja, već sastavni dio "nacionalne" politike balkanskih država, čije su vojske ubijale neudžno muslimansko stanovništvo "sa zločinačkim uverenjem da time vrše jedno nacionalno delo, da, skidajući taj nevini svet s lica zemlje, skidaju s vrata neprijatelja sa kojim će u budućnosti biti teško izaći na kraj". Opšir. "Radničke novine", br. 223, Beograd 22. oktobar 1913; D. Tucović, *Sabrana dela*, knj. 7, Beograd 1980, 160-164.

⁴ Upor. O. Zirojević, *Kosovo u kolektivnom pamćenju*, u: *Srpska strana rata*, Beograd 1996, 218; M. Seels, *Vjera, historija i genocid u Bosni i Hercegovini*, Glasnik, Rijaset Islamske zajednice u BiH, br. 1-2, Sarajevo 1998, 97-98.

⁵ R. Konstantinović, *Filozofija palanke*, Beograd 1969, 299.

⁶ "Monitor", Podgorica 27. mart 1998. Akademik R. Samardžić piše da je zauzimanje Kosova 1912. za Srbe značilo "povratak na silom uzetu zemlju".

su se grčevito borili. Nakon poraza osmanske vojske kod Kumanova, oni su pružali još snažniji otpor kod Ferizaja prema Prizrenu i Dakovici. U vrijeme prodora srpske vojske albansko kosovsko stanovništvo se masovno sklanjalo u zbjegove.¹ Zločini su bili sastavni dio politike "rješavanja" albanskog pitanja. Zauzimanje krajeva "Stare Srbije" trebalo je da označi "definitivno novo opredeljenje njihove budućnosti".²

Strani novinari su pisali o zarobljenim osmanskim vojnicima kojima su crnogorski vojnici odrezali noseve i gornje usne. Edith Durham je vidjela devet žrtava koje su preživjele odsijecanje noseva. Nosna kost im je bila odsječena i odstranjena zajedno sa cijelom gornjom usnom. Crnogorci su, kako su se hvalisali, nakon svake bitke išli naokolo i oskaćivali ranjene: "nijedan nos nisu ostavili na truplu između Berana i Peći". U većini slučajeva su preživjele žrtve umirale od dodatnog krvarenja.³ Sječa glava i kidanje nosa neprijatelju, kroz historiju, pothranjivali su "plemenštinu" i podvajali Crnogorce na "zaslužne" i "obične", na "soj" i "nesoj".⁴ U zasluge predaka ubrajao se i broj posječenih "turskih" glava. Kada su dva crnogorska vojnika

Opšir. R. Samardžić, *Za carstvo nebesko*, u: *Kosovska bitka i posledice*, Beograd 1991, 12; S. Bandžović, *Ratovi i demografska deosmanizacija Balkana (1912-1941.)*, 188-189.

¹ Đ. Mikić, *Albanci i Srbi u balkanskim ratovima 1912-1913. godine*, Istorijski glasnik, br. 1-2, Beograd 1985, 61.

² M. Vojvodić, *Prilike na Kosovu i Metohiji i politika Srbije (1881-1912)*, Istorijski časopis, knj. XXXVIII, Beograd 1992, 188.

³ Neki podgorički gimnazijski profesor Kovačević najavljuvao je prije rata da neće ostati mnogo Turaka sa nosevima, tumačeći to činjenicom da oni i nisu ljudi, da je rezanje noseva stari crnogorski običaj: "Kako da vojnik dokaže svoje junaštvo svom komandantu, ako ne donese noseve? Naravno da ćemo rezati noseve, uvijek smo ih rezali" - prema: B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako: Prilozi za etnologiju Balkana*, 187.

⁴ Knjaz Danilo je, primjerice, uveo tetfer u koji su upisivane sve "turske" glave, koje su Crnogorci posjekli, i to na način da se zna ko je, gdje i kada i čiju glavu posjekao. Za posječene "turske" glave dodjeljivane su i medalje sa svjedočanstvom. Nazvati nekog glavosječom smatralo se znakom osobitog uvažavanja. Opšir. P. Stojanović, *Običaji sječe glava i kidanja nosa u crnogorsko-turskom ratovanju (osvrta na stanje u XVIII, XIX i na početak XX vijeka)*, Istorijski zapisi, br. 2, Titograd 1979, 72, 91.

ubijena u blizini sela Punoševca na Kosovu, to selo je spaljeno do temelja. Stanovništvo je pobijeno, a djecu koja su bježala nabijali su na bajonete i bacali u kuće u plamenu.¹ Đakovica je bila opljačkana "do posljednjeg dućana". Nije bilo obzira ni prema radnjama čiji su vlasnici bili Srbi: "zaprepašćenje je ovladalo i kod hrišćana i kod muslimana".² U Ferizaju (Uroševcu) su izbjegli Albanci bili pozvani da se vrate svojim kućama, da bi potom, 300-400 onih koji su to uradili, bili pobijeni. Srpski štab je izdao naredbu da svako naselje, u kojem je ispaljen metak iz albanske puške na srpske vojnike, bude uništeno. Nakon toga je došlo do masakra albanskog stanovništva. Samo oko Prizrena ubijeno je više od pet hiljada ljudi, a između dvanaest do petnaest hiljada je nestalo.³ Pirovali su četnici kao i predratne komite i članovi srpskih organizacija na Kosovu koji su postali osorni činovnici. Od 32 džamije u Prizrenu, 30 je vojska pretvorila u kasarne, skladišta municije i spremišta za sijeno.⁴ Goranci su pružili otpor srpskoj vojsci, koji je bio skršen. Nakon toga su oštrim mjerama odmazde bila zahvaćena njihova naselja. Srpska vojska je na području Gore u Rastelici (Javori), Kruševu, Brodu (Zdražejec), Globočici i nekim drugim selima izvršila masakre nad stanovništvom.⁵

Albanci su bili šokirani srpskom brutalnošću. Zbog izbjegavanja predaje oružja, čije je nošenje bilo dio tradicije, organizirane su prave racije, potjere za odbjeglih stanovništvom, praćene paljevinom i

¹ V. Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas*, Beograd 1991, 113; upor. Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije, knj. VI, sv. 1, Beograd 1981, 418-419.

² Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije, knj. V, sv. 3, Beograd 1986, 308.

³ J. Udovički, *Spone i sukobi*, "Republika", br. 188, Beograd 1-15. maj 1998.

⁴ N. Malcolm, *Kosovo: Kratka povijest*, 298-302; B. Hrabak, *Arbanaški upadi i pobune*, 82. Dr. Hakif Bajrami iznosi procjenu, na osnovu britanskih izvora, da je u Kosovskom, Skadarskom, Bitoljskom i Janinskom vilajetu 1912.-1913. bilo ubijeno oko 150.000 ljudi, "po kratkom postupku i bez ikakvog povoda". Srpska vojska će 1913.-1914. zapaliti ili do zemlje uništiti 133, a crnogorska 102 albanska sela. Opšir. H. Bajrami, *Orijentacija Srbije za kolonizaciju i srbizaciju Kosova*, 156-165.

⁵ Opšir. vidi: N. Doklje, *Narod u Gori i albansko pitanje*, "Selam", br. 17, Prizren januar-april 2000; S. I. Aljabak, *Gora-muhadžirluk kao sudbina*, "Selam", br. 24, Prizren maj-jun 2002.

pljačkanjem kuća, kaznenim ekspedicijama i sličnim akcijama. Srpske tendencije su bile da se promijeni etnička i statistička slika Kosova i tako osnaže argumenti u korist prava na osvojene zemlje, uzimajući pritom u obzir da teritorijalna ekspanzija ovisi od odobrenja velikih sila, kao što je to bio slučaj i 1877.-1878. godine. Zato je srpska vlast nastojala da smanji, minimizira ili reklasificira nesrpsko stanovništvo u novoosvojenim krajevima.¹ Dok su jedni Albanci pobjegli u planine ili u Anadoliju, drugi su se latili oružja da se odupru tom nasilju. Pobunu na Kosovu 1913. srpska vojska je u krvi ugušila. Zbog srpsko-crnogorskog napredovanja Austro-Ugarska je podsticala Albance na sukob, na šta je Srbija zauzvrat u jesen 1913. nastavila da pali albanska sela, što je Dimitrije Tucović nazvao Trećim balkanskim ratom. U selu Blaca svi mještani su bili pobijeni. U selima Vojnik i Labej žene su silovane, a potom spaljivane. U Donjem Debru pod udar odmazde došlo je 38 naselja. U sedam mjesta u plamen su bacana djeca i mlade žene.² Lav Trocki (Lev Bronshtein) koji se, kao ratni dopisnik ruske liberalne štampe, nalazio na licu mjesta, šokiran zločinima, izvještavao je da se Srbi u nacionalnom stremljenju da isprave podatke o etnografskoj statistici, koja im nije išla u prilog, bave jednostavno sistematskim uništavanjem muslimanskog stanovništva.³ Većini stranih novinara nije bilo dozvoljeno da odu na Kosovo i u Makedoniju. Britanski novinari su se žalili da su srpske vlasti zabranile stranim izvještačima da idu sa srpskom vojskom da bi spriječile da se priča šta se dešava na terenu.⁴

Makedonija je 1912.-1913. bila u plamenu jer ciljevi ratnih operacija na tom prostoru nisu bili samo zauzimanje novih teritorija, već i eliminiranje drugih ili protivničkih etničkih i vjerskih zajednica.

¹ N. Malcolm, *Kosovo*, 300. Srpski popis 1913. u Prištini nije zabilježio nijednog Albanca.

² B. Hrabak, *Arbanaški upadi i pobune na Kosovu i u Makedoniji od kraja 1912. do kraja 1915. godine* (u daljem tekstu: *Arbanaški upadi i pobune*), Vranje 1988, 75-76.

³ Upor. P. Bartl, *Albanci*, Beograd 2001, 140-141; N. Malcolm, *Kosovo*, 298. D. Bogdanović zaključuje kako "srpska politika jednostavno nije znala šta će uopšte sa 'Arnautima' u Staroj Srbiji, niti je bila svesna perspektive tog problema" - opšir. D. Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, 206-207.

⁴ A. Rastović, *Srbija u ogledalu britanske štampe tokom balkanskih ratova*, Istorijski časopis, knj. L (2003), Beograd 2004, 140-141.

makar u kulturnom i statističkom smislu.¹ Ona je još od 1878. bila velika tabaka razdora između Srbije, Bugarske i Grčke. Njihovi politički i privredni interesi su se permanentno umnožavali i međusobno sukobljavali. Sve ove države su smatrale da će ključ za kontrolu Balkana pripasti onome ko stekne prevlast nad Vardarskom dolinom. Srbi su Makedoniju proglasili "Južnom Srbijom", Bugari, pak "Zapadnom Bugarskom", a Grci su je smatrali "kolijevkom Aleksandra Makedonskog". Makedonijom od 1878. krstare brojne komitske čete pristigle iz Bugarske, kao i one koje su formirane od lokalnog stanovništva. Srpske komite nisu vodile borbu samo protiv Osmanlija, nego i srpske i grčke komite nisu vodile borbu samo protiv Osmanlija, nego i jedni protiv drugih. Pitanje nacionalne identifikacije makedonskih Slavena bilo je veoma zamršeno. Balkanski hrišćanski takmaci različito su ocjenjivali njihovu nacionalnu pripadnost.³ Srbi su, primjenice, Makedonce smatrali Srbima čija je nacionalna svijest, zbog dugotrajne bugarske propagande postala labilna, pomućena, ali da je Makedonija neosporno historijski srpska zemlja. O stanovništvu Makedonije postoji veliki broj kontradiktornih statistika. Pošto je ona bila područje za koje su se borili Grci, Bugari i Srbi, prezentirane su najrazličitije statistike. U brojnim navodima muslimansko stanovništvo nije ni spominjano.

Lav Trocki je izvještavao 1912. o komitskim divljaštvima i okrutnostima nedaleko od Prilepa, zbog kojih je regularna srpska vojska prigovarala: "da su Turci ušli u našu zemlju, oni se ne bi ovako ponašali".⁴ Vatre zapaljenih sela bile su jedini signal kojim su se pojedine kolone srpske vojske međusobno obaviještavale o svom "napredovanju" i pravcima kretanja. Sa padom Kumanova u srpske ruke u Skoplju se slegao "ceo onaj svet arnautskog stanovništva koje je srpska vojska, nadirujući sa severa, gurala pred sobom i koje je tu, tražeći utočišta, velikim delom našlo - smrt".⁵ Milorad Marković, srpski

¹ S. Pavlović, *Istorija Balkana*, 293.

² M. F. Petrović, *Dokumenta o Raškoj oblasti 1890-1899*, Beograd 1997, 396.

³ M. Jambajev, *Ruski konzuli o makedonskom pitanju*, Istorija 20. veka, br. 2, Beograd 1998, 143; upor. S. Kiselinovski, *Etničkite promeni vo Makedonija (1913-1995)*, Skopje 2000, 9.

⁴ L. Trocki, *Srbija, jesen 1912*, feljton, "Danas", Beograd 15. jun 1998.

⁵ "Radničke novine", br. 223, Beograd 22. oktobar 1913.

borac, svjedočio je o zbivanjima u Strumici krajem oktobra 1912. godine: "I dalje isto. Komite čine svoje: ubijanja se nastavljaju. Bio sam, baš, svjedok jednog groznog čina: pored mog stana provedoše milicija i komite deset Turaka. Vodeći ih, nemilosrdno ih tuku kundacima. U jedan mah gurnuše ih napred - i počeo ih bosti bajonetima. Nasta dreka, zapomaganje. To potraja za trenutak - nasto krkljanje i sve se utiša. Ranjene i dalje bodu. Posle toga pljačka. Izgleda da komite sve svoje stare račune svršavaju, ili, da dovode pred sud Turke da bi ih posle opljačkali. U varoši komite pljačkaju: vele da je jedan imao punu fišeklju lira, oduzeli, silovanja se vrše itd". On je dalje kazivao o zbivanjima u blizini Prilepa i sudbini muhadžira koji su bili izloženi napadima srpske vojske. Oficiri su nagovarali vojnike da pljačkaju zbegove. Oni su uzimali zlato a vojnici ostale vrijedne stvari. Također su oficiri silovali žene: "iz varoši vodi divan drum preko Belasice uz brdo. Prođosmo selo Kosturino. S obe strane puta još sveže humke. Tu su sahranjeni pomrli iz zbeга. Putem - masa spavača i stvari, mahom jorgani. Oko jedne ćuprije leševi još nesahranjeni, staro, mlado; izgladneli psi. Jedno dete i posle 5-6 dana ostalo je još lepo. ispod žbuna leži a opružilo ručice".¹ Pojava srpskih jedinica u blizini Skoplja izazvala je pravi haos u ovom gradu. U bolnicama je ležalo preko 900 osmanskih ranjenih vojnika kada se pročulo da srpske jedinice ulaze u grad. Bolnicu su prvo napustili ljekari a potom i bolničarke. Na ulicama je vladala graja i užasna panika. Ranjenici su se, preplašeni i ostavljeni, dizali jedan po jedan puzeći i zapomagajući na putu do kasarni ili do ulice, pokušavajući da se probiju do željezničke stanice i vozova koji su odvozili sretnike: "Tu su tako, kao mravi, ležali iznemogli, polumrtvi, onesveščeni... Nisu mogli dalje. Slabosti i rane ne dadoše im da se spasu, i da se odvuku do voza. Poskapavala je tu većina njih na ulici".² Blizu 2.000 "turskih izbjeglica", većinom žena i djece, između Radovišta i Štipa, "umrlo je od gladi - doslovno od gladi" - pisao je srpski činovnik upućen u Štip da organizira filijalu nacionalne banke.³ U jesen 1912. godine, dok grmljavina topova još uvijek nije bila utihnula, u Kumanovo i Skoplje, kao i druge mjesta, počeo je pristizati

¹ S. Đurić, *Dnevnik pobjeda: Srbija u balkanskim ratovima 1912-1913*, Beograd 1988, 244-246.

² S. Đurić, *Dnevnik pobjeda: Srbija u balkanskim ratovima 1912-1913*, 139.

³ *Ratni izvještaji Lava Trockog - balkanski ratovi 1912-1913*, 172; upor. B. Horvat, *Kosovsko pitanje*, Zagreb 1988, 34.

veliki broj Srba iz Srbije i Austro-Ugarske da ispita mogućnosti naseljavanja u "oslobođenim krajevima".¹ Na obećanje srpske vlade, hiljade izbjeglih muslimana vratilo se u kumanovski i preševski srez. Bili su, po povratku iz Skoplja, mirni samo nedjelju dana. Potom su mnogi od njih bili pohapšeni i otjerani u provizorno sabiralište u blizini željezničke stanice Kumanovo, gdje ih je "skrcano 7-800, i gde je sa njima postupano kao da su životinje ili stvari". Preostale izbjeglice se, na to, nisu usudile da se vrate u svoje domove. Za 20 do 30 lira mogli su iskupiti svoj život i svoju slobodu. Pohvatani ljudi su bili prisiljeni da opravljaju puteve i da kolima odlaze u planine da obaraju i dovoze stabla. Posebno im je teško pao osnovni porez koji je uvećan za 10-15 puta, a nije im bilo dozvoljeno da porez odrade radom: "Udareno je na njihovu veru i na čast njihovog ženskinje". Zato su morali ponovo da bježe u Skoplje.² Žalbe muslimana su samo izazivale još oštriju reakciju vlasti.

Srpska i crnogorska vojska su 1912. u sjevernoj Albaniji čitava sela pretvarale u krematorijume.³ Njihovim akcijama upravljala je logika regionalnog imperijalizma. Izlazak srpske vojske, preko sjevernih albanskih krajeva, na Jadransko more, što je bio primarni cilj Srbije u ratu, označio je pobjedu "radikalnog nacionalizma" koji je sve manje tražio opravdanje za razvitak srpske države u ciljevima nacionalnog programa i principa "Balkan-balkanskim narodima". Kod Drača je jedan eskadron srpske vojske ušao galopom u Jadransko more. Kada je vođa konjima došla do grla, komandant eskadrona je izvršio simboličko krštenje mora načinivši sabljom znak krsta po površini vode, nazvavši Jadransko more "srpskim morem".⁴ U Beograd su iz Albanije slate informacije da "kuda god je naša vojska prošla, tuda treba drugi narod da se seli, a prvi je uništen i sve njihovo što se nazivalo".⁵ Tu politiku su podržale gotovo sve građanske partije, najveći dio društva, a naročito

¹ J. Tomić, *Seoba u Srbiju i čija da bude zemlja u oslobođenim srpskim krajevima*, Beograd 1914, 5-6.

² B. Hrabak, *Arbanaški upadi i pobune*, 82.

³ P. J. Cohen, *Srpski tajni rat: Propaganda i manipulacija historijom*, Sarajevo 1998, 30-31.

⁴ S. Draškić, *Evropa i albansko pitanje (1830-1921)*, Beograd 2000, 180.

⁵ P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, 201.

vojska.¹ Srpska vanjska politika je ovim destruktivnim, imperijalnim činom i "ubijanjem sa rezonom" izgubila i posljednji argument u isticanju principa narodnosti kao ideološke osnove svog nacionalnog programa. Nikola Pašić je ovaj pokušaj pravdao navodnim historijskim pravom i ekonomskim razlozima.² Zauzimanje albanske etnografske oblasti zbog "srpskih životnih potreba" Jovan Cvijić je nazvao čak "anti-etnografskom nužnošću", pravdajući to činjenicom da ni mnoge evropske kontinentalne zemlje nisu mogle izbjeći slične zahvate.³ Nema tog životnog interesa koga treba zaštititi narušavanjem prava i osjećanja drugog naroda. Srpska vojska je silom svog oružja izašla na more kod Lješa, ali je pred započetim koncentriranjem 200.000 austrougarskih vojnika i pripremljenom proklamacijom o objavi rata nevoljno morala da se povuče.⁴ Politika svršenog čina ipak nije rezultirala priželjkivanim ishodom. Iluzije su preživjele.

"Radničke novine" su pisale u novembru 1913. da su "varvarski podvizi nekulturnih crnogorskih plemena i besne srpske soldateske" izvršili za godinu dana snažniju propagandu za Austro-Ugarsku nego "njeni konzuli i frateri za čitav vek".⁵ Diskriminatorskom odnosu prema Albancima su se oštro suprostavili Dimitrije Tucović brošuram "Srbija i Albanija" i Kosta Novaković serijom članaka u "Borbi" zbog čega su i

¹ Upor. D. Tucović, *Srbija i Albanija*, u: *Sabrana dela*, knj. 8, Beograd 1980, 99-101; Đ. Stanković, *Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje*, I, Beograd 1985, 107; Đ. Mikić, *Albanci i Srbija u balkanskim ratovima 1912-1913. godine*, Istorijski glasnik, br. 1-2, Beograd 1985, 63-64.

² Đ. Stanković, *Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje*, I, Beograd 1985, 107.

³ J. Cvijić, *Govori i članci*, 15.

⁴ D. Đorđević, *Izlazak Srbije na Jadransko more i konferencija ambasadora u Londonu 1912*, Beograd 1956, 84-85; M. Vojvodić, *Razgraničenje Srbije i Crne Gore sa Albanijom 1912-1913*, Istorijski časopis, XXXVI, Beograd 1989, 149-161; B. Komatina, *Jugoslovensko-albanski odnosi 1979-1983*, Beograd 1995, 12-13. U Lješiu su izgladnjeli srpski vojnici jeli "gotovo živo tijesto", zbog čega su mnogi od njih umrli.

⁵ D. Tucović, *Crnogorski bes*, "Radničke novine", br. 239, Beograd 9. novembar 1913. On je pisao: "Kao izgladneli vuci Crnogorci su jurišali na sve što se zgrabiti može: popljačkali su kuće, dućane, torove, ambare, sve gde se god šta imalo da zapljačka... Ako spomenete nekome Arnautinu reč "Karadag" on se strese od bola, prstom pokazuje da je Crnogorac go i gladan, a dlanom seče sve, ne štedeći ni decu".

veliki broj Srba iz Srbije i Austro-Ugarske da ispita mogućnosti naseljavanja u "oslobođenim krajevima".¹ Na obećanje srpske vlade, hiljade izbjeglih muslimana vratilo se u kumanovski i preševski srez. Bili su, po povratku iz Skoplja, mirni samo nedjelju dana. Potom su mnogi od njih bili pohapšeni i otjerani u provizorno sabiralište u blizini željezničke stanice Kumanovo, gdje ih je "skrcano 7-800, i gde je sa njima postupano kao da su životinje ili stvari". Preostale izbjeglice se, na to, nisu usudile da se vrate u svoje domove. Za 20 do 30 lira mogli su iskupiti svoj život i svoju slobodu. Pohvatani ljudi su bili prisiljeni da opravljaju puteve i da kolima odlaze u planine da obaraju i dovoze stabla. Posebno im je teško pao osnovni porez koji je uvećan za 10-15 puta, a nije im bilo dozvoljeno da porez odrade radom: "Udareno je na njihovu veru i na čast njihovog ženskinje". Zato su morali ponovo da bježe u Skoplje.² Žalbe muslimana su samo izazivale još oštriju reakciju vlasti.

Srpska i crnogorska vojska su 1912. u sjevernoj Albaniji čitava sela pretvarale u krematorijume.³ Njihovim akcijama upravljala je logika regionalnog imperijalizma. Izlazak srpske vojske, preko sjevernih albanskih krajeva, na Jadransko more, što je bio primarni cilj Srbije u ratu, označio je pobjedu "radikalnog nacionalizma" koji je sve manje tražio opravdanje za razvitak srpske države u ciljevima nacionalnog programa i principa "Balkan-balkanskim narodima". Kod Drača je jedan eskadron srpske vojske ušao galopom u Jadransko more. Kada je voda konjima došla do grla, komandant eskadrona je izvršio simboličko krštenje mora načinivši sabljom znak krsta po površini vode, nazvavši Jadransko more "srpskim morem".⁴ U Beograd su iz Albanije slate informacije da "kuda god je naša vojska prošla, tuda treba drugi narod da se seli, a prvi je uništen i sve njihovo što se nazivalo".⁵ Tu politiku su podržale gotovo sve građanske partije, najveći dio društva, a naročito

¹ J. Tomić, *Seoba u Srbiju i čija da bude zemlja u oslobođenim srpskim krajevima*, Beograd 1914, 5-6.

² B. Hrabak, *Arbanaški upad i pobune*, 82.

³ P. J. Cohen, *Srpski tajni rat: Propaganda i manipulacija historijom*, Sarajevo 1998, 30-31.

⁴ S. Draškić, *Evropa i albansko pitanje (1830-1921)*, Beograd 2000, 180.

⁵ P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, 201.

vojska.¹ Srpska vanjska politika je ovim destruktivnim, imperijalnim činom i "ubijanjem sa rezonom" izgubila i posljednji argument u isticanju principa narodnosti kao ideološke osnove svog nacionalnog programa. Nikola Pašić je ovaj pokušaj pravdao navodnim historijskim pravom i ekonomskim razlozima.² Zauzimanje albanske etnografske oblasti zbog "srpskih životnih potreba" Jovan Cvijić je nazvao čak "anti-etnografskom nužnošću", pravdajući to činjenicom da ni mnoge evropske kontinentalne zemlje nisu mogle izbjeći slične zahvate.³ Nema tog životnog interesa koga treba zaštititi narušavanjem prava i osjećanja drugog naroda. Srpska vojska je silom svog oružja izašla na more kod Lješa, ali je pred započetim koncentriranjem 200.000 austrougarskih vojnika i pripremljenom proklamacijom o objavi rata nevoljno morala da se povuče.⁴ Politika svršenog čina ipak nije rezultirala priželjkivanim ishodom. Iluzije su preživjele.

"Radničke novine" su pisale u novembru 1913. da su "varvarski podvizi nekulturnih crnogorskih plemena i besne srpske soldateske" izvršili za godinu dana snažniju propagandu za Austro-Ugarsku nego "njeni konzuli i frateri za čitav vek".⁵ Diskriminatorskom odnosu prema Albancima su se oštro suprostavili Dimitrije Tucović brošuram "Srbija i Albanija" i Kosta Novaković serijom članaka u "Borbi" zbog čega su i

¹ Upor. D. Tucović, *Srbija i Albanija*, u: *Sabrana dela*, knj. 8, Beograd 1980, 99-101; Đ. Stanković, *Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje*, I, Beograd 1985, 107; Đ. Mikić, *Albanci i Srbija u balkanskim ratovima 1912-1913. godine*, Istorijski glasnik, br. 1-2, Beograd 1985, 63-64.

² Đ. Stanković, *Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje*, I, Beograd 1985, 107.

³ J. Cvijić, *Govori i članci*, 15.

⁴ D. Đorđević, *Izlazak Srbije na Jadransko more i konferencija ambasadora u Londonu 1912*, Beograd 1956, 84-85; M. Vojvodić, *Razgraničenje Srbije i Crne Gore sa Albanijom 1912-1913*, Istorijski časopis, XXXVI, Beograd 1989, 149-161; B. Komatina, *Jugoslovensko-albanski odnosi 1979-1983*, Beograd 1995, 12-13. U Lješu su izgledniji srpski vojnici jeli "gotovo živo tijesto", zbog čega su mnogi od njih umrli.

⁵ D. Tucović, *Crnogorski bes*, "Radničke novine", br. 239, Beograd 9. novembar 1913. On je pisao: "Kao izgledniji vuci Crnogorci su jurišali na sve što se zgrabiti može: popljačkali su kuće, dućane, torove, ambare, sve gde se god šta imalo da zapljačka... Ako spomenete nekome Arnautinu reč "Karadag" on se strese od bola, prstom pokazuje da je Crnogorac go i gladan, a dlanom seče sve. ne štedeći ni decu".

sami bili izloženi napadima. Srpski socijalisti su se ogorčeno suprostavljali politici svoje vlade, ukazujući na jaz između srpske ratne propagande, koja je slavila spasenje Kosova, i niskog morala srpskih jedinica u Albaniji. Malo prostih vojnika, ili njihovih oficira, bilo je vodeno pohlepom za onim što je, prema Tucoviću, bila neosporno tuda zemlja. Srpska vojska se vukla izgladnjela i jedno odjevena. Sa palčevima koji su im virili iz pocijepane obuće, oni su u svom pohodu prema jadranskoj obali bili toliko lišeni entuzijazma za borbu da je odluka za slanje bataljona donošena, po kazivanjima, bacanjem kocke veće pred bitku.¹ Dr. Branko Petranović je smioni stav D. Tucovića vidio kao nesumnjivo moralni čin i drugačiju viziju od vladajuće, ističući da moralni čin nije istovjetan sa historijskim sudom. Po ovom historičaru albanska etnička grupa nije prihvatila novu historijsku realnost 1912.-1913. o čemu je govorila i pobuna ugušena surovim vojnim sredstvima.²

Posebice su stradali muslimani u krajevima koje su u Egejskoj Makedoniji zauzele bugarska i grčka vojska.³ Na teritoriji koju su okupirale grčke trupe bilo je spaljeno 16.000 kuća.⁴ Američka štampa je pisala da "zločini i vandalizmi koje su Grci počinili nisu od one vrste koju ljudski um može opisati".⁵ Gradovi Voden, Neguš, Ber, Enidže Vardar bili su pretvoreni u ruševine.⁶ Samo u Pravaškoj kazi, u egejskom dijelu Makedonije, gdje je živjelo 20.000 muslimana, u svakom selu su grčki vojnici ubili od jednog do 20 lica. Preživjeli

¹ "Danas", Beograd 26. februar 1998; "Republika", br. 188, Beograd 1-15. maj 1998.

² B. Petranović, *Između jednostranosti i nerazumevanja*, "Književne novine", br. 743, Beograd 1.12.1987. Ovaj historičar u tom smislu podržava stavove dr. Čede Popova da je Prvi balkanski rat sadržavao elemente socijalne i nacionalne revolucije i da je značio etapu u stvaranju jugoslavenske zajednice.

³ AS, MID, PO, 1912, f. XIII, dosije-3.

⁴ P. Stojanov, *Makedonija vo vremeto na balkanskite i prvata svetska vojna (1912-1918)*, Skopje 1969, 208-212; T. Simovski, *Naselenite mesta vo Egejska Makedonija*, I, Skopje 1978, 11.

⁵ H. Silajdžić, *Albanija i SAD kroz archive Vašingtona*, Sarajevo 1991, 83; upori M. Gleni, *Balkan 1804-1999*, I, Beograd 2001, 255-256.

⁶ G. Todorovski, *Makedonija po rasparčuvanjeto 1912/13-1915* (dalje Makedonija), Skopje 1995, 85.

muslimani su bili prinudeni da se isele.¹ Bugari su u nekim čisto muslimanskim selima izvršili strašna krvoprolića. Bilo je sela u blizini Sereza, Drame, Kavale, koje su bugarski vojnici potpuno uništili, ne ostavljajući u njima žive duše.² U Štipu su bugarske komite pljačkale kuće i radnje muslimanskog i jevrejskog stanovništva. Pola grada je bilo ispražnjeno.³ U toku ratnih operacija i Makedonci su dali eruptivnog oduška svom gnjevu prema Turcima i muslimanima u cjelosti.⁴ Veliki je broj muslimana prebjegao u Malu Aziju. Novinari su izvještavali o masovnom uništavanju muslimanskih sela. U kočanskom kraju uništeno je selo Vitoš u kome je bilo 100 turskih kuća, i od koga su ostale tek gomile kamenja. Njegovi su se stanovnici razbježali na sve strane. Slična sudbina je zadesila i selo Kalimance od koga su ostale samo ruševine. Preživjelo stanovništvo se rasulo po raznim mjestima u okolini, prepušteno gladi i milosti drugih. Jugoistočno od Kočana nalazilo se veliko selo Gradec koje je imalo oko 500 kuća sa 2.500 do 3.000 stanovnika. Nakon rata više nije bilo nijedne kuće. Nesretni mještani koji su preživjeli napravili su zemunice u kojima su živjeli.⁵ Nakon svega, pobjednici su se suočili sa zadatkom asimilacije raznorodnog stanovništva, uključujući muslimane i brojne pravoslavne hrišćane, koji nisu posjedovali jasnu nacionalnu svijest. Identitet pripadnika tog dijela stanovništva ovisio je od vremena, mjesta, obrazovanja, porodičnih veza, ličnih sklonosti i djelovanja susjednih država.⁶

Bugari su vršili sistematska pokrštavanja muslimana u istočnoj i Pirinskoj Makedoniji. U akcijama su učestvovali i sveštenici Bugarske pravoslavne crkve koji su, specijalno za te zadatke, bili poslani iz Bugarske. Po muslimanskim selima vršeno je prikupljanje stanovništva po grupama. Potom su ljudi pojedinačno dobijali nova, pravoslavna

¹ S. Kiselinovski, *Etničkite promeni vo Makedonija (1913-1995)*, Skopje 2000, 30-31.

² AS, MID, PO, 1912, f.-XVIII, d-3; *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije*, knj. VI, sv. 2, Beograd 1981, 156-157.

³ B. Horvat, *Kosovsko pitanje*, Zagreb 1988, 34.

⁴ Lj. Doklešić, *Kroz historiju Makedonije. Izabrani izvori*, Zagreb 1964, 209.

⁵ Lj. Lape, *Odabrani tekstovi za istorijata na makedonskiot narod*, II, Skopje 1976, 820.

⁶ S. Pavlović, *Istorija Balkana*, 215, 293.

imena prema nomenklaturi Bugarske pravoslavne crkve, ili imena iz bugarske historije. Pokrštenici su poprskani "svetom vodicom", a potom su jeli komadić svinjskog mesa, što je simboliziralo njihovo odvajanje od islama, koji je branio upotrebu svinjskog mesa. Pokrštenici bi, konačno, uz određena plaćanja, dobili potvrde sa novim imenom. Svi pokršteni su potom morali zbaciti fesove sa glave, a muslimanke su bile dužne otkriti lice. Neki muslimani su, da bi se spasili bugarske torture i pokrštanja, izvršili samoubistva. Četiri muslimana iz Berova se tako objesilo u svojim kućama.¹ Srbi su vršili pokrštanja muslimanskog stanovništva u Gostivaru. Pritisku su bili izloženi i Torbeši.² Po Hegelu, religija na koju se čovjek prisiljava nije njegova, već je to njemu nametnuta vjera. Austrijski konzularni agent u Bursi izvještavao je da je zbog okrutnosti bugarske armije prispjelo u vilajet Bursa samo do novembra 1912. oko 21.000 izbjeglica iz Rumelije. Nakon grčkog zauzimanja Epira 1913. godine, u kojoj je bilo oko 155.000 muslimana (44 odsto ukupnog stanovništva), uključujući 100.000 Albanaca, polovina je odmah pobjegla u Anadoliju u Albaniju.³ Nove nevolje je izbjeglicama, pored oskudice i neizvjesnosti, kao i ostalom turskom stanovništvu, donijela i epidemija kolere. U britanskom parlamentu čuli su se glasni protesti protiv zločina i lažnih nosilaca "kulture" i slobode na Balkanu, kao i iskazi da je saglasnost da se sa muhadžirima postupa kao i sa onima iz 1878. godine "užasna sramota i blamaža za civilizirane države".⁴

Opšti glas javnog mišljenja u Evropi je bio da balkanske države ne treba lišavati plodova njihovih brzih pobjeda.⁵ Evropske sile su se užasavale počinjenih zločina, ali su ipak legalizirale osvajanja balkanskih država i rezultate etničkih čišćenja. One nisu muslimanskim

¹ G. Todorovski, *Demografski procesi i promeni vo Makedonija od početkom na Prvata balkanska vojna do osamostojanjaneto na Makedonija: So poseban osvrt vrz islamiziranite Makedonci*, Skopje 2001, 16-17.

² B. Hrabak, *Arbanaški upadi i pobune, 74-77*. Akciji posrbljivanja su bili izloženi i prizrenski Cincari.

³ J. McCarthy, *Death and Exile*, 135-178.

⁴ S. Korkut, *Dvije preuzete rezolucije*, *Socijaldemokrat*, br. 5, Sarajevo 2001, 150; opšir. S. Bandžović, *Muslimani u Makedoniji i Prvi balkanski rat*, *Znakovi vremena*, br. 13-14, Sarajevo 2001-2002, 206-221.

⁵ V. Čorović, *Istorija Srba*, III, Beograd 1989, 200.

narodima na Balkanu otvorile mogućnost države, već samo vjerske opstojnosti. I sami muslimanski narodi kao da su, barem prećutno, prihvatili tada raširena i nametnuta razmišljanja da oni nisu i da ne mogu biti državotvorni i nacionalnotvorni element.¹

Ugovorom u Londonu 4. maja 1913. okončan je Prvi balkanski rat. Lenjin ga je vidio kao jednu od karika "u lancu svjetskih događaja koji označavaju kraj srednjovjekovne Azije u istočnoj Evropi". Porta je izgubila sve posjede u Evropi, sem uskog pojasa zemljišta ispred Istanbula, na liniji Enos-Midija. Na ovoj skupu bili su ponajprije odbijeni zahtjevi pobjednika u pogledu Sandžaka i nekih drugih teritorija, pa je Porta, ohrabrena tim stavom, bila prekinula pregovore. Većinu prijedloga balkanskih država ona je prihvatila tek nakon ruskih prijetnji.² Zahvaljujući pragmatičnom međusobnom potkusurivanju između evropskih sila, nakon stvaranja Albanije, koju je Austro-Ugarska štitila, Velika Britanija, Francuska i Rusija (sve tri od 1878. u "Trojnoj Alijansi") odlučno su stale iza odluke da Kosovo pripadne Srbiji. Na Londonskoj konferenciji Srbija i Crna Gora su odbacile narodnosni princip kao "praktično neupotrebljiv" zbog velike izmiješanosti srpskog i crnogorskog stanovništva sa albanskim, dajući naizmjenično prednost historijskom pravu, tendencioznim geografskim, ekonomskim ili strateškim argumentima, da bi potom odustale i od historijskog principa, dok su u pogledu Makedonije prevagnuli vojno-politički razlozi.³ Pojedini britanski novinari su, komentirajući velike teritorijalne dobitke Srbije, izražavali sumnju da će Srbija uspjeti da "svari taj veliki zalogaj", smatrajući da će se teško održati postojeće

¹ E. Karić, *Bosanske muslimanske rasprave za i protiv obnove i reforme u XX stoljeću*, *Beharistan*, br. 5-6, Sarajevo 2002, 162.

² *Balkanski ugovorni odnosi*, I, 347.

³ Lj. Aleksić-Pejaković, *Balkan balkanskim narodima - između legitimističkog i nacionalnog principa*, u zbornik: *Islam, Balkan i velike sile*, Beograd 1997, 152; upor. D. Đorđević, *Izlazak Srbije na Jadransko more i konferencija ambasadora u Londonu 1912*, Beograd 1956, 84-85; D. Janković, *Stavovi sila Trojnog sporazuma prema nacionalnom pitanju Srbije i jugoslovenskih naroda uoči Prvog svjetskog rata*, u: *Velike sile i Srbija pred Prvi svetski rat*, Beograd 1976, 308-309.

stanje, iako nije bilo sumnje da će "srbizirajući procesi postići izvestan uspeh".¹

Pad Osmanskog carstva bio je po volji revanšistima jedne hrišćanske Vizantije, svojevremeno prognane sa Sredozemlja. Zbog osmanskog sloma Bošnjaci u BiH su bili deprimirani i zbunjeni. Njihov položaj su austrijske vlasti uporedile sa "ovcima" koje je vuk natjerao u tor Monarhije.² Osmanska vlast i sila u Evropi prebačeni su "konačno u oblast istorije".³ S druge strane, neki su naučnici to vrijeme nazvali vremenom balkanskog imperijalizma.⁴ Prvi balkanski rat je u srpskoj viziji namirivao račune s višestoljetnim protivnikom, koji je svojom vjerskom i političkom dominacijom onemogućavao ispunjenje vjerski motivirane nacionalne misije. Sličnu motivacijsku osnovu u ovom ratu imale su i nacionalne ideologije Grka i Bugara.⁵ Srbiji koja je težila, prema svom zvaničnom, javnom i državnom ratnom cilju, izlasku upravo preko sjevernih krajeva te zemlje na Jadransko more kod Svetog Jovana Meduanskog, nije išlo u prilog stvaranje Albanije. Srbija se 1913. zato diplomatska angažirala širom Evrope tvrdeći da Albanci nisu civilizacijski dorasli da imaju svoju državu. Albanci su posmatrani kao raso inferiorni u odnosu na Srbe, što se moglo sagledati kao širenje rasističkih "učenja" o Albancima kao "poluljudima". Nikola Pašić, koji je vjerovao da će Srbija zadržati ono što je njena vojska osvojila, potom je lamentirao kako je Srbiji stvaranjem Albanije bio zatvoren jedan od njenih najvažnijih "životnih pravaca razvoja". Revoltirana srbijanska štampa je obilovala negativnim natpisima o Albancima. Došlo je do

¹ A. Rastović, *Srbija u ogledalu britanske štampe tokom balkanskih ratova*, 149-150.

² Upor. M. Ekmečić, *Uticao balkanskih ratova 1912-1913. na društvo u Bosni i Hercegovini*, 12-15; Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi*, 145; Isti, *Refleksije ratova na Balkanu 1912./13. godine na držanje Muslimana u Bosni i Hercegovini*, Anali, Gazi Husrev-begova biblioteka, knj. XIX-XX, Sarajevo 2001, 271-275.

³ V. Čorović, *Borba za nezavisnost Balkana*, 157-160; 40; D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918-1923*, Beograd 1978, 78-79.

⁴ D. Đorđević, *Ogledi o balkanskoj istoriji*, Beograd 1989, 36.

⁵ Upor. S. Skoko, *Drugi balkanski rat 1913*, I, Beograd 1968, 117-120; D. Bataković, *Vjerski ratovi: istorija i politika*, Književnost, br. 9-10, Beograd 1998, 1801.

prave satanizacije Albanaca, kao "kriminalnih uljeza", sposobnih samo za onu vrstu slobode koja postoji u divljini.¹ Pojavile su se čak i posebne knjige koje su to trebale i dokumentirati. Stojan Protić je 1913. objavio *Albanski problem i Srbija i Austro-Ugarska*, a Vladan Đorđević iste godine knjigu *Arnauti i velike sile* u kojoj je navodio da je "jedino među Arnautima izgleda kao da je i u XIX veku živio po koji repat čovek", podmećući čitaocima legendu o "repatim ljudima", koju je u Albaniji, sredinom XIX stoljeća zabilježio njemački naučnik J. G. Han.² Crnogorska štampa je također pisala kako "civilizacija arbańska ne postoji".³

Velike sile su upućivali srpskoj vladi formalne predstavke su zahtjevom o neophodnosti poduzimanja hitnih mjera da bi se osigurala istinska zaštita katoličkog, muslimanskog i albanskog stanovništva u "oblastima ustupljenim Crnoj Gori i Srbiji".⁴ Nijedna formalna odredba i nikakve izričite međunarodne obaveze u formi ugovorne odredbe u pogledu zaštite nacionalnih i vjerskih manjina u Londonu nisu nametnute. Velesile su se u Londonu mogle samo složiti da informiraju zaraćene strane kako smatraju apsolutno neophodnim da Srbija i Crna Gora poduzmu potrebne mjere da osiguraju etičkasnu zaštitu muslimanskog i katoličkog stanovništva na teritorijama koje su im dodijeljene. Srbija i Crna Gora su velesilama "karektno" odgovorile na ovu kompromisnu obavijest ističući da njihovi ustavi pružaju garancije svim mogućim pravima manjina.⁵ Balkanske hrišćanske države nisu

¹ M. Imamović, *Predgovor* u: H. Silajdžić, *Albanija i SAD kroz arhive Vašingtona*, Sarajevo 1991, 8.

² Upor. V. Đorđević, *Arnauti i velike sile*, Beograd 1913, 100-104; J. Budžovi, *Antialbanska historiografija*, "Književne novine", br. 753, Beograd 1. maj 1988; S. Inić, *Nacija protiv društva*, Forum Bosnae, br. 7-8, Sarajevo 2000, 93; O. Milosavljević, *Nacionalni stereotipi u istorijskoj perspektivi*, Nova srpska politička misao, br. 1-2, Beograd 1999, 20-21.

³ "Cetinjski vjesnik", br. 15, Cetinje 15. februar 1913; upor. A. Stamatović, *Srpski etnički, jezički, vjerski i kulturni tragovi u Sjevernoj Albaniji*, Stvaranje, br. 8-10, Podgorica 1994, 760-761.

⁴ G. Todorovski, *Dokumenti za prosvetnata politika na srpsko kralstvo vo Makedonija (1912-1915)*, Glasnik, god. XII, br. 3, Skopje 1968, 199.

⁵ V. Degan, *Međunarodnopravno uređenje položaja muslimana sa osvrtom na uređenje položaja drugih vjerskih i narodnosnih skupina na području Jugoslavije*, Prilozi, br. 8, Sarajevo 1972, 79.

imale za cilj samo da Osmansko carstvo potpuno istisnu iz Evrope i sa Balkana, već da zajedno sa njim istisnu i muslimane kao njegove vidljive historijske tragove, "recidiv prošlosti", za njih tuđ i nepouzdan element.¹

Raspaljeni nacionalizmi, velikoimperijalni snovi, militarizmi opijeni ratnim uspjesima, miješanja sa strane - samo su sipali ulje na vatru na kojoj su sagorjevali ostaci savezništva u Prvom i uticali na izbijanje Drugog balkanskog rata.² Svi su težili zauzimanju teritorija na račun druge strane. Rat koji je izbio između tobožnjih balkanskih saveznika, u junu 1913. zato nije nikoga iznenadio. Mnogi su poznavaoi prilika na Zapadu vrlo lahko, u naletu ushićenja zbog pobjeda saveznika u Prvom balkanskom ratu, zaboravili da su neprijateljstva u tom prvom ratu započeli upravo balkanski pravoslavni Slaveni, i to kršenjem ne samo međunarodnoga prava, već i postojećih, važećih sporazuma. Papa je za narode koji su se borili protiv Bugarske u Drugom balkanskom ratu izjavljivao da su "svi od reda bili varvari" dok je sam rat okarakteriziran kao "razbojnički".³ Zahvaljujući moćnoj

¹ Upor. Ž. Rupnik, *Evropa u balkanskom ogledalu*, "Republika", br. 196, Beograd 1-15. septembar 1998. Savremenik tih zbivanja, H. Halid, piše: "Da, muslimani - prodavši u bescijenje sav svoj imetak - ostavljaju zemlje svojih djedova i kao najveća sirotinja i golotinja sele u druge, tuđe im krajeve, ali to nije rezultat njihove bezrazložne mržnje prema hrišćanskim vladama; to muslimani čine samo zato, da se izbave ispod nasilne uprave, koja se među njima uvodi, da im uništi ili ograniči narodne običaje, porodične principe i svete religiozne osjećaje" - prema: H. Halid, *Borba polumjeseca i krsta*, I, Mostar 1913, 187-189.

² *Istorija srpskog naroda*, knj. VI, tom I, 193.

³ J. Bakić, *Stereotipi o Srbima u javnostima pojedinih zapadnih nacija*, Nova srpska politička misao, br. 1-2, Beograd 1999, 38. O. Milosavljević citira knjigu (Stara Srbija i Makedonija, Beograd 1890) S. Gopčevića: "Ako uporedimo držanje Turaka i turske vlade prema srpskom narodu, koji živi u granicama turske carevine, sa postupkom, kojim se služe Bugari, njihova vlada i propaganda protivu srpskog življa u Staroj Srbiji i Makedoniji, onda odista moramo priznati da su Turci daleko tolerantniji i čovečniji naspram naših istorijskih svetinja, nego naša "vajna" braća Bugari", kao i knjigu (*Mačedonija i Mačedonci*, Novi Sad 1908) od I. Ivanića: "Srbi su trpeli veće muke od tih Grka, služitelja oltara Božijeg, no i od samih Turaka... tako da je narod u tome očajanju napuštao hrišćanstvo i turčio se, samo da se spase grčkih dahija u mantijama" - prema: O. Milosavljević, *Nacionalni stereotipi u istorijskoj perspektivi*, 19, nap. 29.

propagandi lik protivnika se mijenjao velikom brzinom. Manje od mjesec dana prije izbijanja ovog rata, Srbi, Grci i Bugari su se zajedno borili protiv Osmanlija. Sada su Grci i Srbi pozivali lokalno muslimansko stanovništvo da im se pridruži u ratu protiv Bugara. U junu 1913. u Novom Pazaru je bila organizirana akcija prikupljanja dobrovoljaca za rat protiv Bugarske.¹

Drugi Balkanski rat okončan je potpisivanjem Bukureštanskog ugovora 10. avgusta 1913. godine.² Granice novonastalih država na Balkanu često će biti osporavane dokazujući da dioba Osmanskog carstva sama po sebi nije donijela mir i stabilnost. Nakon balkanskih ratova Srbija, Grčka i Bugarska pokušale su da raspletu smjesu etničkih i religioznih narodnih grupa. Tako je došlo do prisilnih pomjeranja, protjerivanja i izbjegličkog kretanja. Bugarsko-osmanska konvencija iz Edirne sankcionirala je 1913. politiku "etničkog čišćenja".³

Prije balkanskih ratova nijedna balkanska hrišćanska država nije htjela priznati da postoji mnoštvo svijeta koje ne bi prihvatilo njihovu vlast na područjima koja su htjele zauzeti. Muslimani su na Balkanu bili gubitnici u kreiranju novih državnih granica. Da su države bile stvarane na osnovu principa samoodređenja, smatra Justin McCarthy, većina osmanske Evrope bi s pravom bila muslimanska domovina. Za balkanske hrišćanske nacije, samoodređenje i državnost bile su u stvari primjenljive samo za hrišćane. Suštinska nepravda načinjena muslimana Balkana bila je ignorirana. Područja koja je Grčka zauzela bila su proglašena grčkim; bugarska osvajanja su bila prikazana kao ponovno ujedinjenje etničkih Bugara sa njihovom domovinom. Masakri koje su nad albanskim civilima izvršili grčki vojnici, potpomognuti

¹ Pored Srba, u dobrovoljce se prijavilo i nekoliko Bošnjaka, među kojima su bili i Altunić Eminović Šerif, zemljoradnik, Halko Sinanović, službenik. Osim njih prijavilo se i nekoliko Jevreja. Kao srpski dobrovoljac na Bregalnici je poginuo i sin Konforti Samuela - Sumbulika, najbogatijeg jevrejskog trgovca u gradu. Opšir. H. Crnovršanin-N. Sadiković, *Sandžak - porobljena zemlja*, Tuzla 2001, 234.

² Strani svijet i političari su prikazivali Balkan kao zauvijek razbijen brod, "koji još i dalje ljulja bura nesloge i netrpeljivosti, i koji neminovno mora da drži neko spolja, da ne potone". Opšir. I. Sekulić, *Balkan*, "Republika", br. 211, Beograd 16-30. april 1999.

³ U. Altermatt, *Etnonacionalizam u Evropi*, 52.

krimincima puštenim iz zatvora, nisu mogli biti neprimijećeni. Američka štampa je pisala da "zločini i vandalizmi koje su Grci počinili nisu od one vrste koju ljudski jezik može opisati". Namjera Grka je bila da zapale sve od Tepelana do Korče, kako bi tu kasnije naselili grčko stanovništvo. To je dovelo do toga da su hiljade ljudi, žena i djece tokom zime 1914. umrli od gladi ili hladnoće.¹ Za Srbiju su novoosvojene zemlje bile oduvijek po duhu srpske. Jedino pitanje za balkanske države bilo je kako da zauzmu što više teritorija.² Evropske sile su unutar koncepta Istočnog pitanja, odnosno potiskivanja Osmanskog carstva iz Evrope, razvile tezu o narodima "legitimnim nasljednicima" na Balkanu. Priznati su rezultati "oslobodilačkih ratova", ili "oslobođenih teritorija". Balkanskim državicama date su novoosvojene teritorije pod vidom modernizacije tih zaostalih, nekadašnjih dijelova osmanske države.³ S druge strane, pojedine evropske diplomate su izjavljivale kako je bilo preuranjeno od balkanskih država izašlih iz rata očekivati da odmah uhvate "moralnu ravnotežu".⁴ Pravi uzroci konflikata na Balkanu leže u tome, kako iznosi Urs Altermatt, što nije bio uspio prelazak od prevazidenog osmanskog poretka, bez teritorijalnog mileta sa kvazidržavnom autonomijom na zapadni sistem nacionalnih država sa čvrstim teritorijalnim granicama. Multikulturalno društvo Balkana temeljilo se na teritorijalnom sistemu, koji je podupirao miješanje naroda, religija i jezika. Moderna Evropa, s njenim snažno izgrađenim nacionalnim državama, jasno označenim granicama i teritorijom, polazila je od potpuno drugačijeg principa.⁵

Nakon odvajanja od Osmanskog carstva i Grčke slavenski narodi su se počeli međusobno razdvajati. Balkanski ratovi okončali su proces

¹ H. Silajdžić, *Albanija i SAD kroz archive Vašingtona*, 83.

² Opsir. J. McCarthy, *Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada carstva*, Glasnik, Rijaset IZ u BiH, br. 9-10, Sarajevo 1999, 978-983. On dalje navodi "od 1.445.179 muslimana koji više nisu živjeli u osvojenom području osmanlijske Evrope 413.922 se pojavljuje kao useljenici u Tursku u toku i poslije balkanskih ratova. Između 1921. i 1926., 398.849 muslimana je došlo u Tursku, većinom kao dio razmijene stanovništva".

³ B. Prpa, *Slom istorije i kraj XX veka*, "Danas", Beograd 7-8. avgust 1999.

⁴ D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918-1923*, 79.

⁵ U. Altermatt, *Etnonacionalizam u Evropi*, 52.

koji je započeo 1877.-1878. eliminirajući osmansku vojsku i osmanske političke posjede na većem dijelu Balkana i transformirajući muslimane od dominantne grupe, povezane sa vladajućim autoritetima, u manjine kojim će vladati raniji sultanovi podanici.¹ Po Vasi Čubriloviću Balkan se, potom, osloboden osmanske uprave, "mogao razvijati uskladenno sa burnim razvojem Evrope".² Balkanski ratovi su ozvanjčili preseljavanje stanovništva kao tekovinu u cilju postizanja etnički sigurnih granica i zemljišta. To je prvobitno formulirano u bugarsko-osmanskom ugovoru od 19. septembra 1913. godine. Ove države su se sporazumjele da razmjene stanovništvo na granici u dubini od 15 kilometara. U decembru 1913. Porta je i Grcima predlagala isti sporazum. Bugarsko-osmanski ugovor je međunarodno-pravno legalizirao sistem denacionalizacije teritorija kao posljedice nasilnih ratova. Do izbijanja Prvog svjetskog rata iz Osmanskog carstva je u Makedoniju doseljeno 130.000 grčkih pobjeglica, a iz Grčke je u Osmansko carstvo otišlo 122.000 ljudi.³

Novoutvrđene granice bile su određene nizom posebnih ugovora balkanskih zemalja koji su također regulirali i status osmanskih teritorija i svih muslimanskih žitelja na teritorijama izuzetim od Osmanskog carstva. Svrha svih granica jeste da jasno razdvoje. Svim osmanskim podanicima ostavljene su četiri godine da odluče da li žele ostati pod novom, hrišćanskom vlašću u Srbiji, Bugarskoj i Grčkoj ili će se iseliti. Ako se odluče na seobu morala im se dozvoliti prodaja posjeda, te odlazak sa gotovinom u Istanbul. Oni koji su ostajali trebali su, po tim ugovorima, imati ista prava kao i hrišćani. Nove vlade su se obavezivale da će im dozvoliti slobodu vjeroispovijesti i održavanje svoje kulture, te da će svjetovne škole biti dvojezične: na turskom i na državnom jeziku. Vjerske obrede su trebale nadzirati glavne muftije izabrane pod nadzorom šejhulislama u Istanbulu. Svaki grad i selo sa pretežno muslimanskim stanovništvom mogli su izabrati svoju vlastitu muslimansku opštinu (*milet*), koja se trebala brinuti za lokalne poslove.

¹ K. Karpat, *Građanska prava muslimana Balkana*, u: *Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX. vijeku*, 99; S. Kiselinovski, *Etničke promene u Makedoniji (1913-1995)*, Skopje 2000, 30-31.

² V. Čubrilović, *Spoljni i unutrašnji faktori stvaranja i razvitka Jugoslavije u XX veku*, u: *Stvaranje Jugoslovenske države 1918. godine*, Beograd 1989, 9.

³ M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije*, II, 664.

kao što su škole, upravljanje vjerskim fondovima i predstavljati muslimane u centralnoj vladi.¹ Međutim, to je bilo samo i ostalo u ugovorima.

Tokom 1913.-1914. na albanskim etničkim teritorijama, koje su zauzele srpske i crnogorske jedinice, uništeno je 235 sela: 133 u zoni koju su zauzele srpske i 102 sela u zoni koju su zauzele crnogorske jedinice.² Militantni i ksenofobski srpski nacionalizam "sinkretizovan na osnovama panslavenstva, integralnog pravoslavlja, dogmatizma, asketizma, na sposobnostima da se podnose patnje i žrtvovanje u ime svoje vere i slovenstva", nije se mirio samo sa nastankom "Velike Srbije", već je tražio da "Srbija mora biti Pijemont ne samo za ujedinjenje srpstva, nego i za stvaranje jedne velike države Južnih Slavena od Crnog do Jadranskog mora, a ako uspije i sa trećim Egejskim morem". U ovoj strategiji militantnih nacionalista o stvaranju "fantaz-magorijske goso-modo jugoslovenske zajednice", nije bilo ni spomena o subjektivitetu, sem srpskog, ostalih naroda "Slavenskog juga".³ Državno pitanje za Srbe je uvijek bilo pitanje teritorija i granica. Politika "Velike Srbije" posebno je došla do izražaja u orijentaciji ka Makedoniji i izlasku u Solun, prije i u toku balkanskih ratova, koja je zasnovana na Cvijićevoj koncepciji o tome da će Makedonci prihvatiti nacionalnu svijest one slavenske države na Balkanu koja ih bude prva anektirala. Imperijalnu politiku Srbije aktivno je podržavala i Srpska pravoslavna crkva zbog čega je britanski poslanik u Beogradu istakao da je smisao njene aktivnosti u Makedoniji stvaranje srpskog, a ne božjeg carstva.⁴ U novopriopjenim krajevima Kraljevine Srbije, "na

¹ J. Hammer, nav. djelo, III, 530.

² Upor. B. Hrabak, *Arbanaški upadi i pobune, 75-76*; B. Cani - C. Milivojević, *Kosmet ili Kosova*, 165. Pozivajući se na Arhiv "Kosovskog komiteta", H. Bajrami navodi da je po zatvorima Srbije, Crne Gore i Grčke 1912.-1915. ubijeno ili nastradalo oko 23.000 lica. Prema podacima "Društva muslimanskih imama" u istom periodu je na albanskim etničkim teritorijama zabilježeno 21.000 grobova "čiji leševi su bili izmasakrirani od strane žandarmerije, a radilo se o građanima koji nisu davali nikakav otpor".

³ D. Plenča, *Reinkarnacija ustaškog i četničkog pokreta, u: Stvaranje i razaranje Jugoslavije*, Beograd 1998, 170.

⁴ M. Stojković, *Istorijska iskustva balkanskih odnosa*, 40. Nikola Pašić će u martu 1913. istaći: "Sloveni makedonski nisu ni čisti Srbi niti pak Bugari... Koliko

maču dobijenih" i "sabljom oslobođenih", oficirska tajna organizacija "Crna ruka" se zalagala za uvođenje posebnog vojnog režima. Njeno glasilo "Pijemont" isticao je, da su u novim krajevima "gde postoji heterogenost elemenata i interesa" ne može ni pomišljati na davanje političkih prava sve dok se "novi podanici" ne "izjednače sa svojom braćom u starim granicama u poštovanju zakona i ljubavi prema Srbiji".¹ Kako je govorio pukovnik Mihajlo Kovačević, po velikom nasilju, punim zatvorima, strahu koji je ušao u narod, ne bi se moglo reći da su ti krajevi bili oslobođeni.² U Makedoniji je Srbija uvela specijalni režim donošenjem "Uredbe o obezbeđivanju društvene bezbednosti zemlje u osvojenim zemljama". Prema ovoj uredbi sva vlast je pripadala policiji.³ Uredbama o javnoj bezbijednosti bilo je predviđeno da svaki državni službenik i služitelj, kao i svako vojno lice, ima pravo ubiti svako lice koje se odmetne od policijskih organa, a prethodno odbije da se preda. Porodice takvih lica trebale su biti raseljene "ako se to nađe za umesno".⁴ Vlada je istodobno ukazivala kako novo stanje u osvojenim krajevima "ne može biti drago Turcima, koji su ranije bili povlašćeni red državljana, a danas moraju, pred zakonom, biti jednaki sa dojučerašnjom rajom".⁵ Sama vlast je tradicionalno tretirala osvojene oblasti kao ratni plijen. U podjeli vlasti učestvovalo se prema ratnim zaslugama, od generala i oficirskog kora, preko običnih vojnika do raznih "jataka". Militarizirana vlast, naročito na Kosovu i u Makedoniji, pljačkom i surovom upravom blokirala je

su Bugari i Rusi dokazivali da su žitelji Pirota, Niša i Vranja Bugari, pa koliko je ostalo njih koji će se nazvati da su Bugari. Tako će isto biti sa žiteljima Velesa, Prilepa i Bitolja posle izvesnog vremena. Držim čak da će se taj proces brže izvršiti nego što se izvršio u Nišu i Vranju" - cit. prema: "Vreme", br. 581, Beograd 21. februar 2002.

¹ V. Kazimirović, *Srbija i Jugoslavija 1914-1945*, I, Kragujevac 1995, 322.

² B. Petranović, *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije* (u daljem tekstu: *Jugoslovensko iskustvo*), Beograd 1993, 36; D. Plenča, *Reinkarnacija ustaškog i četničkog pokreta*, 170.

³ A. Hristov, *Stvaranje makedonske države 1893-1945*, Beograd 1971, 125.

⁴ "Pijemont", Beograd 24. septembar 1913.

⁵ V. Kazimirović, *Crna ruka*, 574.

razvoj društva i uspostavljanje civilne vlasti, unoseći zadugo zlu krv u nacionalne odnose.¹

Nakon balkanskih ratova i uključivanja "novih oblasti" u sastav Srbije, srpsko društvo i država prestali su da budu jednonacionalni i vjerski homogeni.² Srbija se našla u poziciji da zauzme više teritorije nego što joj je bilo potrebno i nije odoljela tom iskušenju.³ Proširenje Srbije putem ratova 1912.-1913. imalo je za rezultat veliku promjenu njenog etno-nacionalnog sastava. Nacionalna politika srpske građanske klase nije predviđala rješavanje složenog pitanja opstanka i razvitka "podaničkih nacija" u proširenoj državi.⁴ Politika prema Kosovu temeljila se na sili i kosovskom mitu. Srbija nije zauzela Kosovo, Sandžak i dio Makedonije pozivajući se na pravo samoopredjeljenja naroda, nego se 1912. proširila dolinom Vardara, kao i dolinom Južne Morave 1877.-1878. godine. Njen prvi i osnovni zadatak nakon toga je bio da prenese na novoosvojene oblasti svoje državno uređenje i upravu, da njihovu privredu uključi u svoju, kao i da tamošnji narod kulturno i nacionalno asimilira utapanjem u Srbiju. Taj proces je trebao da bude potpuno identičan, kao što su se nakon 1878. "utopili" Niš, Pirot, Leskovac i Vranje.⁵ Stanovništvo se u Srbiji nakon balkanskih ratova povećalo na 4,5 miliona stanovnika. Do 1912. više od 80% srpskog stanovništva vodilo je porijeklo od useljenika od XVIII do XX stoljeća.⁶

¹ N. Popov, *Disidentska skrialica*, "Republika", br. 242-243, Beograd 1-31. avgust 2000.

² Lj. Dimić, *Srbi i Jugoslavija*, 24.

³ P. Ilić, *Greške u logici i logika u greškama*, u: *Serbia i komentari*, Beograd 1991, 188.

⁴ D. Petrović, *Konstituisanje federalne Srbije*, 17.

⁵ O tome je i Nikola Pašić govorio, u sklopu analize interesa Srbije i odnosa sa susjedima na Balkanu, poglavito sa Austro-Ugarskom: "Sad je u našem interesu da Austro-Ugarska proživi još dvadeset i pet do trideset godina, dok mi ovo na jugu ne pripojimo tako da se više ne može odvojiti, jer od pamtiveka onaj ko je imao Mačedoniju, bio je uvek prvi na Balkanu". On je zato tražio vremena da Srbija najprije te nove krajeve potpuno integriira, a da se potom posveti rješavanju pitanja Bosne i Hercegovine i Vojvodine. Opšir. V. Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, 451.

⁶ D. Đorđević, *Doprinos srpskih migracija izgradnji Srbije devetnaestog veka*, "Književne novine", br. 805, Beograd 1. oktobar 1990.

Ratni motivi Crne Gore u Prvom balkanskom ratu imali su snažnu ekonomsku osnovu, jer su Limska dolina, bogata Metohija i plodna ravnica oko Skadarskog jezera pružali velike mogućnosti da se obezbijedi materijalna egzistencija Crnogoraca. Većinu stanovništva Crne Gore činila je agrarna sirotinja - siromašni zemljaci i bezzemljaši. Sa 19.436 ha plodnog zemljišta, koliko je Crna Gora imala pred Prvi balkanski rat, ona nije mogla da ishrani 240.000 stanovnika.¹ Prihodi koje je ostvarivalo siromašno stanovništvo nisu mogli pokriti sve potrebe. Crnogorski kralj. Nikola je svake godine dobijao pomoć od Rusije, ali i od njene suparnice Austro-Ugarske. Taj novac je smatrao za svoju privatnu svojinu i trošio ga po svom nahodanju.² U novoosvojenim krajevima Crna Gora je uvela okupacioni sistem, a u njenim službenim dokumentima nije se pominjalo "oslobađanje novih teritorija", već "osvajanje" ili "pripajanje", što je najvjerovatnije bilo posljedica etničke strukture osvojenih krajeva, gdje većinsko stanovništvo to i nije doživljavalo kao oslobođenje. Tek docnije se usvaja termin "novopriopjeni krajevi". U ovim oblastima nije važio crnogorski ustav, već se upravljalo na osnovu rješenja i naredbi crnogorske kraljevske vlade. Stanje okupacije i vojnih uprava trajalo je sve do novembra 1913. kada su i ovi krajevi konačno proglašeni sastavnim dijelom Crne Gore, a svi stanovnici postali njeni državljani.³ Sa donošenjem ove uredbe prestala je važnost propisa koji sa njom nisu bili usaglašeni. Bez obzira na proklamacije kralja Nikole i proklamacije o aneksiji nije bilo stvarne i pune jednakosti stanovništva u pripojenim krajevima sa građanima predratne Crne Gore, izuzev za građanske, odnosno imovinsko-pravne sporove, kao i krivične predmete, ako nisu imali političko obilježje, i ako nisu bili podvrgnuti Vojno-krivičnom zakoniku. Sloboda ličnosti i imovine bila je formalno-pravno osigurana, ali ne i onda kada se radilo o licima okvalificiranim za odmetnike, licima koja su se suprostavljala vlastima. Jednakost pred zakonom bila je osigurana za lojalno stanovništvo.⁴ Uspostavljena crnogorska

¹ Š. Rastoder, *Životna pitanja Crne Gore 1918-1929*, knj. I, Bar 1995, 61.

² *Istorija novog veka*, knj. II, 398.

³ M. Memić, *Bošnjaci-Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, 235.

⁴ B. Babić, *Prilog Istoriji Rožaja od Balkanskog do Prvog svjetskog rata*, Rožajski zbornik, br. 5, Rožaje 1986, 11.

upravno-policijska i sudska vlast u novopripostojenim krajevima imala je izrazito vojna obilježja, posebno u krajevima gdje je većinu činilo muslimansko i albansko stanovništvo.¹ Većina stanovništva, posebno u pljevaljskoj i rožajskoj opštini, ponašala se mirno, poštujući uglavnom uspostavljeni red i mir.

Odnos mjesnih vlasti prema muslimanima usmjerio je i jedan raspis ministra unutrašnjih djela izdat krajem 1912. po kojem se svim upravnim vlastima na novoosvojenim teritorijama daju uputstva za suzbijanje odmetništva, pošto je dosta stanovništva u strahu bilo izbjeglo.² Po tom uputstvu preporučuje se spaljivanje odmetničkih kuća, oduzimanje imovine za državu, predavanje sudu punoljetnih muških članova iz porodičnih zadruga odmetnutih lica, koji su se tretirali kao jataci. Radikalne mjere koje je preporučio ministar unutrašnjih djela u tumačenju i primjeni na terenu poprimili su vrlo drastične oblike.³ U novopripostojene krajeve za činovnike su postavljana mahom nestručna lica. Među njima je bilo i nepismenih činovnika-seljaka. Činovništvo je pretežno, ili skoro isključivo postavljano od mještana ili graničara, odnosno iz pograničnih oblasti - mahom Vasojevića. Ovakvim predstavnicima vlasti pogodovali su uslovi za samovolju, revanšizam i zloupotrebe.⁴ Zbog pritisaka izbjeglištvo muslimanskog stanovništva je bilo naročito izraženo na teritoriji bjelopoljskog sreza, posebice sa lijeve strane Lima: iz Mojkovca, Vraneša, Šahovića i Ravne Rijeke.

Nezakoniti, nehumani i nečasni postupci crnogorskih vojno-političkih organa prema muslimanskom stanovništvu bili su veoma česti. Bez strožije kontrole viših instanci vlasti, ovi organi su djelovali prema vlastitom nahodanju, smatrajući da je zločin, nasilništvo i pljačka isto što i "sprovođenje zakona". Nošeni mržnjom i atavističkim porivima prema "Turcima", ali ne manje ni svojom sklonošću prema tuđim materijalnim dobrima, ovi ljudi su, kao nosioci nove vlasti,

¹ M. Dašić, *Pregled teritorijalnog širenja crnogorske države*, Istorijski zapisi, br. 1, Titograd 1987, 130-131.

² ACG, MUD, UO, 1912, f. 131, br. 2945.

³ Ž. Šćepanović, *Oslobođenje Bijelog Polja 1912. godine i organizacija vlasti*, 90.

⁴ B. Babić, *Prilog istoriji Rožaja od Balkanskog do Prvog svetskog rata*, 14-15.

počinili teške zločine, smatrajući da nasilje nad muslimanima nije stvar zbog koje bi neko trebao da krivično odgovara.¹

Crna Gora je računala da će u svojim novopripostojenim krajevima od 50.000 porodica, koliko ih je bilo u Crnoj Gori, naseliti oko 5.000 porodica. Predviđala je da će za naseljavanje ovog broja porodica imati 150.000 rala (30 rala za svaku), utvrđujući da će u oblastima Peći i Đakovice imati na raspolaganju 100.000 rala, a u okolini Pljevalja, Bijelog Polja, Plava i Gusinja 50.000, uzimajući u obzir i imanja "odbjeglih i iseljenih iz novih krajeva". Prva mjere Crne Gore u novopripostojenim krajevima, u pogledu agrarnih odnosa, bila je ustupanje imovine iseljenika Crnogorcima, rješavajući to *Zakonom o naseljavanju novodobijenih predjela* od 27. februara 1914. godine.² Crna Gora se u Prvom balkanskom ratu proširila za oko 7.000 kvadratnih kilometara i oko 240.000 stanovnika od čega je Bošnjaka i Albanaca-muslimana bilo oko 160.000, Albanaca-katolika 20.000-25.000 i oko 50.000-60.000 pravoslavnog življa.³ U Pljevljima je 1909. bilo 16.000 stanovnika, od čega 12.000 Bošnjaka. U Bijelom Polju je bilo 5.000 stanovnika razvrstanih u 340 muslimanskih i 95 hrišćanskih domaćinstava. Većinsko muslimansko stanovništvo je bilo i u Potarju i Donjem Kolašinu. Od 13.911 stanovnika 1911. godine 10.187 su činili muslimani. Pred balkanske ratove muslimani su činili većinu i u rožajskom i plavsko-gusinjskom kraju.⁴ Proces iseljavanja Bošnjaka i Albanaca uticao je da se njihov broj uveliko smanji.

¹ Ž. Andrijašević-Z. Stanojević, *Pokrštavanje muslimana 1913. godine*, Podgorica 2003, 58.

² Agrarna komisija je do februara 1914. izdvojila 2.600 rala zemlje za naseljavanje 500 porodica. Najviše molbi za dodjelu zemlje bilo je iz Pive, Drobnjaka, Nikšićke oblasti, Banjana, Kolašinskih polja, Morače, Kuća, Bjelopavlića. Do sredine juna 1914. bilo je podnešeno 10.019 molbi za dodjelu zemlje. Upor. Đ. Pejović, *Uzroci masovnog iseljavanja stanovništva iz Crne Gore (1878-1916)*, 224; Isti, *Agrarna politika crnogorske vlade u krajevima oslobođenim u Balkanskom ratu 1921. godine*, Istorijski zapisi, br. 1-2, Cetinje 1955, 236-240; H. Šarkinović, *nav. djelo*, 79-85.

³ B. Babić, *Migracije u novooslobođenim krajevima Crne Gore 1912-1915*, JIČ, br. 3-4, Beograd 1973, 164. Muslimansko stanovništvo je činilo 67% stanovništva na novoosvojenim teritorijama.

⁴ H. Avdić, *Položaj Muslimana u Sandžaku*, 65-66; E. Mušović, *Muslimani Crne Gore*, 134-135.

Posebno su bili oštri obračuni crnogorske vojske sa muslimanima na Pešteri. praćeni pljačkom i paljevinom njihovih kuća. Srpski izvori su ukazivali da se u vladinim krugovima u Crnoj Gori sa šapatom govorilo o glasovima i izvještajima koji su dolazili o pljačkama i ucjenama koje su vršili Crnogorci u osvojenim krajevima.¹ Crnogorski komandanti su ravnodušno promatrali kako "pojedini Srbi iz njihova reona prelaze u reon srpske vojske, pljačkaju Srbe i ubijaju".² Srpski izvori su svjedočili da crnogorska vojska u Sjenici i Pljevljima "nije poštovala život i imanja pokorenih ljudi, a naročito Turaka".³ Nakon zauzimanja Sjenice neke jedinice crnogorske vojske nastavile su pretragu peštarskih sela, tražeći oružje. To je zapravo bio samo zvanični povod za masovnu pljačku i ubijanje. U ovoj akciji bilo je prikupljeno više od 1.000 pušaka. Vršena su uporedo i masovna zlodjela nad stanovništvom. Crnogorska i Javorska vojska su 25. oktobra 1912. popalili nekoliko muslimanskih kuća, ubili 12 uhvaćenih domaćina iz toliko sela i zaplijenile 560 ovaca.⁴ Žalbe stanovništva zbog nedoličnog ponašanja crnogorske vojske su bile brojne.⁵

Naročito su stradala sela Dolići, Ugao, Tuzinje i Rasno. U Doliću je bilo prikupljeno oružje, na kućama su bile istaknute bijele zastave. Vojsci se nije niko suprostavio. "nego je dobar dio uglednijih ljudi izašao i začelio im dobrodošlicu". To nije umirilo pridošlice. Pod izgovorom da traže oružje počeli su masovno da hapse mještane Dolića, prebijaju i sprovode u dolinu gdje su bili ubijani iz pušaka i klani. Zločini su počinjeni u Uglu i Tuzinju. U ovim selima su ljudi ubijani, paljene su im kuće i plijenjena stoka. Zločini crnogorske vojske nad civilnim stanovništvom naišli su na reakciju jedinice srpske vojske koja se nalazila u Buđevu. Njen komandant je upozorio Crnogorce da će stupiti u odbranu muslimana ako odmah ne napuste teritoriju koju je zaposjela srpska vojska. Nakon ovog upozorenja crnogorski odredi su se povukli sa Pešteri i pošli u pravcu Korita, vršeći na tom putu nova

ubijanja. Kada su vojnici stigli u Korita, tamo je već oružje bilo prikupljeno i odloženo na određeno mjesto, prema ranijoj zapovjesti iz Bijelog Polja, a bijeli barjaci su bili istaknuti na svim muslimanskim kućama. Sve te preventivne mjere kao ni u Dolićima i drugim selima nisu spasile muslimane.

Na području Donje Pešteri, u Melaju i Delimeđu od februara do decembra 1913. trajala je akcija oduzimanja oružja od muslimanskog stanovništva. Početkom februara 1913. došao je sa četom vojnika izvjesni kapetan Simić. Vojnici su se smjestili u hanovima Alijage Čolakovića. U julu 1913. počeli su privoditi i saslušavati u ovom hanu lokalne muslimanske prvake. Privedene su kažnjavali udarajući ih od 360 do 660 puta bičem, napravljenim od volovskih žila na čijem se vrhu nalazilo olovo. Vojnici su bili naredili seljacima da im nabave kladu dužine tri metra. Na tu kladu su dovodili seljake i tu ih udarali. Prethodno bi im skinuli odjeću i stavili preko klade. Nakon toga bi nesretnika dva vojnika držala za ruke a dva za noge. U usta bi seljaku stavili njegovu kapu i omotali bi ga šalom da se ne bi čuo njegov vrisak. Onda bi ga potom tukla četiri vojnika na smjenu pitajući ga pritom da li ima pušku, zlato i koliko ima pušaka u njegovom selu. Nakon izvjesnog vremena pravili bi pauzu. Uhapšenika bi polivali vodom da vide da li je ostao u životu. Pojedincima bi stavljali i žar među prste na nogama da to provjere. Bilo je pretučeno mnogo ljudi. Rahman Krlić iz sela Čarovina je umro od udaraca motkom kao i Bajram Lekić iz Glogovika.¹ Metod oduzimanje oružja pa potom

¹ Kroz ovu torturu su prošli i imali trajne posljedice: Sinan Dukadinac iz Melaja, iz Glogovika: Omer Drešević, Ujkan Drešević, Beka Šabanović, Lekić Nuho, Pepić Đulo, Sado Lekić, Zahit Lekić, Hadžo Metić, Hajro Ukić iz Gurdijelja, Šučo Nurković, Elmaz Bilalović i Bešir Nurković iz Delimeđa, iz Potreba: Mašan Pepić, Nuro Atović, Kujo Demirović, Daut Kurtanović, Reho Pepić, Suljo Badić, Lako Ukić iz Gurdijelja, Abdul Krkušić iz Namge, Ilija Krkušić, Šemsović Halit iz Morana, Salko Biševac iz Pružana, Sulejman Leković iz Čarovine, Sulejman Čilerdžić iz Morana, Husko Bilalović iz Delimeđa, Džemo Smajlović, Zeno Seferović i Ejup Suljović iz Balena, Nuro Trtica iz Namge, Salko Gološ i Nuro Vučelj iz Morana, Bajram Balić iz Dobrog Duba, Đanko Tutić, Tutić Nezo, Gegić Hadžo iz Reževića, Nuro Atković, Smajo Čaković i Nurković Abdulaga iz Delimeđa i Balić Lato iz Dobrog Duba. Upor. Zapisi, Glasnik Cetinjskog istorijskog društva, god. VIII, knj. XIII, Cetinje januar 1935, 51; knj. XIII, mart 1935, 169; H. Avdić, Genocid na Pešteru, "Sandžak", br. 2, Sarajevo 8. oktobar 1990.

¹ AS, MIDS, PO, 1912, f. XIII, d. 2.

² AS, MIDS, PO, 1912, f. XII, d-8, pov. br. 4548.

³ Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije, knj. V, sv. 3, 416.

⁴ Opšir. V. Popović, Rodoslov suvodolskih Popovića, Beograd 1998.

⁵ AS, MID, PO, 1912, f. VII, d. 8.

terorisanje golorukog stanovništva primjenjen je svom žestinom, kao što će biti upotrebljen u nekim krajevima Sandžaka nekoliko godina kasnije. U Melaju i Delimeđu vojnici su ubili 58 ljudi i dvije žene koje su branile muževe. Ubijen je i jedan bolesni mladić od 18 godina, jedina koga je majka onako bolesnog na postelji privla na grudi, moleći napadača da ga poštede. Milosti nije bilo. Prvo su mu odsjekli nos potom ga pred majkom ubili. Zbivanja na Pešteri, neki srpski naučnici nastojali su da objasne time da "muslimani nisu mogli da zamisle život u ravnopravnosti sa svojom hrišćanskom braćom" pa su se suprostavljali "oslobodilačkoj vojsci" koja je zato morala da likvidira ili razoruža mještane "kolaboracioniste okupatora".

Crnogorska vojska, posebno dobrovoljci Beranske brigade, mahom iz Vasojevića, izvršila je velike zulume i pljačke po tutinskom kraju. Učinili su za jednu noć više zločina "nego ga je vojska regularna provela godinama".¹ Načelnik mitrovačkog sreza A.S. Đurić izvještavao je detaljno 20. novembra 1912. komandanta Ibarske vojske o zlodjelima crnogorske vojske.² O neredima u novopazarskom kraju koje su počinili crnogorski dobrovoljci, srpski vojni izvori su izvještavali kako su tu izvršene razne zloupotrebe "crnogorskih rulja, jačine čitavih četa, koje

¹ AS, MIDS, PO, 1912, f. XIII, pov. br. 400.

² AS, MIDS, PO, 1912, f. XIII, d-1, pov. br. 4743. On izvještava: "Crnogorske neregularne čete pod predvođenjem generala Avra Cemovića iz Berana kompromituju svaku legalnu vlast. Oni pale privatne građevine; otimaju i vode sobom tuđu stoku; ubijaju mirne ljude; remete svaki red, zaveden u ovim krajevima; postavljaju nove kmetove i svrgavaju one, koje su sami seljaci dotičnih sela birali u prisustvu policijske vlasti; na grub način iznuđuju od srpskog stanovništva hranu za svoje bašibozluke, kojima nikada nije stiglo nikakvo vojničko sledovanje, nego se hrane i odevaju onim, što opljačkaju; oni vrše nasilja nad slabim, muslimanskim ženskinjem, što je, po verskim propisima muslimanskim, najviša slabazan. I to sve čine na teritoriji na kojoj uopšte ne bi trebalo ni da se pojavljuje, na levoj obali reke Drima, koju stranu treba da osigurava srpska vojska i srpska vlast". - Prema: Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije, knj. V, sv. 3, 488-489; 666-667; A. Avdić, Sporovi između srpskih i crnogorskih vlasti u Sandžaku posle zaposedanja 1912. godine. Novopazarski zbornik, br. 10, Novi Pazar 1986, 178.

zajedno sa ženama njihovim idu i pljačkaju i nered prave".¹ Pored ovih i drugi krajevi naseljeni muslimanima doživjeli su mučne dane nakon balkanskih ratova. Crnogorska vojska izvršila je zločine na području Šahovića, gdje je popaljeno 140 kuća Kalića i 41 kuća Drpljana "koji su se bili predali crnogorskoj vojsci i ukazali im svu lojalnost". Polovicom novembra 1912. kralja Nikolu su izvještavali kako su "Poljani junački napali i poubijali 60 Turaka u Kičini kod Korita i Boljara". Narod je bježao u Bosnu ili ka Anadoliji. Na ove zločine vlasti nisu oštrije reagirale.² U gornjobihorskom selu Azane 16. oktobra 1912. prilikom ulaska crnogorske vojske stradalo je 13 ljudi, među kojima su bili i Zahir Babačić, Bahto Luković i hodža Jonuz Bardo.³ Bez obzira na iskazanu lojalnost muslimanskog stanovništva u rožajskom kraju, vršene su paljevine njihovih kuća, pljačkanje imovine i druga nasilja. Sa Cetinja su u oktobru stizala upozorenja da se ne puštaju "Vasojevići u skladišta da pljačkaju i uznemiruju narod", nego da se drži "jaka disciplina".⁴ U Donjem Bihoru je 1912. porušena jedna seoska džamija jer je "vladalo uverenje da je napravljena od crkve".⁵ Ti česti stereotipi će važiti i za mnoge druge džamije širom Sandžaka. U pljevaljskom kraju porušene su seoske džamije u Gracu, Krdžinoj bari, Odžaku, Petinama, u Raščićima je zapaljena. U bjelopoljskom kraju je zajedno sa selom Bioče bila spaljena i mjesna džamija. Na području Plava spaljena je džamija u Novšićima.⁶

Crnogorski kralj Nikola je krajem novembra 1912. poslao jednu delegaciju, na čelu sa Pavlom Vujsićem, da obiđe Plav, Gusinje, Berane, Peć, Đakovicu, Rožaje i Bijelo Polje, i da suzbije nasilje uz instrukcije Vujsiću da je on "poslat tamo da tuče, da vješa one faliotne

¹ AS, MIDS, PO, 1912, f. XIII, d-1, pov. br. 4743. A. Avdić piše da su u pojedinim mjestima, poput Suvog Dola, "masi polunaoružanog sveta" pružali zajednički otpor mještani Srbi i Muslimani.

² S. Adrović, nav. djelo, 78; H. Avdić, Genocid nad Muslimanima u Donjem Kolašinu, 40-41.

³ S. Šabotić, Redžo Šabotić, guslar iz bihorskog sela Azana, 74, nap. 10.

⁴ A. Matović, Rožaje - kroz vjekove, Rožajski zbornik, br. 10, Rožaje 2001, 185.

⁵ Đ. Joksimović, Bihor i Donji Kolašin, Prilep 1934, 43.

⁶ Opšlr. B. Agović, Džamije u Crnoj Gori, Podgorica 2001.

ljudi koji grde ime crnogorsko u te novodobijene krajeve".¹ Ovaj "notorno nepošten čovek" nije zaustavio teror.² Ove posjete nisu ipak donjele očekivani mir i sigurnost i pored ovlašćenja koje su imali specijalni kraljevski izaslanici. Kralj Nikola nije bio zadovoljan izvještajima ove komisije, uz zamjerku da se bavi marginalnim stvarima, umjesto da utvrđuje krivce, "da tuče i vješa one sramotne ljude koji grde ime crnogorsko u tim novooslobođenim krajevima".³ Nezadovoljan njenim radom, kralj Nikola je naredio da se ona sredinom decembra 1912. vrati na Cetinje. Posebna komisija, predvođena serdarom Jokom Jovičevićem, početkom decembra 1912. bila je upućena u Rožaje i Bijelo Polje da ispita tamošnje stanje. Ona je, nakon uvida, predložila smjenu pojedinih nosilaca vojne i upravne vlasti, kao i opšte razoružavanje, uključujući i pravoslavno stanovništvo. Kralj i vlada nisu bili spremni na takve radikalne zahvate, pa je i ova komisija početkom januara 1913. bila opozvana.

Zbog krađa koje su u zauzetim krajevima poprimile velike razmjere crnogorska vlast je uvela kaznu "šibljiku" za krađe u vojsci, a batine za nevojnike i civile.⁴ Po istraživanju Slobodana Turlakova "badava je knjaz Nikola uvodio za vojna lica - šibljiku, a za činovnike i civile - batine. Čak i one koje je slao da kazne pljačkaše, i oni su pljačkali".⁵ Oni su jednostavno, prema ranijim vremenima i iskustvima, kada je pljačka bila dio privređivanja, smatrali da na to, kao pobjednička strana, imaju pravo. Mada je crnogorska vlast zvanično garantirala jednakost i slobodu vjere, prvih nekoliko mjeseci, imami i muftije ipak nisu obavljali svoje dužnosti. Mektebi nisu radili, a džamije su, većinom, bile zatvorene. Sa osmanskom vojskom su otišle i mnoge hodže, imami i mujezini. Sve do juna 1913. bjelopoljski muftija Jusuf Delević vršio je vjerske obrede za muslimane na teritoriji od Pljevalja do Peći "gdje je

¹ Ž. Šćepanović, *Društveno-političke prilike u Bijelom Polju i okolini početkom XX vijeka*, 110; A. Avdić, *Sporovi između srpskih i crnogorskih vlasti u Sandžaku posle zaposedanja 1912. godine*, 180.

² AS, MIDS, PO, 1912, f. VII, d-8.

³ B. Babić, *Prilog istoriji Rožaja od balkanskog do Prvog svjetskog rata*, Rožajski zbornik, br. 5, Rožaje 1986, 16.

⁴ *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije*, knj. V, sv. 3, 482.

⁵ S. Turlakov, *Vodič za Srbe početnike (1804-1941)*, (u daljem tekstu: *Vodič za Srbe*), Beograd 1999, 109.

za tursko doba službovalo pet kadija i pet muftija".¹ Zgrade nekih mekteba su bile korišćene za smještaj vojske i vojnog materijala ili doseljenih crnogorskih porodica.² Od ljeta 1913. bilo je dozvoljeno otvaranje do tada zatvorenih džamija. Nakon dobijanja dozvole mektebi su ponovo otvoreni. U njima je "nastava izvođena na turskom jeziku, i to od nekvalifikovanih lica, čime se naglašavao islamski duh i nostalgija za turskom državom" - zaključuje na svoj način dr. Branko Babić.³ Vjerska nastava je izvođena na arapskom a ne na turskom jeziku. Mektebi su ponovo zatvoreni u septembru 1913. godine. Djeca su usmjeravana ka državnim osnovnim školama, što je nailazilo na odbojnost bošnjačkog i albanskog stanovništva, plašeci se otuđivanja svoje djece od islama. Crnogorska država je otvaranjem osnovnih škola i širenjem školske mreže, preko školskih programa "priželjkivala brže udržavljenje i makar djelimičnu nacionalizaciju Muslimana i Albanaca".⁴

¹ B. Babić, *Prilog istoriji Rožaja od Balkanskog do Prvog svjetskog rata*, 12.

² B. Babić, *Osnovno obrazovanje muslimanske i katoličke djece u novooslobođenim krajevima Crne Gore 1913-1914. godine* (dalje: *Osnovno obrazovanje*), Rožajski zbornik, br. 6, Rožaje 1987, 89.

³ B. Babić, *Osnovno obrazovanje*, 90.

⁴ B. Babić, *Osnovno obrazovanje*, 94-95. Milan Cemović, vršilac dužnosti školskog nadzornika beransko-zatarskih škola, pisao je u novembru 1913. Mirku Mijuškoviću, ministru prosvjete i crkvenih poslova Crne Gore: "Nada je na školu. Škola će vremenom sve rascistiti samo u njoj da rade spremni radnici, prožeti patriotizmom i nežaliti se raditi djelom i rečju van škole. Škola će uspjeti, da su Srbi muslimanske vjere a ne Turci a tu je dosta učinjeno. Njihov nacionalitet će se vrlo lako uništiti i asimilovati s nama, zato što nosi karakter religijski a njihov religijski kult je sišao na najniži nivo, jer ga vrše glupe i nepismene odže, koje kao takve treba da podržavamo i da plaćamo za vjeroučitelje osnov. škola. Odže su auktoritet u muslimanskom narodu, njih platiti i zato su odani, značilo bi privlačiti omladinu i vaspitavati ih u našem nacionalnom duhu. Što će pak odže predavati religiju, to ništa ne znači, jer kao što rekoh, prosti i nepismeni a uz to i prirodno skučeni, moraju kapitulirati pred obrazovanim, pismenijim i spremnijim. Ovo se vrlo lako može izvesti u Plavo-Gusinjskoj Oblasti, Beranskoj, Bjelopoljskoj i Pljevaljskoj, tim prije što taj muslimanski narod govori srpski i mnoge običaje zadržao je naše a suviše, što mnogi vode porijeklo iz stare Crne Gore. A zakon o osn. školama inače nam je od pomoći, jer izrično kaže, da đeca dorasla za osn. školu obavezno pohađaju školu i da ne smiju učiti strani jezik, već državni - srpski. Popustiti od ovoga značilo bi uništavati sebe" - cit. prema: D. Kujović, *Nekoliko svjedočanstava kao prilog ilustraciji prosvjetnih prilika u*

Zlu sudbinu imali su muslimani u plavsko-gusinjskom kraju koji nije imao većih nedaća u svojoj prošlosti od onih koje je njegovo stanovništvo preživjelo, posebno 1913. godine. To su bile paljevine sela, pljačke, ubistva, nasilna pokrštanja u takvom obimu da "to nije zabeleženo nikada i ni u jednom kraju Balkana".¹ Bošnjačko i albansko stanovništvo se mahom korektno odnosilo prema crnogorskoj vojsci, koja je dočekana hljbom i solju, "što prema drevnim običajima predstavlja vjernost koja se ne smije prekršiti" i nije davalo svojim ponašanjem bilo kakvog povoda za izazivanje nove vlasti. Uspostavljanje vlasti praćeno je odmazdom i progonom lokalnog muslimanskog življa. Popaljena su i razorena sela Novšići, Donja Ržanica i Pepići. U zimu 1912.-1913. u Plavu i Gusinju prikupljena je, uz represivno angažiranje vlasti, znatna količina oružja.² Mjere protiv onih koji su posjedovali oružje, ili su bili sumnjivi, poslužile su vlastima da nasilje pravdaju legalnim sredstvima.³ Sem toga, ni veliki poraz crnogorske vojske na Nokšiću 1879. nije bio zaboravljen. Broj onih, željnih osvete, je tokom vremena rastao i konačno dočekao svoju priliku. Atavistički nagoni su ponovo došli do izražaja.⁴ Zločin je, tokom historije ovog prostora, prema P. Brikneru, stizao na krilima epskog pjesništva, pa je i najgori grabljivac bio sposoban da između dva klanja ispjeva malu rukovet punu bijesa i mržnje.

U februaru 1913. na teren Plava i Gusinja upućena je brigada pod komandom Avre Cemovića koja se prethodno nalazila u Sandžaku, prema Tutinu i Ribariću. Nakon dolaska na teren Plava i Gusinja, njegove čete počele su paliti kuće, ubijati mirne ljude, otimati stoku i vršiti nasilja nad muslimankama. Tokom 1913. u Plavu i Gusinju je

novooslobođenim krajevima Crne Gore tokom 1913. godine, Istorijski zapisi, br. 1-4, Podgorica 2003, 207.

¹ Upor. E. Mušović, *Muslimani Crne Gore*, 136-137; M. Memić, *Plav i Gusinje u prošlosti*, 200-203; B. Babić, *Politika Crne Gore*, 234; M. Imamović, *Pregled istorije genocida*, 686-687; R. Gruda, *Sandžak u sjenci topova*, Novi Pazar 1997, 55.

² ACG, MUD, Upravno odjeljenje (u daljem tekstu: UO), 1912, f. 131, br. 2979.

³ Upor. "Preporod", br. 10/474, Sarajevo 15. maj 1990; 661; M. Memić, *Plavlanski i Gusinjski Bošnjaci*, "Oslobođenje", Sarajevo 28. jul - 4. avgust 1994.

⁴ ACG, MUD, UO, 1913, f. 133.

strijeljeno oko 800 lica. Muškarcima je bilo naredeno da nose crnogorske kape.¹ Sve je to predstavljalo uvod u još dramatičnija zbivanja kada su otpočela nasilna pokrštanja stanovništva. Pokrštanje je vršeno uz odobrenje ministarstva unutrašnjih djela od 21. decembra, odnosno od 3. januara 1913. godine, koje je dozvolilo sveštenstvu da učestvuje u ovoj akciji. Saglasnost je dala i Mitropolija pod uslovom da se pokrštanje izvede po crkvenim zakonima. Da bi spasili svoje živote ljudi su bili primorani da se pokrštavaju. Svi su morali prethodno da prilože taksirane molbe i nadu dva svjedoka pravoslavca. Potom su dobijali nova - hrišćanska imena. Hadži Abdulah Gruda, imam Ali-pašine džamije u Gusinju, da bi izbjegao krštenje, dao je zlato trgovcu Simu Zakovom Foliću iz Gusinja. Svake nedjelje su morale muslimanske žene i djevojke, sada pravoslavke, da izlaze na "begluk" i zajedno sa Crnogorcima da igraju crnogorsko kolo, koje je zbog svog nacionalno-vjerskog šarenila nazivano "šareno kolo". U izvještaju Janka Vukotića iz aprila 1913. se navodi: "Danas u Plavu i Gusinju nema ni jednog Turčina po spoljašnošću, nego su svi Srbi. Najprije je jedno 240 Turaka mušketano, a ostatak je pokršten". Po nekim podacima, proto Đorđe Šekularac iz Gusinja pokrstio je 12.000 muslimana. Ovakve akcije pokrštanja i strijeljanja nekoliko stotina ljudi koji su se tome odupirali prijetili su potpunim istrebljenjem muslimana na ovom području.² Pojedini autori poput Blaža Ralevića su čak navodili da su muslimani to učinili "samoinicijativno i kolektivno. Gotovo trijumfalno, kao da su jedva dočekali da im se pruži prilika za taj odušak".³

¹ ACG, MUD, UO, 1913, f. 374/2, br. 429.

² Upor. M. Memić, *Plav i Gusinje u prošlosti*, 205-219; H. Čengić, *Genocidi nad Muslimanima Bošnjacima u Sandžaku*, u: *Društveni i državno-pravni kontinuitet Sandžaka*, Sarajevo 1996, 234-235; H. Avdić, *Položaj Muslimana u Sandžaku*, 69-74; H. Šarkinović, *nav. djelo*, 123.

³ B. Ralević, *Kaludra*, Beograd 1976, 68. Simptomatično je kako je Jovan Cvijić prikazao ovo nasilno pokrštanje: "Kad su Crnogorci osvojili Plav i Gusinje, preveli su mnoge muhamedance srpskog jezika u pravoslavnu veru, između ostalih i hodžu (turskog sveštenika) u Plavu, koji je, pokrstivši se, uzeo srpsko istorijsko ime Balša Balšić. Ovi pokrštenici, naročito hodža, nisu mogli trpeti da njihovi dojučerašnji jednoverci ostanu muhamedanci, i svim su ih načinima primoravali da pređu u pravoslavnu veru. Bivši hodža je tražio da postane predsjednik prekoga suda, i u tom svojstvu čak kaznio smrću neke od svojih rođaka koji su oklevali da odmah prime hrišćanstvo. Preobraćanje u novu veru

Vršeni su i pritisci i po brojnim mjestima da se muslimani, koji se nisu iselili, pokrste. U Andrejevici je početkom marta 1913. pokršteno 10 porodica, u Rožajama dvije, dok je 68 porodica iz Gornje Ržanice čekalo na odobrenje za pokrštavanje.¹ Novi "vjernici" su bili izuzeti od potrebnog šestomjesečnog kanonskog roka pripravnosti, nakon koga se vršilo pokrštavanje.² Više stotina muslimanskih porodica u Pečkoj oblasti, iz Brestovnika, Novog Sela, Trebovića, Dubova, Drenice, Ločana, Crnobrega, Kritičine, Lješanja, Jagode, Petrića, Zajmova, Prlepa, Jablanice, Kruševa, Svrke, Istinića, Streoca, Raušića, Glodana se bilo, u nevolji, kako bi izbjegli teroriziranje, prijavilo za pokrštavanje. U Novoselu Pašinom strijeljano je 17 muslimana, samo da bi se tamošnje stanovništvo primoralo da preda skriveno oružje i da se pokrsti. U selima Barane, Svrke, Dubovo, Počešće, Vranovci, Turjaku, Kučistu i Grabovcu pobijeni su neki muslimani koji se nisu htjeli pokrstiti.³ U Peći je bilo formirano i društvo "Liga za pokrštavanje" sastavljeno od lokalnih trgovaca koji su propagirali ovu akciju, da podstiču kod muslimana "srpsku nacionalnu svest", "da objašnjaju pojedinih ovde muslimanima da su Srbi" i da zato treba da se vrate u pravoslavlje.⁴ Po narednju generala Radomira Vešovića, u

uzelo je velike razmere" - nav. prema: J. Cvijić-I. Andrić, *O balkanskim psihičkim tipovima*, Beograd 1996, 51. Dr. Radoš Ljušić, pak, piše kako je prelazak sa islama na pravoslavlje u novoosvojenim krajevima bio najčešće "iz neke nužde, ali nikada planski i u državnoj organizaciji" - prema: R. Ljušić, *Istorija srpske državnosti*, 311.

¹ ACG, MUD, UO, 1913, f. 132, 120.

² B. Babić, *Politika Crne Gore u novooslobođenim krajevima 1912-1914*, Beograd 1984, 234-235.

³ Ž. Andrijašević-Z. Stanojević, *Pokrštavanje muslimana 1913. godine*, 72-73. Opšir. vidi: M. Memić, *Pojave prozelitizma u plavsko-gusinjskom kraju 1913. i 1919. godine*, Sarajevo 2004.

⁴ H. Avdić, *Genocid nad Muslimanima u Donjem Kolašinu*, 63-64; upor. P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, 200; Z. Stanojević-Ž. Andrijašević, *Izveštaj crnogorske istražne komisije o nasilnom pokrštavanju muslimana u novooslobođenim oblastima 1913. godine*, Almanah, br. 17-18, Podgorica 2001, 311-318. N. Rakočević smatra da za akciju pokrštavanja nije bilo instrukcija sa Cetinja, već je na "svoj način" tumačena jedna naredba Ministarstva unutrašnjih djela od 21. decembra 1912. odnosno 3. januara 1913. godine. U toj naredbi je stajalo da se pojedinci koji se dobrovoljno jave za pokrštavanje upućuju

prisustvu pravoslavnih sveštenika iz Peći, u januaru 1913. sprovedeno je nasilno pokrštavanje Albanaca. Oni koji bi se usudili i tome suprostavili bili su ubijeni. Pokrštavanje je vršeno "opet obično onako korporativno". Prema tvrdjenju popova, u okolini Peći je pokršteno oko 10.000 lica, u samoj gradu 200, a među njima i jedan hodža i jedan derviš.¹ Prilikom akcije pokrštavanja posebno se istakao komandant crnogorske žandarmerije (krilaš) Savo Lazarević, koji je kod Albanaca pominjan, zbog velike okrutnosti, kao Sav Batarja (Plotun). U Đakovici su stotine muslimana bile prisiljene da pređu na pravoslavlje, a mnogi imami su pogubljeni.² Katoličkom svešteniku Paliću su na obe ruke odsječena po dva prsta, kako se ne bi mogao krstiti sa pet, već samo sa tri prsta, po principima pravoslavne vjere.³ U sjevernoj Albaniji su spas potražile i brojne albanske muhadžirske porodice iz Peći i Đakovice. Njihove kuće su bile paljene a oni tretirani kao odmetnici.⁴ Zbog pokrštavanja koje su sprovodile crnogorske vlasti neki Albanci su bježali na teritoriju koju je zauzela srpska vojska. To se događalo i nakon pokrštavanja. Kada bi ih neko upitao za novo, "hrišćansko" ime oni ga se nisu mogli sjetiti, dodajući da "zna kum".⁵ Bošnjачko i albansko stanovništvo je tada u sveopštoj nevolji, bježeći i sklanjajući se od većeg zla, bez mnogo izbora, u srpskoj državi gledalo izvjesniju

mjesnom sveštenstvu na dalji postupak. Opšir. N. Rakočević, *Srpsko-albanski odnosi 1878-1914. godine*, u: *Srbija i Albanci u XIX i početkom XX veka*, Beograd 1990, 156.

¹ M. Ekmečić, *Ratni ciljevi Srbije 1914*, Beograd 1973, 129.

² P. Bartl, *Albanci*, Beograd 2001, 140; opšir. Z. Cana, *Gjenocidi i Malit te Z mbi populin shqiptar 1912-1913*, Dokumente, Prishtine 1996.

³ M. Memić, *Korjeni zla i nasilja*, 254. On navodi da je na prostoru Rugove, Peći, Đakovice i Dečana pokršteno oko 70.000 muslimana i katolika.

⁴ Upor. J. Llučka, *Shperngulja e Shqiptareve nga Peja e rrethina ne vitet 1912-1994*, Prishtine 1997, 17-18; H. Šarkinović, *Bošnjaci od Načertanija do Memoranduma*, 83-84.

⁵ M. Ekmečić, *Ratni ciljevi Srbije 1914*, 129; D. Pavlović, *Qlako obećana brzina*, Zagreb 1988, 119-120; Z. Stanojević-Ž. Andrijašević, *Izveštaj crnogorske istražne komisije o nasilnom pokrštavanju muslimana u novooslobođenim oblastima 1913. godine*, 313. Pokršteni muslimani su, prema izvještaju ove komisije, samo naizgled figurirali kao hrišćani, ali su mnogi tajno i dalje vršili islamske vjerske obrede: "Priča se, pored ostalog, kako bi oni, čim bi se krstili, trčali po kakvu rijeku ili potok te prali ona mjesta na tijelu, gdje su miropomazani i trljali ih pijeskom dotle, dok im krv ne bi potekla".

garanciju za svoju ličnu i imovinsku sigurnost.¹ Pokršteni muslimani su masovno prelazili preko Bijelog Drima u metohijske krajeve koje je zaposjela srpska vojska. Tako su tamo prelazili i mnogi nepokršteni muslimani, bojeći se pokrštanja. Odbjegli su ostavljali skoro svu imovinu. Crnogorske vlasti su odmah konfiscirale tu imovinu i zbirali pokretine.² Na neskriveno zgražavanje pojedinih stranih dopisnika zbog neciviliziranog ponašanja crnogorske vojske prema albanskom stanovništvu, odgovoreno im je: "Ali, oni su životinje. Divlje životinje. Napravili smo veoma dobru stvar".³ Nasilno prevodenje Albanaca katolika na pravoslavlje je izazvalo reakciju Austro-Ugarske koja je tim povodom uputila protest Cmoj Gori.⁴ Dušan Jovović je, u martu 1913. iz Kraljevske oblasne uprave u Peći, izvještavao Jovana Plamenca, crnogorskog ministra unutrašnjih djela, o mučenjima i ubistvima koje je primjenjivao radi razoružanja lokalnog stanovništva, o pokrštanju koje je uslijedilo nakon ovih mjera, o potrebi "rastrebljivanja" stanovništva. Isticao je da djeluje na vlastiti rizik, ali da se nada da će ga u slučaju žalbi na njegov rad ministar zaštititi.⁵

¹ N. Rakočević, *Odnosi Crne Gore i Srbije u periodu 1912-1914. godine*, u: *Velike sile i Srbija pred Prvi svjetski rat*, Beograd 1976, 580.

² Ž. Andrijašević-Z. Stanojević, *Izveštaj "Išljedne komisije za izvidaj raznih zloupotreba u novooslobođenim krajevima"*, Almanah, br. 19-20, Podgorica 2002, 281-282.

³ B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako: Prilozi za etnologiju Balkana*, 154.

⁴ AS, MIDS, PO, 1913, f. XV, d-2.

⁵ D. Jovović, pored ostalog, piše: "Nad svije koji su mi bili i malo sumljivi primjenjivao sam sve vrste tjelesnih kazna. – Tukao sam ih, držao sam ih po zimi noćno u vodi i na svaki način mučio. Ovim načinom počelo se još više zakopano oružje nalaziti. Ovako se pronašlo oko 50 pušaka ali se dalje nije moglo. Po 5-6 kod jednog nalazilo se. Sve biće i muke bile su dalje uzaludne. Ja sam onda naredio, da se strijeljaju svi oni koji su sumljivi i ako nijesam kompetentan da izričem smrtnu kaznu, a komandanta žandarmerije Kom. Lazarevića poslao sa 150 vojnika i jednim topom po sela, da ubija sve one kod kojih se oružje pronađe, kao i one za koje se dokaže da ovo imaju, pa i ako se ne nađe, jer sam držao da istog ima više kod seljaka nego kod trgovaca. Ovako isto izdao sam naređenje i kapetanima gusinjskom i pečskom" – prema: S. Burzanović, *Nekoliko neobjavljenih dokumenata iz lične arhive Jovana S. Plamenca o nasiljima i zločinima i pokrštanju muslimana 1912-1913. godine*, Almanah, br. 25-26, Podgorica 2004, 306.

Početkom maja 1913. na Cetinje je kod kralja Nikole stigla delegacija uglednih građana Gusinja koja ga je upoznala sa svim onim što se desilo u Gusinju i Plavu. Kralj je čvrsto obećao da će narediti da se sve džamije otvore i da narod slobodno ispovijeda bilo koju vjeru. Ubrzo je, 7. maja 1913. u Gusinje stigao kraljev izaslanik, brigadir Mašan Božović, koji je preuzevši dužnost oblasnog upravitelja, na zboru pred oko 15.000 ljudi pročitao kraljevu proklamaciju o slobodi vjeroispovjesti, da se svi nasilno prevedeni u pravoslavlje mogu vratiti islamu. Hodžama su bili vraćeni ključevi od džamija: "Istog je dana ta ogromna masa ljudi krenula prema rekama Grnčaru i Vruji, gde su prali i peskom trljali mesta kuda su posipani vodicom, toliko jako dok im krv ne bi potekla. Sve tri gusinjske džamije nisu mogle da prime one koji su željeli da klanjaju".¹ Strah je ipak ostao. Tragovi su bili duboki. Zbog svega počinjenog i preživljenog mnogi su krenuli ka Anadoliji.

Bošnjaci u bjelopoljskom kraju su bili izloženi stalnim maltretiranjima, naročito po selima. Predsjednik opštine iz Zatona je koristio imovinu izbjeglih bošnjačkih porodica u lične svrhe, zadržavao za sebe dio prikupljenog poreza, uzimao mito od zaplašanih i nezaštićenih Bošnjaka. Početkom 1913. za predsjednika opštine u Petnici postavljen je Milisav Kokić, rodom sa Police. On je zabranio muslimanima da se briju i šišaju, da nose fesove i čulahe. Pojedini Bošnjacima prošišivali su i krst preko glave, kako bi ih primorali da idu gologlavi, bez kape, da bi ih takve gledali ostali Bošnjaci. Predsjednik opštine u Potkrajcima je tukao Bošnjake. Predsjednik bistričke opštine

¹ ACG, MUD, UO, 1913, Komisija I, f. 1. Živko Andrijašević i Zoran Stanojević smatraju da akcije masovnog pokrštanja muslimana u Pečkoj i Plavsko-Gusinjskoj oblasti, gdje je bila izrazita koncentracija muslimanskog stanovništva, nemaju veze sa zvaničnom politikom Cetinja, niti da su to bile dio neke osmišljene državne strategije Crne Gore. Ove akcije su, po njihovom mišljenju, inicirale i izvršile uprave i vojno-policijske vlasti u novoosvojenim oblastima. Opšir. Ž. Andrijašević-Z. Stanojević, *Pokrštanje muslimana 1913. godine*, 81-82. Tendencija da se na ovakav i sličan način, u većoj ili manjoj mjeri, "zaštiti" i amnestira centralna vlast od djelovanja nižih, potčinjenih organa nije ništa novo u interpretaciji historije Balkana i odnosa balkanskih država prema muslimanima, odnosno promatranja njihovih tragedija kao serije nepovezanih i međusobno izoliranih pojava za koje same države ne mogu snositi odgovornost, jer to nije bila njihova "politika".

Arso Balšić je u samovoljnim, bahatim postupcima otišao još dalje. Nasilno je oženio Hankiju, kćerku starog Nurka Mahmutovića iz Radove Glave, odveo je u crkvu i pokrstio, dajući joj pritom novo ime - Milica. Balšić se nije samo tim zadovoljio već se sa njom vratio u kuću njenog oca i godinama živio u njenoj djevojačkoj sobi. Zbog počinjenih zločina nad Bošnjacima u bjelopoljskom kraju bila je formirana državna isljedna komisija. Ona je utvrdila da su tu izvršena ubistva 44 Bošnjaka. Sudu su bila predana 23 lica zbog počinjenih zločina.¹

Odgovornost se nije mogla potpuno sprovesti jer, kako je naglašavala komisija "nedostajali su operacijski dnevници o pokretu pojedinih jedinica, pa je bilo teško ustanoviti da li su oni koji su ubijeni stradali samo zato što su pružali otpor vojsci, ili su bili žrtve samovolje pojedinaca".² Ovakav odnos vodio je bjekstvu muslimana na austrijsko zemljište i pojačanoj težnji ka iseljavanju u Anadoliju. Naoružano pravoslavno stanovništvo, starosjedioci, svetili su se dojučerašnjim komšijama za sve što su pretpjeli u doba osmanske uprave: "oni su krstari selima i pojedince, pod izgovorom da ih traži komanda, odvodili od kuća i ubijali, ili su prilikom razoružavanja muslimanskih sela zaostajali iza svojih jedinica i činili zulume". Na razne izgrede i zločine mjesne vlasti nisu uvijek efikasno reagirale.³ Bilo je to atavističko shvatanje "prava pobjednika", primjenjivano veoma mnogo u ranijim periodima, koga se nisu ni sada htjeli odreći. Pravoslavni seljaci su odbijali više da plaćaju četvrtinu agama, i desetinu državu, tvrdeći da im je zemlja koju su obrađivali ranije nasilno bila oduzeta.⁴

¹ H. Avdić, *Položaj Muslimana u Sandžaku*, 82. Živko Andrijašević i Zoran Stanojević navode da je izvještaj istražne komisije o nasilju nad muslimanima 1913. godine, na prostoru Bijelog Polja, Berana, Plava i Gusinja, koji su sačinili komesari Mato Katurić i Andrija Radenović uklonjen iz Državnog arhiva Crne Gore osamdesetih ili devedesetih godina XX stoljeća, iznoseći pretpostavku da se nalazi u sefu direktora DACG ili kod Službe državne bezbjednosti. O tome opšir. Ž. Andrijašević-Z. Stanojević, *Pokrštavanje muslimana 1913. godine*, 77-78.

² ACG, MID, Komisija Kraljevske crnogorske vlade za izvidaj zloupotreba državnih činovnika u novooslobođenim krajevima, f. I, II, za 1913; upor. Ž. Šćepanović, *Srednje Polimlje i Potarje*, Beograd 1979, 242; M. Memić, *Bošnjaci-Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, 235.

³ Ž. Šćepanović, *Oslobođenje Bijelog Polja 1912. godine i organizacija vlasti*, 88-89.

⁴ ACG, MUD, UO, 1912, f. 131, 2950.

U novembru 1913. kralj Nikola se obratio novim proglasom stanovništvu Crne Gore: "Sloboda vjere i savjesti biće svakome najstrožije poštovana i čuvana. To im garantuju moji lični osjećaji i tradicionalno načelo mojega doma: 'Brat je mio koje vjere bio'. Mojim podanicima rimokatolicima, pored duha snošljivosti, kojim je Crna Gora vazda prožeta, i konkordat sa sv. Stolicom jamči potpunu slobodu savjesti. Oni će uz braću pravoslavnu i muslimane biti jak član narodne nam zajednice i osnov snage naše države. Pripadnici Islama imaće u meni i mojim vlastima stalnu zaštitu".¹ Slične zapovijesti izdao je i srpski regent Aleksandar Karadorđević da se "nipošto ne dira u veru, kuću i kućnu čeljad".²

"Civilizirani" svijet se, pred obiljem informacija sa ratom zahvaćenog prostora, "ozbiljno" uznemirio nakon balkanskih ratova. Pokušavajući da na međunarodnom planu, zaštititi srpsku stranu, Nikola Pašić, predsjednik Ministarskog savjeta i ministar inostranih dela Kraljevine Srbije, tvrdio je da su u toku ratnih operacija srpski vojnici postupali humano, da su mogući izolirani zločini bili djelo lokalnih četa, da su krivci kažnjavani.³ Vijesti o masovnim zločinima na Balkanu preplavile su Evropu. Posebno su stradala muslimanska naselja u Egejskoj Makedoniji koja su bila zauzele grčka i bugarska vojska. Pred balkanske ratove u Egejskoj Makedoniji živjelo je 326.426 Makedonaca, 40.921 Makedonaca-muslimana, 289.973 Turaka, 4.240 Turaka-hrišćana, 2.112 Čerkeza, 240.019 Grka, 13.753 Grka-muslimana, 5.587 Albanaca-muslimana, 3.291 Albanaca-hrišćana, 45.457 Vlaha, 3.500 Vlaha-muslimana, 59.570 Jevreja, 29.803 Roma i 8.910 drugih žitelja.⁴ U kajlarskom, kočanskom i ostrovskom kraju su grabež i pustošenje grčke vojske hiljade muslimana natjerale u bjekstvo. U Pravištu su grčke čete napravile pravu pustoš. Za ubistva muslimana glavni inicijator je bio grčki vladika koji je predsjedavao improviziranim prijemom sudom. U samom Pravištu ubijeno je 195

¹ J. Jovanović, *Muslimani u crnogorskoj državi*, feljton, "Pobjeda", Titograd 9. april 1980.

² B. Gilgorijević, *Kralj Aleksandar Karadorđević*, 110.

³ AS, MIDS, PO, 1913, f. XV, d-1, R-6/VII.

⁴ T. Simovski, *Balkanske vojni*, 321.

muslimana. U kukuškom kraju nekoliko sedmica su bugarske čete su pljačkale muslimanska sela. Vojvoda Dončev spalio je 345 kuća u selima Rajanovo, Planica i Kukurtevo naseljeno muslimanskim stanovništvom. On je zatvarao po džamijama mirne seljake i potom ih spaljivao. U gradu Seresu su bugarske čete također vršili "klanja na Turci", kao i u dramskom i kavalskom kraju. Muslimansko stanovništvo je masovno bježalo. Veliki gradovi poput Soluna su bili prepuni izbjeglica. Grci su nakon sklapanja mira predložili Porti da se izvrši razmjena stanovništva: da se tursko stanovništvo iz Makedonije i Epira iseli u Osmansko carstvo, a da se Grci iz Trakije i Male Azije isele u Grčku. Prijedlog nije mogao biti prihvaćen i realiziran zbog izbijanja Prvog svjetskog rata.¹

Karnegijeva (Carnegie) zadužbina za međunarodni mir osnovana 1911. obrazovala je međunarodnu komisiju koja je trebala da "istraži uzroke balkanskih ratova i način na koji su se oni vodili". Izvještaj Međunarodne komisije za ispitivanje uzroka i načina vođenja balkanskih ratova iz 1912. i 1913. godine, koju su činili poznate ličnosti iz Francuske, SAD, Velike Britanije, Rusije, Njemačke i Austro-ugarske, objavljen je 1914. godine. Taj "magnum opus" istražio je historijske korijene balkanskih sukoba, prikazujući gledišta i aspiracije zaraćenih strana, kao i ekonomske, socijalne i moralne posljedice tih ratova i njihov odnos prema međunarodnom pravu.² U Izvještaju Komisije daje se i jedna interesantna metafora vezana za Osmansko carstvo: ono je imalo ulogu "ogromnog hladnjaka" koji je čuvao balkanske nacionalizme u "čvrstom stanju". Raspad ovog carstva je pomogao da se uspavani nacionalizmi ponovo probude.³ U Izvještaju je

¹ T. Simovski, *Balkanske vojni*, 325.

² Uvod za ovaj izvještaj napisao je francuski senator, baron D'Estournel de Konstant (D'Estournelles). On je Prvi balkanski rat ocijenio kao odbrambeni rat i rat za neovisnost, a drugi kao osvajački, ali su oba rata "konačno žrtvovala bogatstva, živote i junaštvo". Opšir. *Nedovršeni mir. Izveštaj Međunarodne komisije za Balkan* (u daljem tekstu: *Nedovršeni mir*), Beograd 1998, IX.

³ Članovi komisije iz 1913. ustanovili su da je veoma teško razlikovati stepene krivice - između zaraćenih strana. Zapravo su Srbi imali ulogu glavnog okrivljenog, osobito zbog ponašanja u Makedoniji, gdje je bilo ljudi, koji su zbog ponašanja srpske i grčke vojske, čeznuli za povratkom Osmanskog carstva. Za počinjene zločine organi vlasti su, zanijeti "megalomanijom nacionalnih ideala",

naglašeno kako je i religija igrala značajnu ulogu u prvom balkanskom ratu, s obzirom da su se hrišćani udružili protiv muslimana. Međutim, te razlike nisu bile glavni uzrok neprijateljstva. Budućnost je pokazala da su hrišćani "bili jednako nasilni i divlji u sukobima s drugim kršćanima kao što su bili i s muslimanima". Najsnažniji motivirajući činioci u balkanskim ratovima, pored religije, bio je i agresivni nacionalizam koji je vukao korijene iz dubljih osobina karakternog nasljeđa i plemenske prošlosti: to je sklonost da se stranac u cijelini posmatra sa dubokom podozrivošću, da se politički i vojni protivnik doživljava kao strašan i nepomirljiv neprijatelj, koji se može učiniti neškodljivim samo potpunim i nemilosrdnim uništenjem. Sela nisu bila samo osvojena: uglavnom su bivala uništena. Stanovnici su bili prognani (ako prije nisu pobjegli), a njihove kuće spaljene. Silovanje je bilo uobičajeno, a kadšto je završavalo s ubistvom.¹ Zlodjela su bila počinjena uglavnom bajonetima, kundacima, toljagama ili korbačima. Žrtve koje su ostale bez igdje ičega morale su bježati. Hiljade ljudi se našlo na cestama i planinskim stazama, u bezglavoj potrazi za utočištem. Rijeke izbjeglica obuzetih patnjom mogle su se vidjeti na cestama Balkana. Prema pobijeđenim se u cjelini iskazivala potpuna bezdušnost, bili posrijedi vojnici ili civili. To je ponegdje prelazilo granicu pukoga nehata i ravnodušnosti, pretvarajući se u bolesnu i hotimičnu okrutnost.

Razmjene stanovništva također, bez obzira na početna očekivanja, nisu dovele do trajnog mira i smirivanja napetosti. Sjedinjene Američke Države su učesnicima Mirovne konferencije u Bukureštu 1913. uputile notu kojom su tražile da se unesu u mirovne ugovore odredbe o zaštiti manjina, odnosno osiguranje vjerskih i građanskih sloboda svih

nudeći svoje verzije događaja, optuživale "naoružane bande" koje su navodno djelovale neovisno, ali autori Izvještaja to nisu uzimali u obzir: "ako krvoločno ponašanje nisu naredili redovni zapovjednici, bilo je sigurno da su oni to tolerirali, a katkad i poticali". Opšir. *Nedovršeni mir*, 14.

¹ Glavna značajka balkanskih ratova, kaže se u ovom izvještaju jeste: "da rat vode ne samo vojske nego i same nacije... I zato su ti ratovi tako krvoločni, i uzrokuju tako veliki gubitak u ljudstvu, te završavaju s uništenjem pučanstva i razaranjem cijelih područja". Svrha oružanog sukoba, nastavlja se u Izvještaju jeste "potpuno istrebljenje tuđega pučanstva". Prema: Dž. Kenon, *Balkanska kriza 1913. i 1993*, "The New York Review" - preuzeto iz: "Duga", br. 516, Beograd 4-17. decembar 1993.

stanovnika koji postaju državljani druge države. Balkanske države nisu bile spremne kao 1878. godine, da preuzmu na sebe tu dodatnu obavezu, već su istakle da je načelo vjerske slobode i jednakosti već priznato, te da je ta odredba suvišna. Ovu odredbu nije sadržao ni Londonski ugovor zaključen te godine sa Osmanskim carstvom. Međunarodna zaštita manjina do Prvog svjetskog rata nije predstavljala opštu ustanovu, već pojedinačne slučajeve proistekle iz nastanka novih država, odnosno priznatih teritorijalnih promjena. Ona se odnosila na pojedince, a ne na kolektivitete, na zabranu diskriminacije. Predstavljala je sastavni dio političkog sređivanja konkretne situacije od strane koncepta velikih sila.¹

Muslimani su bili neosporni gubitnici u formiranju novih državnih granica. Njihova prava su potpuno zanemarišana. Velike sile su, bez obzira na svoje mogućnosti, željele da, robujući generalizacijama koje su vodile u zabludu, ostanu po strani. Od 1.445.179 muslimana koji nisu više živjeli u osvojenom području osmanske Evrope, njih 413.992 se iselilo u krajeve Osmanskog carstva u toku i nakon balkanskih ratova.² Do 1923. izbjeglo je još 1.200.000 muslimana. Od muslimanskog balkanskog stanovništva iz 1911. ostalo je 1923. svega 38 odsto. Ostatak je izbjegao, umro u muhadžirilu ili je bio ubijen (preko 600.000). Muslimani su tako postali jedno od nasljeđa Osmanskog carstva na Balkanu, prostoru "etničkog koktela" i nesavršenih političkih granica. "Svoje" muslimanske manjine zadobila je svaka balkanska država.³ One su nepripremljene ušle u društvenu sferu srednje i jugoistočne Evrope.

Iseljenički pokreti

Muslimansko stanovništvo u nekadašnjim osmanskim provincijama na Balkanu, psihološki je bilo duboko vezano za Osmansko carstvo od

¹ M. Stojković, *Istorijski razvoj zaštite manjina i savremena međunarodna aktuelnost manjinskog pitanja u balkanskim odnosima*, u: *Položaj manjina u SR Jugoslaviji*, Beograd 1996, 552-554.

² J. McCarthy, *Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva (II)*, 1983. U Tursku je 1921.-1926. došlo 398.849 muslimana, većinom u okviru razmjene stanovništva.

³ K. Kaser, *Sukob religija i kultura na Balkanu: prošlost i perspektive*, 82.

kojeg su nasilno bili otrgnuti. Njegovu propast je primilo tragično, dolazeći u apatično stanje psihološke, fizičke i materijalne defanzive. neizvjesnosti koju je neumitno donosio novi poredak na Balkanu i život u nemuslimanskim državama, gdje je postajalo manjinsko u odnosu na hrišćansko stanovništvo, koje se smatralo pobjednikom, pa tako i ponašalo. Ukupan broj stanovništva koje se uselilo u Osmansko carstvo 1860.-1914. bio je između pet i sedam miliona. Osmanske statistike pokazuju da se ukupno stanovništvo države povećalo za oko 40 odsto 1860.-1878., i za oko 10 odsto krajem XIX stoljeća. Kako je osmanska stopa priraštaja tokom ovog perioda bila tek 1,2 odsto, neizbježno je zaključiti da je porast stanovništva uglavnom bio rezultat useljavanja.¹

Shodno Ugovoru o miru sa Portom muslimani nastanjeni u novopriopjenim oblastima Srbije postali su srpski podanici. Njima je ostavljena mogućnost optiranja za Osmansko državljanstvo, podnošenjem pismene izjave nadležnim srpskim vlastima u roku od četiri godine.² Toliko se, međutim, nije čekalo. Kolone muhadžira iz Sandžaka, sa Kosova i Makedonije, nesprenih da žive u nenaklonjenim, nemuslimanskim državama, u kojima će biti izloženi raznim oblicima diskriminacije, krenuće put Osmanskog carstva već krajem 1912. godine. Oni koji su stisnuti ostajali, prepušteni na milost i nemilost novih država, uhvaćeni u zamku historijskih okolnosti, osuđivali su ne samo sebe, već i svoje potomstvo, na iscrpljujuću neizvjesnost, bijedu i nova stradanja, što će, nakon kratkotrajnih perioda relativnog mira i sigurnosti, rezultirati novim iseljavanjima.

Ratna pustošenja, atavistički nagoni, svjesna državna politika tolerancije nasilja, kao i zaostajanja krajeva u kojima su muslimani živjeli vodili su opet ka Maloj Aziji. Pojedini srpski naučnici su nove hiljade izbjeglica stereotipno tumačili njihovim navodnim nemirenjem sa rušenjem islamske države, tumačeći da su oni "veoma teško podnosili ravnopravnost koju su srbijanske i crnogorske vlasti uvele", ne ulazeći u to šta su te vlasti podrazumijevale pod kontroverznom shvatanjem

¹ K. Karpat, *Hidžret iz Rusije i s Balkana*, 174.

² *Srpski izvori za istorijata na makedonskiot narod 1912-1914*, 367.

"oslobađanja" i sadržajem teorijski proklamirane ravnopravnosti koju je stvarnost jasno demantirala.¹

Koncepcijski razrađena politika Srbije i Crne Gore u odnosu na muslimansko stanovništvo novopripojenih krajeva imala je za posljedicu da je ovo stanovništvo bilo potpuno nepripremljeno za život u novim prilikama. Pravoslavno stanovništvo koje je nakon mladoturske revolucije, posebice 1911. i prvih mjeseci 1912. masovno bilo izbjeglo u Crnu Goru nije željelo život u zajedništvu. Prosta logika pojedinca išla je dotle da su smatrali kako stvari treba mijenjati tako da predašnji vlasnik zemlje postane napoličar, a napoličar vlasnik posjeda. U protivnom, težilo se iseljavanju, što su priželjkivala i pogranična crnogorska plemena, decenijama u sukobu sa muslimanskim stanovništvom iz kolaškog i bjelopoljskog kraja.² Krajem septembra i početkom oktobra 1913. otpočeo je proces iseljavanja iz novopripojenih krajeva Crne Gore, naročito iz Limske doline, uz angažiranje predstavništava Njemačke u Skadru i na Cetinju. Glavni uzrok migracionog pokreta bila su nastojanja crnogorske države da po svaku cijenu održi i pacifiziraju novoosvojene krajeve. Imanja odbjeglih su konfiscirana i dodjeljivana mještanima pod arendu ili doseljenim Crnogorcima.³ Samo na oduzetim albanskim imanjima od Peći do Đakovice biće kolonizirano oko 6000 Crnogoraca.⁴ Dr. B. Babić vidi razloge iseljavanja i u "privrženosti turskoj državi, zbog vjerskog fanatizma i ukorijenjene islamske ideologije".⁵ Psihološki i

¹ M. Jeftić, *Od Islamske deklaracije do verskog rata u BiH*, 28. Dr. Radoš Ljušić piše slično, da su se muslimani "ne pristajući da budu ravnopravni u građanskim slobodama i verskim pravima sa pravoslavnim stanovništvom, ne mogavši da se pomire sa gubitkom feudalnih prava i izjednače sa bivšom rajom, uz pritiske vlasti i suseda", iseljavali u Tursku – prema: R. Ljušić, *Istorija srpske državnosti*, knj. II, 267. "Pritiske vlasti i suseda" očito nije smatrao primarnim faktorima za masovni proces iseljavanja.

² Ž. Šćepanović, *Srednje Polimlje i Potarje*, 255-256.

³ B. Babić, *Migracije u novooslobođenim krajevima Crne Gore*, 165; Ž. Šćepanović, *Srednje Polimlje i Potarje*, 246-247.

⁴ Upor. H. Bajrami, *Orijentacija Srbije za kolonizaciju i srbizaciju Kosova*, 164; Đ. Borozan, *Velikoalbansko pitanje, u: Kosovo i Metohija u velikoalbanskim planovima 1878-2000*, Beograd 2001, 16.

⁵ B. Babić, *Politika Crne Gore*, 266. A. Kurpejović misli da je iseljavanje vršeno zbog "brutalnih postupaka crnogorske vojske koja je za vrijeme

vjerski razlozi koji su, nesumnjivo, bili jedni od pokretača iseljavanja, međutim, nisu bili i jedini, imajući u vidu teška i bliska historijska iskustva i sudbinu muslimana u ranijim periodima u Crnoj Gori, kao i sve ono čemu su bili izloženi u balkanskim ratovima. Bio je to skup više uzajamno povezanih činilaca koji su uticali na masovnost i obim iseljavanja. Pojedini muhadžiri iz Crne Gore su, s gorčinom isticali da "ono što je jedno vrijeme stvorilo, drugo je razorilo, i crnim velom zaogrnilo".¹ Ono što se dešavalo muslimanima u krajevima koje je osvojila Crna Gora, Jovan Plamenac, crnogorski ministar unutrašnjih djela i zastupnik ministra prosvjete i crkvenih djela, nazivao je kosovskom osvetom.²

Muslimanski predstavnici su prestali dolaziti kod fon Ekarta, njemačkog poslanika i vlade na Cetinju, radi iseljavanja. Među prvima su se iselile porodice osmanskih oficira i činovnika koji su ranije otišli ili poginuli u ratu. Iseljenički pokret je zahvatio sve socijalne slojeve, seosko i gradsko stanovništvo. Glavna pribežišta 1913. bili su mahom nepristupačni krajevi sjeverozapadne Albanije, naročito sela Curane, Čerene i uopšte područje gornjeg toka rijeke Valbone. Ta strujanja su se protezala do Skadra. Nekoliko stotina porodica, iz Gruda i Hota, preselilo se u osmansku državu i Albaniju. Računa se da u septembru 1913. bilo oko 9.000 lica samo u Gašima i Krasnićima, oko 2.000 izbjeglica je bilo iz đakovačke nahije. U martu 1913. iz plavskogusinskog okruga bilo je 716 izbjeglica u Čerenima, Valboni i Curanima. Trećinu tih izbjeglica činile su djeca i žene.³ Bošnjaci se masovno iseljavaju i iz beranskog kraja.⁴ Od 1912. Beranska nahija se postepeno naziva Donji Vasojevići.⁵

balkanskih ratova dolazila kao oslobodilačka u ove krajeve" - cit. prema: A. Kurpejović, Program nacionalne afirmacije Muslimana u Crnoj Gori (u daljem tekstu: Program nacionalne afirmacije), Podgorica 1998, 27.

¹ Č. Bačović, *O merhametu i gaziluku*, Podgorica 2002, 208.

² S. Burzanović, *Nekoliko neobjavljenih dokumenata iz lične arhive Jovana S. Plamenca o nasiljima, zločinima i pokrštavanju muslimana 1912-1913. godine*, 288.

³ B. Babić, *Migracije u novooslobođenim krajevima Crne Gore*, 165.

⁴ M. Lutovac, *Ivangrad*, 140.

⁵ M. Lutovac, *Naučna i nenaučna shvatanja i metodi (Povodom osvrtu Đukana N. Joksimovića na knjigu "Ivangradska (Beranska) kotlina")* Beograd 1960, 24.

Početak oktobra, preko Podgorice, iz Pljevalja za Istanbul otišlo je 160 osoba, a iz drugih krajeva oko 200 porodice. Od njih je 88 bilo iz bjelopoljske, 58 iz beranske i 51 iz rožajske kapetanije. Pasoše i vize su, preko njemačkog poslanika Ekarta, muhadžiri dobijali na Cetinju. On je istovremeno obezbjeđivao odobrenja za useljenje u Osmansko carstvo kao i putne troškove.¹ Novi masovni talas iseljavanja započeo je početkom aprila 1914. godine. Njemački konzulat je obavijestio stanovništvo da se ne pokreće, ni grupno, ni pojedinačno, dok ne dobije suglasnost o njihovom prihvatanju za useljenike.² Ovaj konzulat je obezbjeđivao brodove za iseljenike, dok je Porta preuzela sve troškove oko njihovog prijema i egzistencije.³ Glavni emigracioni talas iz novopripojenih krajeva Crne Gore bio je usmjeren, preko Kolašina i Andrijevice, ka Podgorici i Baru. Preko Kolašina i Podgorice je djelimično išlo i iseljavanje Bošnjaka iz dijela Sandžaka koji je pripao Srbiji, osobito iz prijeljskog kraja, odakle je samo početkom maja 1914. krenulo 600 lica. Manji krak migracione rijeke iz Metohije je išao preko Mitrovice ka Skoplju i dalje ka Solunu i Osmanskom carstvu.⁴

Tokom juna i jula 1913. iz Plava i Gusinja počelo je novo iseljavanje muslimanskog stanovništva. U ovom talasu otišlo je 128 porodica sa 1.500 članova: "svjesno su odlazili u potpunu neizvjesnost". Najprije su prebačeni u Srbiju, odakle su potom otišli u Anadoliju, gdje su se naselili oko Izmira i Ada Pazara. Na rastanku je jedan brat rekao sestri da će joj se javiti kada bude stvorio uslove za egzistenciju. Javio

¹ ACG, MUD, UO, 1913, f. 138, 2716.

² ACG, MUD, UO, 1913, f. 168, 1489.

³ M. Memić, *Bošnjaci-Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, 243-244.

⁴ B. Babić, *Iseljavanje Muslimana iz novih krajeva Crne Gore u proljeće 1914. godine* (u daljem tekstu: *Iseljavanje Muslimana iz novih krajeva*), JIČ, br. 1-4, Beograd 1978, 313. Babić tvrdi da su se selili "privrženici Turske koji se nijesu mogli pomiriti sa njenim slomom na Balkanu, niti sa time da uđu u sastav inovjerne hrišćanske države. Kod njih je otomanizam bio snažno baziran na konzervativizmu turskog državnog duha i islamske ideologije". U radu *Migracije u novooslobođenim krajevima Crne Gore* (str. 164) on ističe da "dio iseljeničkih masa nije se mogao pomiriti s gubitkom privilegovanog položaja, niti se podrediti vlasti inovjerne države".

joj se tek 1951. godine.¹ U plavsko-gusinjskom kraju na posjede iseljenog stanovništva dolaze pravoslavci iz susjednih krajeva. Novo su stanovništvo dobili Grnčar, Pepiće, Novšiće i dijelom Gornja Ržanica.²

Pokret iseljavanja je, između ostalog, pratila i raznovrsna propaganda. Islamski vjerski poglavari su, prema crnogorskim izvorima, zagovarali iseljavanje, osobito kod onih koji su bili skloni seljenju ili su se kolebali da to učine. Oni su propovjedali "da svaki Turčin koji ovdje umre nije pravi Turčin, da je grehota i sramota Turčinu da živi pod upravom drugih naroda", da to "vjerski zakon zabranjuje".³ Rodbinske veze i sveopšte stanje su pogodovale masovnom iseljeničkom pokretu. Uprava bjelopoljske oblasti je izvještavala da "kad se iseli jedan, njegovi rodaci i prijatelji, pa ma gdje se nalazili, trče za njim". Muslimani iz pljevaljske oblasti su, prema izvještajima vlasti, tražili: "Pošto se svi sele iz Srbije i bjelopoljske kaze hoćemo i mi". Prve grupe muhadžira pristiglih u Anadoliju pisale su, prema istim izvorima, svojim rođacima u Sandžaku o lijepom prijemu i dobroj zemlji koju su dobili, naglašavajući da onaj koji ostane "nije Turčin".⁴ Ta famozna, primamljiva pisma, puna nade i obećanja, pratiće brojne generacije iseljenika i u drugim periodima.

Vlasti su željele da dokažu kako one zvanično ne podstiču proces iseljavanja, pogotovo pred međunarodnom javnošću, ali ga nisu, kao ni u prethodnim vremenima, previše ni ometale. Opšte stanje, kao i ponašanje novih organa vlasti, su iseljavanje, i pored svih ispraznih deklaracija o pravdi i navodnoj jednakosti svih pred zakonom, samo još više intezivirale. Vlasti su zabranjivali muslimanima sve radove, čak i poljske, nedjeljom i praznikom. U izvještaju Milorada Jovanovića, načelnika okruga prijeljskom, upućenom 1912. u Beograd uočavano je da se iz držanja crnogorskih vlasti ne može saznati kakve se politike zapravo drži Crna Gora prema muslimanima: "Ima mnogo nedoslednosti u držanju prema njima. U ponečemu ih vredaju bez

¹ M. Memić, *Plav i Gusinje u prošlosti*, 215-216.

² M. Lutovac, *Etničke promene*, 209.

³ ACG, MUD, UO, f. 147, 2305.

⁴ ACG, MUD, UO, f. 149, 3039; B. Babić, *Iseljavanje Muslimana iz novih krajeva*, 316.

razloga i potrebe; zabranjeni su na primer svi radovi čak i poljski, nedeljom i praznikom, a kada su se na to i na još neke postupke žalili, sam je Kralj rekao njihovim prvacima 'u mene je tako a kome se ne dopada neka preturi ponjavu preko ramena, pa neka ide kud zna', ukazujući da se istodobno muslimanski glavari postavljaju za komandire, a "notorne kolašinske hajduke za perjanike" zaključujući dalje "okolnost, što je država slaba što se mnogo ne oseća u novim granicama C. Gore, čini da utoliko slobodnije dela životna sila samog naroda. Izražaji te sile nisu istina ni malo kulturni, ali ni u jednoj državi, gde je malo čega kulturnog, izgledale bi kulturne metode u borbi protiv nacionalnih i državnih protivnika kao preuranjene".¹ Austrougarski poslanik na Cetinju je izvještavao svoju vladu da je crnogorska vlada zainteresirana za što masovnije iseljavanje muslimana radi dobijanja njihove zemlje i zbrinjavanje svojih kolonista, kako bi riješila akutne agrarne probleme i time spriječila iseljavanje Crnogoraca u Ameriku.

Iz pljevaljskog kraja iselilo se 1914. godine 340 porodica, pa je godinu dana kasnije u tom kraju bilo oko 300 napuštenih domaćinstava i neobrađenih imanja.² Grad Pljevlja je 1910. imao 16.000 stanovnika,

¹ On, pored ostalog, piše: "Crna Gora se nalazi u težem položaju prema muslimanima u njenom delu Sandžaka nego mi prema našim. U crnogorskom delu Sandžaka je relativno više muslimana nego u našem. Rožajski kraj, Bihor, jedan pojas duž hercegovačke granice - to su skoro čisti muslimanski krajevi. Svi su ti krajevi - osobito Kolašin - nastanjeni najboljim muslimanskim življem, kome po svežini i otpornosti nema ravna nigde u oslobođenim oblastima ni našim ni crnogorskim" - opšir. M. Petrović, *Istorijski izvori*, 245-246.

² O masovnom iseljavanju kazuje i pismo Blaža Perovića, direktora pljevaljske gimnazije, upućeno kralju Nikoli 12. decembra 1913. o stanju u Pljevljima: "Stanovništva je u ovoj varoši oko 8.000 duša, mada kuća ima i za još toliki broj. Kažu da je ranije bilo u Varoši oko 14.000 duša te da su se vremenom raselili. Jedna je trećina kuća praznih u kojima niko ne stanuje. Mahom su prazne sve lijepe i ugledne kuće, koje su skoro napuštene. Ima dvospratnih kuća sa 10-15 odjeljenja, koje se mogu izdati pod kiriju za 25-50 perpera mjesečno i to pod uslovom da ih vlasnik opravi. Ima i takvih vlasnika kuća koji bi besplatno kuću dali nekome, samo da mu je čuva i održava". Opšir. I. Vuković, *Pregled istorije Pljevaljskog sreza*, u: *Prilog u krvi*, Pljevlja 1969, 37; B. Babić, *Iseljavanje Muslimana iz novih krajeva*, 313; Đ. Pejović, *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, 294-295.

od čega 14.300 muslimana i 1.700 pravoslavaca. U ovom gradu je 1913. bilo 1.539 domova sa 7.471 članom, (1.701 pravoslavni i 5.770 muslimana). U čitavom pljevaljskom srezu bilo je 2.547 domova sa 18.707 lica (10.647 pravoslavnih i 8.060 muslimana).¹ Dosta Bošnjaka iz ovog kraja je htjelo da se iseli u Bosnu, ali im to nije dozvoljeno. Vjerovatno je jedan od razloga bio i taj što crnogorske vlasti nisu željele, shodno prethodnim iskustvima, da oni budu blizu Crne Gore odakle bi mogli potraživati svoja prava. Mala Azija im je u tom pogledu bila sigurnija i mnogo dalja.²

U nizu sela broj poreskih obveznika bio je smanjen za jednu trećinu, a u nekim čak i za polovinu. U pojedinim selima pljevaljskog sreza Bošnjaci su jednostavno napustili zemlju jer je nisu mogli prodati pod normalnim uslovima. Tapije su ponijeli sa sobom, misleći da će time zaštititi svoja prava. Međutim, vlasti su dozvoljavali da se ta zemlja uknjiži kao vlasništvo pravoslavaca koji je nisu kupili niti platili. Bilo je

¹ B. Peruničić, *Izveštaj o stanju u okrugu pljevaljskom 1913*, 522; Isto: V. Šalipurović, *Teritorijalna podela Srednjeg Polimlja posle oslobođenja 1912. godine*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", VIII, Prijepolje 1981, 57. U ovom izvještaju se navodi da je bosanskih muhadžira bilo "u srezu pljevaljskom na 400, u srezu prijepoljskom na 1200 i u srezu novo-varoškom na 600 duša".

² Milorad Jovanović, načelnik prijepoljskog okruga, pisao je srpskom ministru unutrašnjih djela: "Crna Gora se nalazi u težem položaju prema muslimanima u njenom delu Sandžaka nego mi prema našim... Uticaj bosanskih muslimana. osvestio ih je, dao im izvesnog političkog smisla, ali ni malo nije ublažio njihovu mržnju prema nama. Nesumnjivo je da se radom njihovim uprava iz Sarajeva, najverovatnije posredno, preko onih musul. prvaka koji su paktirali sa bos. vladom... Njihovo modernije shvatanje pol. borbe ogleda se i u njihovoj živoj akciji protiv iseljavanja muslimana... I naši i crnogorski muslimani u Sandžaku gravitiraju prema Bosni, zbog toga, što ovaj kraj i jeste deo Bosne (istakao S. B.), a i zbog toga što se naši muslimani osećaju osamljeni, jer ne mogu da stupe u kontakt sa staro-srbijanskim musul. stanovništvom s kojim nisu isto ni po duhu ni po jeziku. Zbog toga i gravitiraju prema većim muslimanskim celinama u Bosni. Političkim i nacionalnim držanjem bosanskih muslimana u mnogome se određuje držanje i naših muslimana u Sandžaku". Opšir. M. Petrović, *Istorijski izvori*, 244-245.

dovoljno da neki "kupac" dovede pred sud dva-tri svjedoka i da oni izjave kako su bili prisutni kada je ovaj navodno kupio zemlju. Kupac je onda dobijao dokument o kupoprodaji. Na nekim od tih dokumenata stajali su i falsificirani potpisi navodnih prodavaca.¹

Prema nekim podacima tokom aprila 1914. preko Bara iselilo se u krajeve Osmanskog carstva 12.302 muslimana. Za njihovo prebacivanje bili su iznajmljeni grčki i austrijski brodovi. Prema crnogorskim izvorima od aprila do jula 1914. iseljeno je 16.500 lica preko Bara u Smimu i Istanbul. Podaci o iseljenicima van tog vremenskog intervala, kao i o onim koji su otišli kopnenim putem preko Mitrovice, Peći i Prizrena za Skoplje i dalje prema Istanbulu, nisu pravljani.² Iseljavanje preko Skoplja padalo je na trošak samih iseljenika, a onima koji su išli preko Podgorice i Bara isplaćivala je Crnogorska banka, od novca koji je uplaćivao njemački poslanik na Cetinju, po 20 perpera po osobi i prevoz preko Skadarskog jezera. Do 10. aprila 1914. trebalo se iseliti iz Plava 10 porodica sa 107 članova, iz Kolašina 111 sa 700 članova, iz Peći 100 porodica, a i okoline Berana 19 porodica. Prema izvještajima austrougarskog vicekonzula iz Bara, samo do početka maja 1914. iselilo se 8.000 lica, od kojih je 2.500 preko Bara pošlo za Istanbul, 3.500 (2. maj 1914) za Siriju i dalje, a oko 2.000 je otputovalo u neka druga mjesta Osmanskog carstva ne koristeći novčanu pomoć za putne troškove, kojim putem se i jedino vršila evidencija iseljenika. Iz opština Šahovići, Mojkovac i Ravna Rijeka iseljene su 453 porodice koje su ostavile 310 kuća. Iseljavanjima su bili zahvaćeni i opštinska sjedišta: Stožer, Pavino Polje, Nedakuse i Bijelo Polje. U aprilu 1914. iseljavanje je prijavilo iz okoline Bijelog Polja 416 porodica sa 2.080 lica, iz

¹ H. Čengić, *O genocidu nad Bošnjacima (Muslimanima) u zapadnom dijelu Sandžaka 1943. godine* (u daljem tekstu: *O genocidu nad Bošnjacima*), Sarajevo 1994, 217. Trend smanjivanja bošnjačkog stanovništva u pljevaljskom kraju trajao je i između dva svjetska rata. Grad Pljevlja je 1921. imao 6356 stanovnika, od čega 2.425 pravoslavaca i 3.933 muslimana, a 1931. u njemu je bilo 3.190 muslimana i 2.710 pravoslavaca. Opšir. A. Prekić, *Islamska zajednica u Pljevljima*, Almanah, br. 25-26, Podgorica 2004, 189.

² Đ. Pejović, *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, 256; B. Babić, *Migracija u novooslobođenim krajevima Crne Gore*, 166-167; Ž. Šćepanović, *Oslobođenje Bijelog Polja 1912. godine i organizacija vlasti*, 90-91; M. Memić, *Bošnjaci-Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, 244.

Bihora 720 porodica, sa oko 4.500 lica.¹ Iseljene su i brojne begovske porodice.² Iz Peći se prijavilo preko 100 porodica, iz rožajske kapetanije nekoliko stotina lica. Bjelopoljski muftija Jusuf Delević je pisao kralju Nikoli nastojeći da se zaustave zloupotrebe i nasilje koje su uticale na omasovljavanje iseljeničkog pokreta. Sa Cetinja mu je bio upućen telegram sa porukom: "Gledajte i nastojte da se narod ne razura i ne upropašćuje i neka ima vjeru i ljubav i očinsko srce i pravdu Gospodarevu. Zaustavite ga što bolje možete dok Gospodar ne dođe tamo, pa ako narod i poslije njegove riječi navali da se seli on ga neće ometati".³ Zloupotrebe su nastavljene i nakon posjete kralja Nikole Bijelom Polju.⁴

Iz Bihora se u maju 1914. prijavilo za iseljavanje 30 narodnih prvaka sa 550 porodica, dok se iz beranske opštine prijavilo 110 domaćinstava sa 557 članova. Oni su navodili da su "uzrok seljenja nekažnjene nepravde nanesene od pojedinih predstavnika vlasti", izjavljujući da ih i "car zove".⁵ Stanovništvo iz planinskih krajeva okoline Berana, mahom iz Gornjih Sela i bihorskih naselja na lijevoj obali Lima dolazi u njihova naselja.⁶ Pravoslavno stanovništvo je tada u ravni pored Lima naselilo nekoliko sela (Bioča, Srdevac, Pašića Polje, Zaton, Pripčice, Rasova i druga), gdje su jeftino pokupovali zemlju od bošnjačkog življa koji se selio u Anadoliju.⁷ Ovo stanovništvo također dolazi u sela Bor, Kruščica, Dašća Rijeka, Lagatore, Petnjicu.⁸ Stanovništvo se iz Dupljaka od 1912. selilo ka Anadoliji ili Novom Pazaru. Njihovu zemlju su pokupovali i na njoj se naselili Đalovići i

¹ ACG, MUD, UO, 1915, f. 163, 2365.

² H. Avdić, *Paše i begovi Bihora*, Mak, br. 23, Novi Pazar 1998, 48-49.

³ *Zapisi*, Glasnik Cetinjskog istorijskog društva, god. XI, knj. XX, Cetinje decembar 1938, 379. O kralju Nikoli vidi: Ž. Andrijašević, *Jedan za sve*, "Monitor", br. 636-637, Podgorica 3. januar 2003.

⁴ H. Avdić, *Genocid nad Muslimanima u Donjem Kolašinu*, Stockholm 1997, 68-69.

⁵ ACG, MUD, UO, 1915, f. 163, 2365; B. Babić, *Iseljavanje Muslimana iz novih krajeva*, 315.

⁶ M. Lutovac, *Bihor i Korita*, 36.

⁷ M. Lutovac, *Etničke promene*, 212.

⁸ S. Hadrović, *Nema grada Bihora*, "Parlament", br. 4, Novi Pazar 27. novembar 1998.

Čampari iz susjednih sela.¹ Dvije velike grupe iseljenika u aprilu i maju 1914. iz sjevernih dijelova Crne Gore imale su 1.194 porodice. Selile su se i muhadžirske porodice porijeklom iz Bosne i Hercegovine. Iz Podgorice je tokom aprila 1914. iseljeno 600 porodica. Za samo dva dana iz ovog grada je otišlo 310 porodica. U junu 1914. su već bila potrošena sredstva za troškove prehrane iseljenika do Bara, pa su od tada trebali sami da o tome vode računa. U beranskoj opštini prijavilo se u julu mjesecu 101 porodica sa 557 članova za iseljavanje. U Beranama "nastaje smena stanovništva, muslimani se u velikom broju iseljavaju, a srpsko stanovništvo iz sela mesto njih useljava".² U Anadoliju se u ovom periodu iselilo i dosta muslimana iz Kolašina i okolnih sela, koje je nakon 1878. bilo izbjeglo u Vraneš, Bijelo Polje i druga sela. Iseljavanje je bilo najmasovnije iz Donjeg Kolašina. Mojkovac sa okolnim selima je ostao bez muslimana, a Šahovići, Vraneš i Ravna Rijeka su već bili prepolovljeni.³ Iseljavali su se i krupni i sitni zemljoposjednici, čifčije, sirotinja, kao i muhadžiri doseljeni u ove krajeve. Iz varoši su se iseljavale zanatlije, trgovci, bivši osmanski činovnici.⁴ Zemlja se prodavala skoro u bescijenje. Kupci su većinom bili Srbi i Crnogorci, mahom s područja kolašinske oblasti i Drobnjaka. Sreten Vukosavljević je pisao da se radilo o doseljenim Moračanima i Rovčanima.⁵ Bilo je i onih koji su odustajali od iseljavanja, ili nisu mogli da izmire poreske i druge obaveze prema državi. Iz Rožaja je otišlo nekoliko porodica. Oko 140 porodica prijavilo za iseljavanje, ali su mnoge od toga odustale.⁶ Iz Berana i Rožaja je izvještavano da su se brojne porodice pokajale, te da su molile da ostanu.⁷ Prije iseljavanja svi emigranti su bili dužni da izmire novčane obaveze prema državi i opštini, kao i da sudski reguliraju sva privatna dugovanja. Privatni

¹ M. Lutovac, *Bihor i Korita*, 154; E. Mušović, *Etnički procesi*, 162-163.

² M. Lutovac, *Ivangradska (Beranska) kotlina*, 119.

³ Po popisu iz 1896/97. u kazi Kolašin bilo je 6.337 stanovnika, od čega 4.067 muslimana. U donjokolašinskom srezu 1911. bilo je od 13.911 stanovnika 10.187 muslimana; upor. Đ. Pejanović, *Iseljavanje Crnogoraca u XX vijeku*, 295; Ž. Šćepanović, *Oslobođenje Bijelog polja 1912. godine i organizacija vlasti*, 91; H. Avdić, *Položaj Muslimana u Sandžaku*, 89-90.

⁴ ACG, MUD, UO, 1914, f. 149, 3039.

⁵ S. Vukosavljević, *Istorija seljačkog društva*, I, 19.

⁶ B. Babić, *Prilog istoriji Rožaja od Balkanskog do I svjetskog rata*, 19.

⁷ ACG, MUD, UO, 1915, f. 163, 5997.

dugovi su mogli biti riješeni i prostim prebijanjem dugova, ali samo sudskim putem.

Brojne su bile porodica koja su svoja imanja prosto napuštale, bez ičega. Pravoslavne porodice su jednostavno zaposjedale tu napuštenu zemlju, računajući da će kasnije lahko regulirati imovinsko-pravne odnose. Glad za zemljom bila je veoma velika. Iseljenička imanja, saglasno članu 4. *Zakona o naseljavanjima* i *Pravilima* Ministarstva finansija i građevina o davanju zemlje pod zakup, država je izdavala pod arendu onima koji su je htjeli obrađivati. Cilj naseljavanja je bio da se, između ostalog, riješi pitanje seljačke sirotinje i bezzemljaša iz starih krajeva Crne Gore i pojača nacionalni element u novopripojenim krajevima na račun drugih nacionalnosti koje su svjesno potiskivane.¹ Miomir Dašić obrazlaže da je proces rješavanja agrarnog pitanja još jače uticao da se pokrene, "pod vođstvom muslimanskih fanatika, i emigracija muslimanskog stanovništva u Tursku".² Teza o djelovanju nekakvih "muslimanskih fanatika" je, bez obzira na njeno često suptilno potenciranje, veoma problematična ako se ima u vidu sve ono što se prethodno, u uslovima imovinske i lične nesigurnosti, tragično dešavalo sa muslimanskim življem. Masovna emigracija iz Crne Gore je prestala u junu 1914. godine, kada je ujedno i obustavljena svaka novčana pomoć emigrantima, a Porta smanjila interes za njihov prijem. Ubrzo je izbio i Prvi svjetski rat. Štampa u Crnoj Gori je o iseljavanju muslimanskog stanovništva, istrajavajući na zvaničnom državnom kursu, objavila tek nekoliko natpisa, i to iz Pljevalja. Prenijela je i pisanje beogradske "Samouprave" o "iseljavanju iz Srbije zbog neprivikavanja novom stanju i odanosti kalifatu".³

Srbija je svoje granice proširila za oko 40.000 kvadratnih kilometara i dobila novih 1,660.000 stanovnika u Makedoniji, na Kosovu i svom dijelu Sandžaka. Još je Svetozar Marković predviđao da bi "Velika Srbija" morala "po nuždi postati vojničko-policijska država". Srpska vlada nije htjela da važnost Ustava Kraljevine Srbije proširi i na

¹ M. Obradović, *Agrarni odnosi na Kosovu 1918-1941. godine*, JIČ, br. 1-4, Beograd 1978, 442.

² M. Dašić, *Pregled teritorijalnog širenja crnogorske države*, 130.

³ B. Babić, *Iseljavanje Muslimana iz novih krajeva*, 314-315, 322.

novoprilojene krajeve, već je u njima vladala pomoću modificiranih zakona i posebnih uredbi. Uvedeni su zakoni kakve "osvajajući propisuju pokorenima, pobedenima".¹ Vlast se trudila da se što više muslimana iseli.² Formirana je vojna uprava sa imenovanim sreskim i okružnim načelnicima kao ispostavama građanske vlasti iz Srbije, sa činovnicima i policijskim osobljem "koji se nije mogao naći gori".³ Nova vlast je konstituirana na osnovu *Uredbe o uređenju oslobođenih krajeva*, donijete 17. decembra 1912. godine, ali bez političkih sloboda i političkih prava koja su stanovnicima tih oblasti bila uskraćena.⁴ Nije bilo slobode govora, štampe i zбора, ni pune slobode udruživanja. Na tom prostoru se mogla primjeniti smrtna kazna i za "čisto političke krivce".⁵ Konceptija o upravi putem izuzetnih naredbi ostala je sve do kraja Prvog svjetskog rata. Otpočeo je teror, naročito na Kosovu, koji je rezultirao masovnim iseljavanjem stanovništva u Anadoliju. Osveta Kosova i kosovski mit krajem XIX i prvih decenija XX stoljeća postepeno su se preinačili u vidovdanski kult i Vidovdan postaje simbol "krvave, bespoštedne osvete nad svim što je tursko, muslimansko uopšte".⁶ Kolektivno pamćenje opasno se pomiješalo sa stvarnošću. Genealogija je i u ovom slučaju spadala u domen socijalne mitologije. Čitave su generacije dovođene u iracionalno stanje zbog izgrađenog osjećaja potrebe za kolektivnom osvetom. Kosovski boj 1389. bio je tretiran kao bitka mitoloških razmjera u kojoj je branjena evropska civilizacija.⁷ Radilo se ipak o tipičnom srednjovjekovnom okršaju, kao tadašnjem načinu rješavanja međudržavnih napetosti. Mitomani su skrivali da su u ovom boju učestvovali na strani Srba i pripadnici drugih

¹ "Radničke novine", Beograd 14. decembar 1912.

² B. Hrabak, *Arbanašku upadi i pobune*, 82.

³ S. Turlakov, *Vodič za Srbe*, 110-111. Ovaj autor citira Lava Trockog: "Srbija jeste pobjedila, ali je i stekla "kamen oko vrata".

⁴ D. Janković-M. Mirković, *Državnopravna istorija Jugoslavije*, Beograd 1987, 302.

⁵ Đ. Stanković, *Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje*, I, 136.

⁶ Upor. O. Zirojević, *Kosovo u kolektivnom pamćenju*, 218.

⁷ Đ. Jovanović, *Politika, kultura, kič*, "Republika", br. 236-237, Beograd 1-31. maj 2000.

naroda (Albanci). Srbi nisu htjeli da prihvate činjenicu da to nije ono Kosovo iz 1389. godine. Srbija je prema kosovskim Albancima demonstrirala jednu politiku koju je Freimut Duve nazvao "nacionalno-rasističkim nacionalizmom".¹

Kosovo je postalo nacionalno-teritorijalno pitanje, nepomirljivi interesni sukob srpske i albanske integrističke nacionalne politike. Svaki sukob širih razmjera na Kosovu biće sukob unutar "ciklusa promjene stausa". Duboko nepovjerenje koje je prelazilo u međunacionalnu mržnju moglo se uočiti i u pežorativnom značenju riječi *Shquipatar* (Albanac) u srpskom i *Shkie* (Slaven) u albanskom jeziku. Kada je krenuo proces uobličavanja "konačnih obrisa" nacionalnih država na Balkanu, Srbi koji su tada imali malu, ali respektabilnu državu, nad Kosovom - tom "dvojnomo" teritorijom su već 1912. nametnuli svoj interes. To je bio svojevrsni nusprodukt trenutka "viška moći". Srbija već tada nije znala šta zapravo da radi s teritorijom za koju je bila mitski vezana, ali u kojoj su Srbi bili u postepenoj, ali u nezaustavljivoj demografskoj defanzivi, jer se njihovo geografsko težište još od XVII stoljeća uporno pomjeralo na sjever. Srpska politika, pak, jednostavno nije znala šta će uopšte sa "Arnautima" u "Staroj Srbiji", niti je bila svjesna perspektive tog problema.² Srpski su političari, potcjenjujući snagu albanskog nacionalnog pokreta, predviđali čak i asimilaciju Albanaca u Srbiji uz eventualnu autonomiju na područjima na kojima su činili većinu.³ Srpska štampa je trijumfalno proslavljajući pobjedu nad "Arnautima" predviđala da će srpska vojska pronijeti "srpskog orla" do obala Jadranskog mora, naglašavajući da riječ more simbolizira svu srpsku strategiju.⁴ Obračun sa Albancima je

¹ S. Inić, *Nacija protiv društva*, 74; upor. A. Šumilov, *Zločin i kazna (Rat i mir)*, "Republika", br. 264-265, Beograd 1-31. juli 2001.

² D. Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, 207; T. Pančić, *Kosovovračači*, "Helsinška povelja", br. 27, Beograd april 2000..

³ P. Simić, *Put u Rambuje*, "NIN", br. 2575, Beograd 4. maj 2000.

⁴ D. Radojević, *Odumiranje mita*, "Monitor", br. 403, Podgorica 10. jul 1998. Jasno je, smatra Bljerim Šalja, stručnjak za međunarodno pravo iz Prištine, da albanski narod na Kosovu nije svojom voljom ušao u Srbiju, nego je "posle

bio izuzetno surov.¹ Dimitrije Tucović je, suprostavljajući se srpskoj imperijalnoj politici, pisao da je mala i nerazvijena Srbija planirala da davi "male oko sebe", da je prema albanskom stanovništvu njena vojska pokazala "zločinačku komitsku psihologiju", "bezobzirnost i krvoločnost". On je osudio u knjizi *Srbija i Albanija* počinjene zločine: "Buržoaska štampa je tražila istrebljenje bez milosti, a vojska je izvršavala. Albanska sela, iz kojih su ljudi blagovremeno izbegli, behu pretvorena u zgarišta... To behu u isto vreme varvarski krematorijumi u kojima je sagorelo stotinama živih žena i dece. Još se jednom potvrdilo da je narodna pobuna najprimitivnijih plemena uvek humanija od prakse stajaće vojske koju moderna država protiv pobune upotrebljava".²

Na Kosovu nastaju velike etničke promjene. Brojni dotadašnji vlasnici zemlje, uslijed pritiska i nasilja, napustili su svoje kuće i posjede iseljavajući se u Albaniju i Osmansko carstvo, ili su se odmetnuli od nove vlasti.³ Zemlja je ostajala neobrađena, a preostala stoka nezaštićena. U takvoj situaciji mnogo ljudi iz Srbije je još u toku samog rata, i nakon njega, pohitalo na Kosovo, gdje su počeli samoinicijativno da prisvajaju ili jeftino kupuju imanja, da se pojavljuju kao "nove spahije".⁴ Iz sela Babinog Mosta kod Prizrena, polovinom oktobra 1913. iselilo se u Anadoliju 80 porodica, prodavši prethodno

balkanskih ratova Kosovo nasilnim putem pripojeno Srbiji" - "Danas", Beograd 24. mart 1999.

¹ Upor. H. Hodža, *Afirmacija albanske nacionalnosti u Jugoslaviji i staljinistički nacionalizam i iredentizam u Albaniji* (u daljem tekstu: *Afirmacija albanske nacionalnosti*), Priština 1984, 10; I. Vuković, *Stranputice Hajredina Hodže* (u daljem tekstu: *Stranputice*), Beograd 1985, 23.

² *Istorija Jugoslavije*, 351. Međutim, srpski historičar M. F. Petrović 1995. ocjenjuje: "Posle oslobođenja 1912. godine iseljavaju se muslimani u Tursku, ali ne zbog osvete pravoslavnog življa, već zbog verskog fanatizma"- cit. prema: M. F. Petrović, *Dokumenti o Raškoj oblasti 1900-1912*, 12.

³ S. Braha, nav. djelo, 226-228.

⁴ Upor. D. Janković, *Srbija i jugoslovensko pitanje 1914-1915. godine*, Beograd 1973, 80; *Kosovska Mitrovica i okolina*, Kosovska Mitrovica 1979, 98.

dunum oranica za sveg. osam dinara. Nekoliko mjeseci kasnije, 90 muslimana je iz Prizrena, nakon slične prodaje svojih nekretnina, preko Kosovske Mitrovice, otputovalo za Solun.¹ Otimanje ovih posjeda bila je dijelom posljedica postfeudalnog poimanja državnog i privrednog prosperiteta. Radikali su za činovnike slali ljude ("činovnička ološ") kojima je bio isključivi cilj da se, sem maltretiranja stanovništva, pljačkom brzo obogate.² Kosovo će postati objekat najduže državne represije u novijoj balkanskoj historiji. Radikali su u "Staroj Srbiji" i Makedoniji izvršili veliku pljačku "legalnim transakcijama" najprije time što su zabranili prenos tapija prodatih muslimanskih imanja, zbog čega je njihova vrijednost pala u bescijenje. Kada su istaknuti radikalni prvaci pokupovali tako čitava sela, zabrana je dignuta.³

Stanovništvo turske nacionalnosti seli se u razne krajeve Osmanskog carstva, kao i albansko stanovništvo koje odlazi dijelom i u Albaniju. Iseljavanje je bilo naročito masovno 1913. i 1914. godine. B. Bošković iseljenički pokret "islamiziranog sveta" objašnjava "čežnjom za svojom verskom maticom". Iseljavanjem su zahvaćeni i krajevi sjeverno od Prištine, između rijeke Sitnice i Laba. Tu su još 1861. došli Čerkezi sa Kavkaza i obrazovali sela Gornju i Donju Aziziju. Nakon 1878. pridošli crnogorsko-hercegovački muhadžiri, većinom iz Nikšića, formiraju selo Donji Mazgit, a albanski muhadžiri, porijeklom iz Toplice i Jablanice selo Gornji Mazgit. Prema srpskim izvorima većina naseljenika iz Mazgita se prijavila okružnom načelniku Miti Kalajdžiću da dobije pasoš kako bi se iselili. On je navodno njih pozivao da ostanu, a oni su, pak, odgovorili da se "sele iz razloga što je jedino muslimanska vera Alahom određena da upravlja i gospodari drugim verama, i da ne može po njihovom Koranu biti potčinjena drugoj veri".

¹ B. Hrabak, *Arbanaški upadi i pobune*, 88. Iseljavanja su podsticala misteriozna ubistva. Tako je u martu 1914. nađen leš kod mitrovačke džamije u mahali Saraj.

² B. Horvat, *Istorijski pregled*, "Književne novine", br. 731, Beograd 1. maj 1987.

³ S. Turlakov, *Vodič za Srbe*, 109.

zaključujući da je "prirodno da su posle ovakve izjave dobili pasos".¹ U izvorima je još od 1877.-1878. veoma izražen ovakav tipski obrazac tumačenja muhadžirskog pokreta, pri čemu se vlasti nastoje potpuno amnestirati od siline ovog pokreta i njegovih uzroka. Iz Donjeg Mazgita se od 130 domaćinstava.² Već 1913. u Malu Aziju se sele skoro svi godine 118 domaćinstava.³ Većina crnogorsko-hercegovačkih muhadžira, uz Čerkezi, većina albanske muhadžire.³ Ovaj prostor ostaje skoro bez stanovnika.⁴

Pojedinačno naseljavanje porodica iz Crne Gore, Srbije i Vojvodine, koje otkupljuju zemlju po veoma niskim cijenama od vlasnika koji odlaze u Anadoliju i Albaniju, započelo je već odmah nakon Prvog balkanskog rata. Izvjestan broj se naseljava na napuštenim imanjima. Kraljevina Srbija također poduzima mjere za naseljavanje novopripojenih oblasti. Ona donosi Uredbu o naseljavanju u novooslobođenim i prisajedinjenim oblastima Kraljevine Srbije od 20. februara 1914. sa izmjenama i dopunama od 9. maja 1914. godine. Po ovoj uredbi naseljavanje se moglo vršiti na slobodnom državnom zemljištu, opštinskim i seoskim utrinama (ukoliko pretiču preko stvarnih potreba dotičnih opština i sela za ispašu i progon stoke) i na pustom zemljištu. Sve poslove oko naseljavanja vršilo je Šumarsko odjeljenje Ministarstva narodne privrede. Na Kosovu započinje stihijsko naseljavanje. Zemlja se otkupljuje veoma jeftino. Predsjednik

¹ *Savremenici o Kosovu i Metohiji 1852-1912*, 385, 431. D. Bataković piše da se ovo selo zvalo Mazgit Bošnjčki.

² A. Urošević, *Kosovo: Naselja i poreklo stanovništva*, knj. 30, EI SANU, Beograd 1965, 235-236.

³ Nakon sukoba na Kosovu u ljeto 1998. ruska vlada je donijela i sprovela odluku o preseljavanju preostalih Čerkeza u njihovu historijsku domovinu Adigeriju na sjeveru Kavkaza.

⁴ Koriste ga okolna sela (Ugljare, Bresje, Crkvena Vodica, Plemetina, Priluzje, Babin Most, Donja i Gornja Brnjica) za ispašu. Tu je od 1918. do 1941. nastalo devet naseljeničkih kolonija: Kosovo Polje, Obilić, Mileševo, Lazarevo, Devet Jugovića, Orlović i naseobine u Kruševcu i Donjem Mazgitu. Opšir. B. Bošković, *Naseljenici na Kosovu i Metohiji (1918-1941) i njihov progon (1941-1944)*, s posebnim osvrtom na bosansko-hercegovačke naseljenike, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, 416.

srpske vlade Nikola Pašić kupuje tri hiljade hektara zemlje na Gazimestanu kod Prištine.¹

Albanci sa Kosova i Makedonije izbjegli u Albaniju nalazili su se u teškom stanju. Pomoć koju su dobijali sa strane bila je brzo iscrpljena, pa su minimalnu pomoć dobijali samo oni koji su bili nesposobni za rad.² Pojedinačni zahtjevi onih koji su se željeli vratiti, upućeni srpskoj vladi, bili su podvrgnuti rigoroznoj proceduri.³ Poluzvanični turski list "Tanin" u maju 1914. pisao je o izuzetno teškom stanju muslimana u Srbiji negirajući pisanje beogradske "Samouprave" da se muslimani sele samo zbog novog režima i nemogućnosti prilagođavanja novom stanju, iznoseći kako su oni "bedni i upropašćeni, lišeni svačega, izloženi svima materijalnim i moralnim nedaćama, raštrkani po kejevima Carigrada i Smirne".⁴ Albanci koji su se iseljavali sa Kosova nakon balkanskih ratova odlazeći put Osmanskog carstva stizali su i na Bliski istok. Tada se u Siriji, u Alepu naseljava 150 porodica iz Peći i Vučitrna, a u Damasku se formira najveća albanska kolonija na Levantu od 5.000 lica. U Bejrut se u istom periodu doselilo nekoliko porodica iz Preševa.⁵ Neki austrijski izvori su naveli da je tokom 1913. nekoliko hiljada muslimana iz đakovičkog i prištinskog kraja pobjeglo u Bosnu.⁶ Najvjerojatnije se radilo o bosanskim muhadžirima koji su se tu naselili nakon 1878. godine.

Dosta Goranaca se nakon 1912. iselilo u Anadoliju. Čitave mahale i krajevi ostali su potpuno pusti, poput Zlog Potoka, Kruševa, Broda.

¹ M. Obradović, *Agrarni odnosi na Kosovu 1918-1941. godine*, 443; S. Hasani, *Kosovo. Istine i zablude*, Zagreb 1986, 71-72.

² *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije*, knj. VII, sv. 2, prired. V. Dedijer-Ž. Antić, Beograd 1980, 199-200.

³ *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije*, knj. VII, sv. 2, 260.

⁴ *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije*, knj. VII, sv. 2, 328-329.

⁵ N. Seferović, *Kolonija hercegovačkih Muslimana u Kajzeriju u Palestini*, 52.

⁶ N. Malcolm, *Kosovo*, 303.

Rupče i Rastelice.¹ Iseljavanjem su najviše bila zahvaćena sela koja su se nalazila u blizini novouspostavljene granice između Srbije i Albanije. Iz Zlog Potoka, gdje je do 1912. bilo 170 kuća, iselili su se rodovi: Tupanovci, Kutinci, Bašinci, Baskovci i drugi.² Iz Rastelice, najvećeg sela u Gor. u blizini Prizrena, gdje je do 1912. bilo 500 kuća, iselilo se preko 450 domaćinstava (otišlo *madžir*). Naselili su se u Eskišeheru i Pazardžiku. Tu su im bila prva odredišta, a odatle su se potom naseljavali po drugim krajevima osmanske države.³ Sličnu sudbinu doživjelo je i goransko selo Kruševo, blizu Dragaša, odakle se u periodu 1912.-1918. od 110 iselilo čak 102 domaćinstva. Samo se u jednom danu, po pričanju savremenika, iz ovog sela "diglo" 40 kuća. Hazir Osmani, svjedok tih zbivanja, to je opisivao: "*Bilo strašno tija da se gljeda. Ja som big dete, ama sve pamtim. Sestra mi je otišla i više ne som ga videf. Stratorje* (visoravan iznad sela - prim. S.B.) *bilo belo od šamije*". Većina muhadžira iz Kruševa je naseljena na obali Crnog mora, u selu Podima, kasnije nazvanom Jalikej. U Kruševo je potom otpočelo doseljavanje albanskih porodica iz ljumskih sela (Brenoli, Sopi, Sejrani, Ramadani).⁴

Iseljanički pokret zahvata i Makedoniju u kojoj su balkanski ratovi, a posebice potom Prvi svjetski rat sa svojim posljedicama potpuno izmijenili prijašnji demografski raspored naroda. Isparcelizirana Makedonija, sa svojim raznolikim etničkim i kulturnim sastavom, i posebice njeno muslimansko stanovništvo, tretirano kao strano tijelo ("*corpora aliena*") biće žrtve ubrzanog procesa deosmanizacije. Iz

¹ H. Hasani, *Migracije stanovništva Gore*, u: *Šarplaninske župe Gora, Opolje i Sredska. Antropogeografsko-etnološke, demografske, sociološke i kulturološke karakteristike*, SANU, pos. izdanja, knj. 40/II, Beograd 1995, 153.

² M. Lutovac, *Gora i Opolje*, Srpski etnografski zbornik, knj. LXIX, Beograd 1955, 47. Lutovac je Gorance smatrao "*Srbima muslimanske vere*". Dragoslav Antonijević, akademik, smatra također da postoje vrlo "*ubedljivi naučni dokazi da je etnički identitet Goranaca slovensko-srpski. Goranci su tek posle vrlo teških pritisaka prihvatili islam, ali samo zato da bi sačuvali svoju etničku posebnost*" - cit. prema: "Politika", Beograd 20. april 2000; "Danas", Beograd 29. april-2. maj 2000.

³ "Selam", br. 5, Prizren juli-avgust 1996.

⁴ "Selam", br. 3, Prizren mart-april 1996; M. Lutovac, *Gora i Opolje*, 66.

Makedonije su ka Anadoliji također krenule, među prvim, i brojne muhadžirske porodice koje su tu došle nakon 1878. godine.¹ Tursko stanovništvo je masovno napuštalo Makedoniju. To se naročito osjetilo u Kočanskoj dolini, gdje je od 49 sela bilo Turaka u 17 većih i bogatijih. Nakon 1912. sa vojskom se povuklo i tursko stanovništvo iz sela Kalimance gdje je imalo 150 kuća. Njihova imanja naselili su Makedonci. Iz sela Vitoša, Podlag, Terance, Trsino, gdje je zapaljena džamija, stanovništvo se također iselilo. Iz sela Morodvisa 1912.-1928. iselilo se oko 75 domaćinstava.² Sva ova sela su nastradala u oktobru 1912. kada je te krajeve pristigla bugarska vojska.³ Međunarodne anketne komisije su u solunskom kraju naišle na desetine hiljade muhadžira koji su bili smješteni po improviziranim logorima, prisiljeni da prodaju sve što imaju da bi se prehranili. Britanski izvori su ukazivali na krajnje nehumano ponašanje prema muslimanima u Makedoniji.⁴ Do početka Drugog balkanskog rata, prema podacima Islamskog komiteta zaduženog za transport muhadžira iz Makedonije, preko Soluna, u Osmansko carstvo, bilo je registrirano 135.000 lica koja su brodovima bila upućena u Anadoliju. U svakom brodu koji je tamo upućen bilo je po 2.500 muhadžira.⁵

Nakon izbijanja Prvog balkanskog rata među bosanskim muhadžirima, smještenim u evropskom dijelu Osmanskog carstva, pojavljuje se jači pokret za povratak u BiH. Na njegovo jačanje su uticale pobjede balkanskih država u ratu sa Osmanskim carstvom, nevolje kojima su bili izloženi, te strah od neizvjesnosti za sudbinu u okviru balkanskih hrišćanskih država.⁶ Do marta 1913. vratilo se u BiH

¹ M. Pandevska, *nav. djelo*, 143.

² J. Trifunovski, *Islamske starine u Kočanskoj kotlini sa podacima o tekijama i derviškim redovima*, Novopazarski zbornik, br. 18, Novi Pazar 1994, 128-129.

³ Lj. Lape, *Odabrani tekstovi*, 820-821.

⁴ *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903-1914*, knj. VII, sv. 2, Beograd 1980, 197.

⁵ G. Todorovski, *Makedonija po rasparčuvanjeto 1912/13-1915*, 86.

⁶ Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u Bosanskohercegovačkom saboru (1910-1914)* (u daljem tekstu: *Nacionalno-politički odnosi*), ANU BiH, Sarajevo 1999, 148.

oko 4.000 povratnika iz Makedonije, a od toga je bilo 1.600 djece.¹ Muhadžirske porodice, iseljene u vilajete Skoplje, Solun i Bitolj, te u Sandžak, bile su, po austrougarskim izvještajima, lišene "usljed ratnih nemira posjeda i sve imovine, bježale su pred pobjednički nastupajućim armijama". Prema procjeni austrougarskih vlasti, za vrijeme rata, u osmanskoj vojsci na frontu se nalazilo oko 20.000 bosanskohercegovačkih iseljenika.² To je uticalo i na jačanje straha od odmazde. Brojni su izvori koji govore o bježanju muhadžira iz srezova Petrič, Melnik, Serez, Strumica i Katerina. Bosanska štampa je pisala o zlostavljanju muhadžira iz BiH u selima oko Skoplja.³ Bosanski iseljenici su bili izloženi i samovolji komitskih četa. Kako nisu imale nikakve pomoći od vlasti, a nisu "nikako izgubile osjećaj za domovinu" dio muhadžira je zatražio od austrijskih konzularnih vlasti odobrenje za povratak u BiH.⁴

U Skopskoj kotlini bosanski muhadžiri su 1912. panično napustili sela Mrševac, Džidimirce i Deljadrovce. U Mrševcu je bilo oko sto bošnjačkih domaćinstava. Njihov odlazak je bio iznenađan. Govorilo se da su u nekim njihovim kućama tada ostale i trpeze postavljene sa hranom. Napuštena su i sela Bunarče i Bojančište. Selo Džidimirce, gdje je bilo oko sto kuća bosanskih muhadžira i oko 50 albanskih kuća-muhadžira iz Vranja, također je opustjelo. Selo Deljadrovce, u kome je 1908. bilo naseljeno između 40 i 50 bošnjačkih porodica doživjelo je istu sudbinu. Sve do 60-ih godina XX stoljeća, s južne strane, u njivama, postojali su "bošnjački grobovi".⁵ Iseljavanje Bošnjaka iz sela Jasenova 1912. bilo je iznenađno. Jedna majka je ostavila "dete vo lulka" (u kolijevci). Iseljavanje je zahvatilo i Vladilovce i Umin Dol. Selo Umin Dol je bilo pusto do 1921. kada je naseljeno srpskim kolonistima iz Banije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore.⁶ Bošnjaci iz

¹ M. Ekmečić, *Uticaj balkanskih ratova 1912-1913. na društvo u Bosni i Hercegovini*, Marksistička misao, br. 4, Beograd 1985, 140.

² M. Pešić, *Bošnjaci na svjetskim ratovima*, 71.

³ Upor. M. Ekmečić, *Uticaj balkanskih ratova 1912-1913. na društvo u Bosni i Hercegovini*, 139.

⁴ T. Kraljačić, *Povratak muslimanskih iseljenika*, 151-152.

⁵ J. Trifunovski, *O bosanskohercegovačkim muhadžirima*, 148.

⁶ J. Trifunovski, *Novi podaci o bosanskim muhadžirima naseljavanim u Makedoniji*, 168.

Kadinog Sela su se 1912. razbježali u različitim smjerovima: ka Skoplju, Bosni i Anadoliji. Mnogi Bošnjaci koji su učestvovali u borbama kod Kumanova, su ubrzo nakon poraza osmanske vojske pobjegli. Drugi su stradali u odmazdama hrišćanskog stanovništva iz okolnih sela.¹ Makedonija bosanskim muhadžirima nije donijela blagostanje, pokazavši se tek kao prolazna, privremena stanica na njihovom putu, obilježenog siromaštvom, bolestima i progonima.

Prvi masovni zahtjevi za povratak bošnjačkih muhadžira u BiH javljaju se sredinom novembra 1912. upućeni austrougarskom generalnom konzulatu u Skoplju. Ovaj konzulat je izvještavao o velikoj bijedi u kojoj se nalaze muhadžiri skupljeni u Solunu. Oni su bili smješteni u nekoliko džamija i konjušnica, a njihova je bijeda "neopisiva i nečuvana". Bosanskohercegovačka uprava je zahtjeve za povratak, koji su upućivani preko brojnih konzulata u evropskom dijelu osmanske države, prihvatila, tumačeći to "političkim i humanitarnim razlozima". Odlučeno je da pravo na povratak imaju samo bosanskohercegovački iseljenici koji su zadržali zemaljsku pripadnost, ili su je imali prije, a da se toga prava liše otomanski podanici. To je pravo bilo uskraćeno i Bošnjacima nastanjenim izvan teritorije koje su zauzele savezničke države, uz objašnjenje da bi povratak iseljenika iz tih oblasti mogao da izazove negativnu reakciju Porte.² Zemaljska vlada je smatrala da broj onih koji žele da se vrate iznosi oko 50.000, dok su muslimanski prvaci procjenjivali njihov broj čak na 100.000 lica. Po T. Kraljačiću, bilo je sasvim moguće da je Austro-Ugarska, dozvoljavajući povratak muhadžirima, u njima vidjela i potencijalne dobrovoljce u eventualnom ratu protiv Srbije i Crne Gore "u kojima su vidjeli glavne krivce njihovih nevolja". Transport repatriraca išao je od Soluna brodovima do Trsta, a odatle željeznicom za BiH, preko Dobrljina i Bosanskog Broda.³ Kako povratnici nisu imali dovoljno sredstava za putne troškove, tu obavezu je preuzela Zemaljska vlada. Repatrijacija je počela u drugoj polovini novembra 1912. i intenzivno traje do sredine marta naredne godine. Prema zvaničnim podacima, do tada se vratilo preko Trsta, oko 5.000 osoba. Njihovo zdravstveno stanje je bilo veoma

¹ M. Filipović, "Bošnjaci" u okolini Skoplja, 263.

² T. Kraljačić, *Povratak muslimanskih iseljenika*, 153.

³ Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi, 148; Isti, Uticaj Balkanskih ratova 1912/13. na Bosnu i Hercegovinu i na tretman agrarnog pitanja*, Radovi, Filozofski fakultet, knj. XII, Sarajevo 2000, 200.

loše zbog nezavidnih uslova življenja i svakodnevnog gladovanja u Solunu. Mada je bio zabranjen povratak preko sandžačke granice, ipak je neposredno nakon izbijanja Prvog balkanskog rata, prebjeglo ovim pravcem u Bosnu oko 1.000 osoba. Broj povratnika bio bio mnogo ovim da vlasti nisu ograničile povratak na porodice koje raspoložu vlastitim sredstvima za izdržavanje nakon repatrijacije.¹ Porodice povratnika, pošto su većinom poticale iz srezova Bosanska Gradiška, Prijedor, Pmjavor, Bihać, Cazin i Ključ, su bile i nastanjene u najvećem broju, po tim srezovima. Vlasti su povratnike naseljavali na državnoj zemlji. U zbrinjavanju povratnika je učestvovalo i bošnjačko stanovništvo. U njegove kulturne, humanitarne i političke organizacije. Teško je procijeniti koliko je bilo ovih povratnika koji su svojom pojavom u BiH otvorili, politički akutno, "muhadžirsko pitanje".²

One porodice, koje nisu imale mogućnosti da se vrate u Bosnu, sele se u maloazijske oblasti Osmanskog carstva, posebno u Anadoliju. Austrougarski konzulat je iz Soluna izvještavao o propagandi kojoj su bili izloženi muhadžiri da se ne sele u Bosnu već u Anadoliju. Njihovo prebacivanje u maloazijske krajeve preuzeo je egipatski Crveni polumjesec. Po tim izvorima, zbog propagande je sredinom januara 1913. od zahtjeva za povratak odustalo više od 1.200 iseljenika. Preko 500 porodica bosanskih muhadžira, naseljenih u Sandžaku, Skoplju i Kosovskoj Mitrovici, bilo je dobilo pasoše za iseljavanje u Anadoliju. Oni su prevoženi prugom Užice-Niš-Sofija.

Srpska vlada je na novoosvojene oblasti prenijela velike poreske terete, svakako da te obaveze posluže kao stimulans za iseljavanje muslimanskog elementa. Odlazak naročito bogatijih muslimana, koji su u svojim rukama držali veletrgovinu, uticao je na stagnaciju robno-novčanog prometa. Jedan dio i Srba je govorio o novom stanju kao "nesreći".³ Na put neizvjesnosti krenuli su i Bošnjaci iz dijela Sandžaka

¹ T. Kraljačić, *Povratak muslimanskih iseljenika*, 157.

² M. Ekmečić, *Uticao balkanskih ratova 1912-1913. na društvo u Bosni i Hercegovini*, 139.

³ B. Hrabak, *Arbanaški upadi i pobune*, 80.

koji je pripao Srbiji.¹ Milivoje M. Savić, inspektor Ministarstva narodne privrede Kraljevine Srbije, uočavao je da se "muhamedansko stanovništvo koje se inače svakog novačenja boji i ne može da uvidi da se mora na bolje okrenuti, misli da mu nema opstanka i pokazuje tendenciju na iseljenje".² Petar Ž. Petrović to tumači već ustaljenom tezom da se muslimani nisu mogli lahko privići na drugačije državno uređenje i društvene prilike, "upravo na jednaka građanska prava, dužnosti i obaveze", da su zato imali samo dva izlaza: "da se pokore i prilagode novoj društvenoj sredini ili da tu sredinu napuste".³ Neki srpski izvori su ih već 1912. opisivali kao "fanatizovane pristalice islama, konzervativni, ratoborni i smatraju ovaj ugao Balkana poslednjim pribežištem pod skiptar padišaha kome su neograničeno odani".⁴ Data javna obećanja, putem kraljevskih proglašenja, na početku rata o bratstvu i jednakosti nisu imale iskrenosti i praktičnog odjeka, osim u propagandne svrhe.

Još pred sam ulazak srpske vojske u Novi Pazar u oktobru 1912. dosta se Bošnjaka bilo povuklo sa osmanskom vojskom u pravcu Kosova.⁵ Iz Novog Pazara se 1913. iselilo preko 100 porodica, ne

¹ A. Avdić, *Hajdučka i komitska djelatnost u Sandžaku (1878-1925)*, Novopazarski zbornik, br. 11, Novi Pazar 1987, 155-156; *Prilog u krvi*, Pljevlja 1941-1945, 37.

² M. M. Savić, *Zanati i industrija u prisajedinjenim oblastima i zanati u starim granicama Kraljevine Srbije*, Beograd 1914, 41.

³ P. Petrović, *Raška*, 219.

⁴ M. Petrović, *Istorijski izvori*, 233.

⁵ E. Mušović odlazak muslimana iz Novog Pazara 1912. u svojoj doktorskoj disertaciji ovako tumači: "jedan deo, onaj koji je bio najviše fanatizovan, koji i pored svega nije mogao da shvati dolazak srpske vojske drugačije nego kao okupaciju; koji nije mogao da se pomiri sa nastalim promenama i koji je, možda, snosio određenu krivicu za ranija nedela, nije se vraćao već je produžio za Tursku. Teško bi sada bilo reći koliko je bilo takvih porodica koje se nisu vratile u Novi Pazar 1912. godine, jer o tome nema pisanih podataka, a predanja nisu pouzdana, ali je sigurno da ih je bilo dosta" - cit. prema: *Etnički procesi*, 106. Po istoj matrici slično zaključuje i Salih Selimović: "Iseljivali su se fanatici koji nisu mogli da podnose 'daursku vlast', ali i oni koji su činili zulume, razbojništva pa i

računajući iseljene osmanske činovnike. Njihovu imovinu su jeftino pokupovali većinom Srbi iz grada i deževskog sreza kao i pojedini Bošnjaci koji su odlučili da ostanu. Bošnjaci su također napustili i neka obližnja sela oko Novog Pazara i povukli se u grad.¹ Novopazarski kafedžija Todor Martać kupio je na Jaliji tri kuće i dva hektara bašte za 510 dinara. Nakon 1912. Srbi iz priplaninskih sela silaze u župske krajeve Novopazarske kotline gdje veoma jeftino kupuju zemlju od iseljenika.² Zanos kod Bošnjaka o povratku osmanske države brzo je splasnulo. Neke su age i begovi uzaludno izlazili iz kahvi i prislanjali se na zemlju ne bi li čuli željenu grmljavinu osmanskih topova i topot konja.³ Osmansko carstvo je, međutim, bilo hiljadama kilometara daleko. U oktobru 1913. srpske vlasti su u Novom Pazaru pohapsile 11 Bošnjaka koji su govorili kako ih Austro-Ugarska neće ostaviti pod "srpskim gospodstvom".⁴ Iz Novog Pazara je u Anadoliju 1913. otišao i priličan broj muhadžirskih porodica, porijeklom iz Bosne: "Iseljavanje je sve više uzimalo maha".⁵ Tada se iselio i aščija Hadži Ahmet Sinanović sa tri sina. On se nastanio u Adapazaru, gdje je otvorio aščinicu. Iselio se i aščija Hadži Smajo Bosanac. Iz Ciganske mahale u Novom Pazaru 1913. pa sve do 1923. se priličan broj kovača-Cigana selio u anadolske krajeve. Pojedinci su, ne prodajući svoje kuće, odseljavali pa su neki siromašni Cigani stanovali u tim napuštenim kućama, sve dotle dok se ta kuća ne bi zbog dotrajalosti srušila.⁶

ubistva viđenih ljudi. Takođe je odlazio i jedan broj davno preživelog feudalnog sloja, jer se više nisu mogli održati anahroni feudalni odnosi i povlašćeni sloj aga i begova" - cit. prema: S. Selimović, *Neke karakteristike porekla i migracione dinamike stanovništva na području Sjenice, Novopazarski zbornik*, br. 24, Novi Pazar 2000, 135.

¹ P. Petrović, *Raška, 192-193*. Ovaj autor predočava kako su 1912. spaljene Police, zaselak Đonlije i da više nisu obnovljeni. Bošnjaci su nakon 1912. iz Šestova, obližnjeg naselja, došli u Novi Pazar.

² M. Lutovac, *Etničke promene*, 214.

³ IAR, ROK; M. Radović, *Oslobođenje Novog Pazara 1912. godine*, 32.

⁴ B. Hrabak, *Arbanaški upadi i pobune*, 73.

⁵ P. Petrović, *Raška*, 195; M. Radović, *Hronika Novog Pazara u NOB-u*, knj. 1, 14, 64-66.

⁶ IAR, ROK.

Seobe Bošnjaka nisu mimoišle ni sjenički kraj.¹ Dozvola za iseljavanje se brzo dobijala. Iseljavanje se vršilo objavom, taksirano sa markom od pola dinara. Objavu je izdavalo sresko načelstvo u Sjenici.

Za nju ni fotografija nije bila potrebna.² Iz peštorskog sela *Kladnice* također je otpočelo iseljavanje. Neki su privremeno ostali u Novom Pazaru jer je izbijanje svjetskog rata osujetilo njihove planove. Pojedini viđeniji Srbi su u kladničkom kraju zaustavljali Bošnjake da se ne sele. govoreći im da Turska nije njihova domovina nego Srbija.³ U sjeničkom kraju je bilo "osvetoljubivih i terorističkih pokušaja... a kasnije i izvršenja, što nije doprinosilo konsolidaciji prilika, već naprotiv, produblivanju antagonizama".⁴ Iseljavanje je zahvatilo i Priboj i Novu Varoš. Iseljavanjem Bošnjaka u Anadoliju i Bosnu, srpski živalj je postao većinski u pojedinim mjestima u odnosu na ono stanovništvo koje je ostajalo.⁵ Proces iseljavanja zahvatio je skoro polovinu bošnjačkog stanovništva u Sandžaku. Po nekim izvorima iz Sandžaka se u Osmansko carstvo od 1912. do 1921. iselilo 97.000 lica. Tolika je zapravo razlika u popisu muslimanskog stanovništva u Sandžaku 1911. po *Salnami* Vilajeta Kosovo i zvaničnih podataka o popisu stanovništva 1921. u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca.⁶

Iz oblasti koja je pripojena Srbiji iselilo se po nekim izvorima, do kraja aprila 1914. oko 40.000 muslimana. "što je otežavalo željeznički saobraćaj za Solun", dok se prema osmanskim izvorima iz njihovih

¹ S. Čukanović, *Ljudi i događaji iz sjeničkog kraja nakon 1912. godine*. Zbornik Sjenice, br. 2, Sjenica 1986, 40-41.

² S. Čukanović, *Ljudi i događaji*, rukopis, 133.

³ S. Selimović, *Kladnica*, 125.

⁴ S. Čukanović, *Ljudi i događaji*, 82.

⁵ A. Bejtlić, *Priboj na Limu*, 29; D. Pejatović, *Vatre iz doline*, 36.

⁶ M. Memić, *Bošnjaci-Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, 244; Isti, *Poznati Bošnjaci Sandžaka i Crne Gore*, Sarajevo 1998, 201.

nekadašnjih balkanskih provincija u Osmansko carstvo nakon balkanskih ratova iselilo oko 200.000 muslimana.¹ Hakif Bajrami iznosi podatke, pozivajući se na srpske izvore, da je samo preko Soluna iseljeno oko 320.000 lica od novembra 1912. do jula 1914. godine.² Dimitrije Bogdanović zaključuje, nastojeći da objasni i "opravda" masovno iseljavanje muslimana, analogno onom u ranijim periodima, da je Porta na veoma određen način pothranjivala ovaj migracioni impuls, smatrajući ga sastavnim i prirodnim momentom napuštanja teritorija, odnosno gubljenja osmanskog suvereniteta nad određenom teritorijom.³

¹ B. Babić, *Iseljavanje Muslimana iz novih krajeva*, 314; A. Avdić, *Opšti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu od kraja XIX veka do zaključenja jugoslovensko-turske konvencije (11. juli 1938. godine)*, 155.

² U novembru 1912. iseljeno je 8.866 lica; u decembru iste godine 11.493; u januaru 1913. iseljeno je 12.087 lica; u februaru 12.088; u martu 7.553; aprilu 6.725; u maju 12.813; u junu 9.386; julu 21.045; avgustu 29.312; septembru 13.380; oktobru 14.764; novembru 17.313; decembru 15.502; u januaru 1914. iseljeno je 10.182 lica; februaru 25.060; martu 12.346; aprilu 6.520, maju 15.414; junu 14.821; u julu 26.237 lica. Opšir. B. Cani-C. Mijatović, *Kosmet ili Kosova*, 155. U ove brojke nisu uračunata djeca ispod šest godina koja su išla sa roditeljima. H. Bajrami dalje navodi, opet pozivajući se na srpske izvore, kako se preko Kavale, u razne krajeve Osmanskog carstva iselilo oko 40.000 Albanaca, te da ih je "još toliko" otišlo "suvim putem".

³ On se u obrazloženju ovakve teze poziva na izvještaj Čolak Antića, srpskog poslanika u Bugarskoj, koji je iz Sofije 30. maja/12. juna 1914. informirao Ministarstvo inostranih dela u Beogradu da je Džemil-bej, član osmanskog revolucionarnog komiteta, donio iz Istanbula i jedan specijalni regleman za emigraciju muslimana iz osmanskih izgubljenih oblasti. Ovaj regleman je potpisao dr. Nazim, šef centralnog odbora za iseljavanje muslimana. Po ovom dokumentu, turskom revolucionarnom komitetu u Bugarskoj je bilo stavljeno u zadatak da organizira iseljavanje muslimana ne samo iz Bugarske, već i iz Srbije i Grčke. Donijeta je ovakva odluka: "Nastojati da se iz Bugarske iselesu svi Pomaci, koji pod pritiskom vlasti počinju u jakoj meri da konvertiraju hrišćanstvu; iz Srbije pomagati emigraciju posrednim putem i ne preduzimati mere do u slučaju kad od samog tamošnjeg stanovništva potekne želja za emigracijom; iz Grčke pomagati emigraciju samo iz oblasti u kojima je muslimansko stanovništvo u manjini ili nikakve kompaktnosti". Opšir. D. Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, 237-238.

Za naseljavanje muslimana iz balkanskih država određena je obala Anadolije, a za Albance vilajeti Halep i Bagdad, u Siriji i Iraku. Prvi balkanski rat je označio početak masovnog egzodusa Bošnjaka iz Sandžaka u XX stoljeću. Usud odlaska neprestano će pratiti sve generacije na ovim prostorima. Kolone muhadžira u godinama i decenijama koje su uslijedile ići će put Turske i njenih azijskih krajeva, ispunjeni nostalgijom za rodnim krajevima u koje se više nisu mogli vratiti.¹

I pored oštre srpske politike na Kosovu i Sandžaku, ipak se osjećala izvjesna razlika u ponašanju vlasti prema Bošnjacima u Sandžaku u odnosu na stav prema Albancima na Kosovu. Izvjesna tolerantnija politika prema Bošnjacima u odnosu na Albance počivala je, prije svega, na tezi da se radi o srpskom stanovništvu islamske vjere, istog jezika, koje se moglo asimilirati, za razliku od albanskog, znatno brojnijeg stanovništva na većoj, bogatijoj teritoriji, drugačijeg porijekla, kulture i jezika, neprijateljski nastrojenog, nepodesnog za asimilaciju, koje je još u zaledini imalo i albansku državu. Bošnjaci u Sandžaku, za razliku od Albanaca, od kojih su bili i broječano manji, nakon pripajanja tih oblasti Srbiji, desetkovani masovnim seobama, pogotovo gradskog dijela stanovništva, nisu pokazivali spremnost za borbu i masovni otpor. Državna politika je, pokazujući određenu slojevitost, imala za krajnji cilj da se "nedovoljno kultivisani" - "novoo oslobođeni krajevi", očiste od muslimana, kao što je rađeno u ranijim vremenima na različite načine, od fizičkog uništavanja, prisilnog iseljavanja do asimilacije i pokršćavanja.² Pojedini autori navode kako je Stojan Protić, ispred srpske vlade, uputio dopis povjerljive prirode, namijenjen južnoj Srbiji

¹ Upor. J. Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva*, III, 479; B. Hrabak, *Osmanlijsko Carstvo Mladoturaka i Srbija 1908-1912. godine*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", III, Prijepolje 1976, 339-340.

² U matičnim papirima po novopripostojenim krajevima Crne Gore i Srbije u prezimenima muslimana nerijetko se gubi fonema "h". Hajdarpašići postaju Ajdarpašići, Hadrovići-Adrovići, Hrastoderi-Rastoderi, Hasanovići-Asanovići, Hamzići-Amzići, Halilovići-Allilovići, Mehmedovići-Memedovići, Spahovići-Spaovići - upor. R. Vilotljević, *Doseljene porodice u Novi Pazar od 1913-1920*, Novopazarski zbornik, br. 18, Novi Pazar 1994, 173-182.

(Makedoniji i Kosovu) da se procenat muslimanskog stanovništva u narednih 10 godina mora smanjiti na 15% njihovog tadašnjeg brojnog stanja.¹ Gradonačelnik Gostivara je to shvatao kao signal za pokrštavanje, te je u jednom selu, nedaleko od ovog grada, izvršeno preobraćivanje "bektašija" u pravoslavce. Oni koji nisu htjeli izvršeno pravoslavlje bili su progonjeni i ubijani. Opšta atmosfera preči u balkanskih ratova 1912.-1913. nije obećavala ništa dobro muslimanima. Rukovođeni ranijim, teškim iskustvima i sudbinama muslimanima. Stanovništva koje se krajem XIX stoljeća povlačilo sa nestankom osmanske vlasti, kao i nemirenjem da živi u jednoj državi koju nisu mogli prihvatiti kao svoju, muslimani su se nalazili pred dilemom odlaska ili opstanka. Strah za vjeru i biološki opstanak su činili svoje, kao i osjećaj da im je sudbina unaprijed određena.² I oni koji su ostajali tražili su način da jednom ipak odu. Ovakve sudbonosne dileme i razmišljanja vodiće i naredne generacije koje u svom beznadu neće imati mnogo izbora.³

Srbija je u mirovnom ugovoru sa Portom ("*Carigradski ugovor*") od 1/14. marta 1914. priznala određena prava muslimanima, da će kao srpski državljani imati jednaka građanska i politička prava. Porta je tražila i zaključenje protokola o zaštiti muslimana, što Srbija nije prihvatila, smatrajući da to nije potrebno, pozivajući se na odredbe samog ugovora o poštivanju vjerskih sloboda.⁴ Srbija je ovaj ugovor ratificirala, ali ga nije ozakonila. Nakon što je izbio Prvi svjetski rat Srbija je objavila da "*Carigradski ugovor*" prestaje da važi.⁵ Izbijanje Prvog svjetskog rata zaustavilo je započeti proces masovnog

¹ Upor. S. Bandžović, *Ratne tragedije Muslimana*, Novi Pazar 1993, 14-15.

² J. Cvijić piše: "Ali je nesumnjivo da nijedno muhamedansko učenje nije ostavilo dublji utisak na dinarske muhamedance od vere u sudbinu, k'smet, po kojoj su sve ljudske radnje i događaji u životu napred Bogom određeni" - cit. prema: J. Cvijić - I. Andrić, *O balkanskim psihičkim tipovima*, 47-48.

³ F. Shehu - S. Shehu, *Pastrimet etnike te trojeve Shqiptare 1953-1957* (u daljem tekstu: *Pastrimet etnike*), Prishtine 1993, 5-6.

⁴ Upor. I. Pržić, *Zaštita manjina*, Beograd 1933, 120-131; *Balkanski ugovorni odnosi*, I, 411.

⁵ V. Deġan, *Međunarodno uređenje položaja Muslimana*, 80.

iseljavanja. Velike sile su od jedne balkanske krize od drugorazrednog značaja napravile rat svjetskih razmjera.¹

U nastojanju da, s obzirom na nezavidno ratno stanje, u izvjesnoj mjeri pridobije potrebnu naklonost diskriminiranog stanovništva u krajevima osvojenim u Prvom balkanskom ratu, regent Aleksandar je 25. decembra 1914. izdao proklamaciju o punoj građanskoj i političkoj jednakosti "*braće koju od Turaka oslobodismo*", ukidajući istovremeno sve zasebne zakone i vanredne mjere koje je uveo u Makedoniji 1913. godine. Prilike mu nisu dozvolile da svoju spremnost o praktičnom izjednačavanju tih krajeva sa krajevima "*Majke Otadžbine*" doista i potpuno iskaže, pa je to bilo mrtvo slovo na papiru. Tek ukazom od 3. decembra 1919. prestale su da važe specijalne specijalne uredbe i propisi za "*prisajedinjene oblasti posle balkanskih ratova*".

Srbija se 1914.-1915. iako je bila napadnuta, u odnosu na svoje susjede, tamo gdje je i kad mogla, također osvajački ponašala. Srpske trupe su u maju 1915. okupirale znatan dio Albanije. Političku nelogičnost tog čina osjetili su mnogi političari i javni radnici u Srbiji.² U jesen 1915. združene austrougarske i njemačke snage, uz pomoć bugarske vojske, zauzele su Srbiju. Ostaci srpske vojske povukli su se, uz velike gubitke, preko Crne Gore u Albaniju. U januaru 1916. Crna Gora je kapitulirala.

Sandžak i Prvi svjetski rat

Prvi svjetski rat u Sandžaku obilježili su pored nepovoljnih životnih prilika, regrutacije, kačačke akcije u kojima su stradao i pljačkan nezaštićeni narod i razna razbojnička nedjela. Ovaj rat omeo je stabilizaciju nove vlasti. Prema srpskim vojnim izvorima iz dijela

¹ H. Kisindžer, *Diplomatija*, I, 181.

² M. Imamović, *Pristup istoriji stvaranja jugoslavenske države 1918. godine*, Pregled, god. LXVI, Sarajevo januar 1976, 24. Kosta Jovanović, nekadašnji srpski ministar narodne privrede, tada je zapisao: "Upadom u Albaniju oslabili smo princip nacionalnosti koji je trebalo da nam bude najveća svetinja i dali za pravo velikim imperijalističkim državama".

Sandžaka koji je pripao Srbiji u ratu je uzelo početno učešće samo dva puka, docnije još četiri za operacije, kao i tri za popunu gubitaka.¹ U deževskom, štavičkom i sjeničkom srežu, za potrebe srpske vojske, bilo je mobilizirano oko 15.000 regruta. Prvi transport regruta krenuo je za Niš 7. januara 1915. na šestomjesečnu obuku. Dio ih je u ovom centru obolio od tifusa pa je vraćen kućama kao nesposoban za vojsku. Oni koji su ostali, iskazali su se kao vrlo vojnici. Srpske vlasti su i na Kosovu pokušale da sprovedu mobilizaciju Albanaca. Regruti su nasilno dovedeni u Niš, gdje je trebalo da obave obuku. Kako su mnogi odbijali da obuku srpske uniforme, bilo je i strijeljanja. Jedan puk albanskih vojnika je ipak bio poslat u odbranu Beograda. Bili su raspoređeni u IV bataljon X kadrovske rezerve.² Bošnjaci iz Sandžaka su također učestvovali u odbrani Beograda i tom prilikom su dobili pohvale komandanta sadržanu u *Naredbi* broj 110 koja je pročitana u svim sreskim i opštinskim mjestima.³ Među braniteljima Beograda bili su i Bošnjaci iz sela Kladnice u sjeničkom kraju. U tim borbama kao srpski vojnici izginuli su Šemso Baždar, Mahmut Tarić, Aziz Čolaković i drugi.⁴ Među Bošnjacima je ostala kao navodno vjerodostojna priča da je spomenik na (H)Avali neznanom junaku, upravo podignut jednom Bošnjaku - Hasanu Baliću, koji se istakao i poginuo u borbi protiv austrougarske vojske.⁵

¹ J. Stanojević, *Istorija ratova za oslobođenje i ujedinjenje 1912-1918*, Beograd (bez godine izdanja), 263.

² P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, drugo dopunjeno izdanje, Beograd 2000, 217.

³ IAR, rukopis Bećira Hodžića Šećerovića; upor. M. Radović, *Efendijina sećanja i kazivanja*, 104. Književnik Dobrica Ćosić je u svom višetomnom romanu *Vreme smrti* opisivao borbu novopazarskih muslimana na barikadama u Beogradu - vidi: *Vreme smrti*, knj. 4, Beograd 1979, 283; S. Bandžović, *Historijski udes Sandžaka*, "Slobodna Bosna", br. 1, Sarajevo 31. oktobar 1991.

⁴ Upor. S. Sellimović, *Kladnica*, 125; R. Gruda, *Sandžak u sjenci topova*, 32; F. Sebečević, nav. djelo, 70; M. Radović, *Oslobođenje Sjenice u Prvom balkanskom ratu*, 44. Njemci su na tom mjestu na Avali 1915. sahranili nekog nepoznatog srpskog vojnika i napisali "Ein unbekannte serbisher soldat" (jedan nepoznat srpski vojnik).

⁵ D. Vujasinović, *Svi Alahovi ljudi*, "Duga", br. 444, Beograd 2-16. mart 1991. Drugi izvori, pak, navode da se radilo o Sulejmanu Baliću.

U crnogorskoj vojsci je, pak, vladalo nepovjerenje prema muslimanima, koji nisu uzimani u borbene jedinice. Njih je, kao u bjelopoljskom kraju, bilo pri komorama brigada (hodže nisu uzimane).¹ Muslimani su u crnogorskoj vojsci spadali u neboračke jedinice "pa su u miru plaćali vojnicu a u ratu vršili razne službe u komori i pozadini". Muslimanima komordžijama određivani su za starješine Srbi ili Crnogorci, a katkad i muslimani, poput Tala Međedovića iz Rasova. Zvanje oficira narodne vojske sa statusom "oficira na raspoloženju" imali su samo Hasan Idrizović i Jašar-beg Hadžibegović iz Bistrice. Muslimani su obavljali stražarske dužnosti u varoši, bili čuvari telefonskih žica, puteva. Često su slati kao konjovođe ili za prijevoz materijala za brigadu, u Kolašin, Pljevlja i Nikšić, da čuvaju rekviriranu stoku, ali su otuda masovno bježali: "pa su raspisivane potjernice i bjegunci hvatani i zatvarani".²

Stanovništvo je u Sandžaku mučno preživljavalo rat. Austrougarska vojska je često vršila oduzimanje stoke, žita i drugih životnih namirnica od domaćeg stanovništva za svoje potrebe. Nerodne i sušne godine su još više pogoršale nezavidne prilike. Siromašno stanovništvo je bilo prinuđeno da se hrani bukovom korom, koprivom, sjemenom od konoplje, ljeskovom resom, pilotinom od drveta. Kuhane su čorbe od raznih trava. Hljeb je pečen i od samljevene drvene kore. Hrana se prodavala za zlato. Posebno je teško bilo nabaviti žito kome je zbog velike potražnje cijena neprestano rasla. Kilogram žita koštao je i do 30 kruna, a za tih 30 kruna "trebalo je raditi ropski i do 15 dana". U Novom Pazaru je od 1916. do 1918. zabilježeno nekoliko slučajeva smrti zbog gladi. Žito se teško nabavljalo, a kupovano je i donošeno čak iz Jagodine.³ Posebno su teške prilike bile u rožajskom kraju, gdje su ljudi davali čitava imanja, prodavali žensku djecu na Kosovu za vreću ili tovar žita, samo da ne umru od gladi oni i njihove porodice. I ovdje su ljudi umirali od gladi i iscrpljenosti. U selu Koljenu za tovar ovsu i

¹ J. Vukotić, *Uspomene iz rata*, Beograd 1996, 116.

² Ž. Šćepanović, *Bjelopoljska brigada crnogorske vojske u I svjetskom ratu*, Istorijski zapisi, br. 2-3, Titograd 1987, 19-20.

³ IAR, ROK.

kacu tvrdog sira data je velika livada, a za 15 kg - žita najbolja krava sa teletom. Neki muhadžir je prodao ženu i četiri kćerke za 100 kg kukuruza, da bi prehranio sebe i još troje maloljetne djece, ali da bi one preživjele.¹ Prvi put u historiji rožajskog kraja pojavile su se kolone prosjaka. One su išle iz peštarskih sela, Bihora i Rožaja na Kosovo, objijajući pragove albanskih kuća, također pritisnutih oskudicom i ratnim godinama, ponizno moleći za pomoć. Glad je bila jača od ponosa. Dobijali bi po nekoliko zrna kukuruza. Danima su prosili da bi sakupili desetak kilograma. Odigravale su se potresne porodične tragedije iznuđene nemaštinom i borbom za opstanak. Ljudi su išli čak do Makedonije i Bugarske da bi nabavili hranu. U teškoj borbi za opstanak 1917. smrtno je stradalo i opljačkano kod Šipovčanog vrela nekoliko sjeničkih muslimana, koji su se vraćali iz Priboja i Nove Varoši sa kukuruznim brašnom natovarenim na konjima, od srpskih komita iz zlatarskog sreza, među kojima su bili Simeun Gagrica i Vlajko Ćurka. Oni su Sjeničake pobili i bacili u bezdan u Lopižama. Austrijske vlasti su tada, tokom istrage, pohapsile veliki broj Lopižana i zatvorili ih u Sjenici pod optužbom da su bili jataci komitama, selo

¹ A. Matović, *Rožaje pod austrougarskom okupacijom*, Rožajski zbornik, br. 4, Rožaje 1985, 35. O prilikama u ovom kraju svjedočio je 115-godišnji Delija Kalač: "U vrijeme 'švapskog' rata (Prvi svjetski rat- nap. S. B.), u Kalačima se tri godine nije ni mjesilo ni jelo hljeba. Jeli smo hrastovu i bukovu koru, a kad ni toga nije bilo-pilotinu. Ljeskovu resu smo kuhali i pripremali kao kačamak. Ali, najteže od svega bilo je prodavanje djevojaka Dukadincima na Kosovu. Odlazile su u neznan: nijesmo znali ni gdje, ni za koga. Zajednica ih je, da bi preživjela, davala za jedan budžuk, nešto manje od dvadeset kilograma oljuštenog kukuruza. Tako je otišla moja petnaestogodišnja sestra... Tada nas je u zajednici živjelo tridesetak. Po hranu se često pješice odlazilo u Peč. Sa jednog od tih putovanja, moj otac se nije vratio: smrtao se u Bukovom potoku. Ja sam zauzeo njegovo mjesto u zajednici. Čim bismo sakupili nešto više vune ili smoka, nosili smo to na leđima do Peči i trampili za žito. Pred svako takvo putovanje, halalili bismo se sa rodbinom, jer je povratak otuda uvijek bio neizvjestan. U tom sam sam Dukačinu i radio godinu dana, i za dvije "bijele medidije" koliko sam zaradio, kupio tovar kukuruza. Eh, šta je to značilo za izgladnjelu čeljad" - cit. prema: "Oslobođenje", Sarajevo 8. februar 1991.

Šipovik su spalili, a stoku zaplijenili.¹ Da bi preživjelo, stanovništvo u novovaroškom kraju bi svakodnevno, čim bi snijeg okopnio, obilazilo potoke, urvine i skladove između njiva i bralo zelje, koprive i razno korjenje da bi se prehranilo. Cerovu ili klenovu koru su žene tukle u stupi i miješale sa šakom brašna i kopriva, pa od te mješavine pravile jelo. Na takvu glad išle su i bolesti. Kao najteža je bila epidemija španske groznice "španjolke" koja je kosila i staro i mlado. Zbog neznanja i zabluda, oboljelim licima u rožajskom kraju, koja su imala veliku temperaturu, nisu davali vodu. Starije žene su u tome bile najupornije.² U vrijeme haranja ove bolesti "zdravi" nisu stizali da odmah ukopaju sve mrtve, pa je bilo slučajeva da su umrli čekali na ukop po nekoliko dana. Mnoge su tada porodice potpuno izumrle.³ U pet parohija prijepoljskog sreza za vrijeme rata od "španske groznice" umrlo je 213, od tifusa 624 i "suve jevtike" 200 lica. U "velikom pomoru" mrtve često nije imao ko da pokopa. U Babinama su bili angažirani muhadžiri sa Šerbetovca da sahranjuju mrtve jer više nije bilo odraslih stanovnika.⁴ Nekoliko desetina austrougarskih vojnika umrlo je u rožajskom kraju od trbušnog tifusa.

Austrougarske snage u avgustu 1914. zauzimaju Pljevlja, Priboj, Prijepolje, Novu Varoš i Brodarevo. U Novoj Varoši su ih, po srpskim izvorima, dočekali "nemirni ljudi, muslimani većina zlice doselice ("muadžeri") rodnom Nikšićani i od Ercegovine kao i ovdašnji neki punokrvni "turci", "delikanlije" čija radost prekiplje i zverske požude imadijahu da rusvaj počnu činiti u društvu sa svojim burazerima od

¹ Srpske komite su tada ubile Osmana Krbuzlića, Jusu Agovića i Džemalla Ćatovića. Opšir. J. Vučković, Asim Vrcić: *Dolazak hercegovačkih muhadžira u Sjenicu posle Berlinskog kongresa i pogrom Zvizdića na Pašinom brdu*, Zbornik Sjenice 11/2000, Zbornik Sjenice, br. 14, Sjenica 2003, 166.

² M. Kordić-M. Ašanin, *Komitski pokret u Crnoj Gori 1916-1918*, Beograd 1985, 235-236.

³ *Novovaroški kraj kroz istoriju*, 225; upor. S. Adrović, *Gornji Bihor*, 80.

⁴ J. Brašanac, *Učešće u srpskoj vojsci i pomori stanovništva prijepoljskog kraja u periodu 1912-1918. godine*, Simpozijum "Seoski dani Sretna Vukosavljevića", XIV, Prijepolje 1992, 200-201.

Sarajeva, Goražda, Foče, Čelebića, Čajniča, Pljevalja i Prijepolja".¹ Nakon poraza ove vojske na Ceru njene jedinice se povlače iz Sandžaka.² Prilikom povlačenja VIII brdske brigade iz Nove Varoši krajem avgusta povuklo se iz Sandžaka do "30.000 Muslimana".³ Dosta je Bošnjaka iz Sandžaka tokom ratnih operacija 1914.-1915. izbjeglo u Bosnu i Hercegovinu.⁴ Ovaj pokret je najprije započeo u Pljevljima, da bi se veoma brzo talas izbjeglica zahvatio i susjedne opštine. Bošnjaci iz ove opštine su bili u posebno lošem položaju jer su, s obzirom na sve ono čemu su bili prije izloženi, sa radošću bili dočekali austrougarske trupe. U Pljevljima je tada bilo dosta muhadžira iz Šahovića, Vraneša i okolnih mjesta koji su svjedočili o teroru kojem su bili izloženi od svojih susjeda Crnogoraca. Bošnjačke "komitske patrole" bile su od velike pomoći regularnim konjičkim izviđačkim odredima Austrijanaca. Srpski izvori su govorili o nesebičnoj pomoći mjesnog muslimanskog stanovništva ovim jedinicama. U austrougarskim trupama Bošnjaci su vidjeli ostvarenje svojih nada iz vremena balkanskih ratova, da se pripoje BiH.⁵ Misli o pripajanju BiH davale su im sigurnost koju nisu imali, a koja im je bila potrebna da bi opstali na tom prostoru.

¹ M. Petrović, *Istorijski izvori*, 247.

² B. Hrabak, *Operacije na srednjoj i gornjoj Drini i u Sandžaku avgusta 1914. godine*, *Istorijski glasnik*, br. 4, Beograd 1964; Ž. Šćepanović, *Bjelopoljska brigada crnogorske vojske u I svjetskom ratu*, 13.

³ B. Hrabak, *Kačaci u bivšem Novopazarskom Sandžaku (Staroj Raškoj) 1918-1928. godine*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XVII, Prijepolje 1997, 225.

⁴ Opšir. I. Hadžibegović, *Foča za vrijeme austrougarske vladavine (1878-1918)*, *Godišnjak Društva istoričara BiH*, god. XXXI-XXXIII, Sarajevo 1982, 126-127; G. Šljivo, *Raspoloženje naroda Bosne i Hercegovine prema austro-ugarskoj politici i austrougarske političke protivmjere*, u: *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka 1987, 128-131; M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije*, II, 86.

⁵ Upor. B. Hrabak, *Kačaci u bivšem Novopazarskom Sandžaku (Staroj Raškoj) 1918-1928. godine*, 225; Đ. Mikić, *Politika muslimana Bosne i Hercegovine u Prvom svjetskom ratu (1914-1918)*, u: *Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek)*, 413-414.

Polaskom u izbjeglištvo "preko noći, jednim udarcem, ostali su bez svojih domova, jer je ostajanje bilo bezizgledno". Masovno iseljavanje je započelo 26. avgusta 1914. i izgledalo je da je "sve muslimansko stanovništvo Sandžaka bilo na putu prema Bosni".¹ Po srpskim izvještajima mnogi od tih "buntovnika" su uhvaćeni i likvidirani.² Izbjeglice sa desne obale Lima su dolaskom u BiH svjedočile o grozotama kojima su bile izložene: "ubijali su ih, robili, gulili, a od jednog hadžije oteli su deset hiljada kruna i potom ga ubili".³ Preko 7.000 lica stiglo je preko Metaljke u Goražde. Oni su sa sobom dotjerali oko 3.000 volova, 1.000 krava i oko 15.000 komada sitne stoke, što je mahom otkupljeno za potrebe vojske. Dolazak muhadžira iz Sandžaka uznemirio je domaće bošnjačko stanovništvo u pograničnim bosanskohercegovačkim mjestima, naročito nakon muhadžirskih kazivanja o preživljenim strahotama. Ono će se i samo naći u sličnoj situaciji nakon prodora srpske vojske u Bosnu. Izbjeglice su stihijski išle u pravcu Foče i Višegrada, odakle su prebacivane u Sarajevo. Dio stanovništva je sa sobom vodio stoku pa je cijeli put do Bosne prelazio pješice.⁴ Sabirni centar bio je na Alipašinom Mostu u Sarajevu. Odatle su izbjeglice transportirane u druga, sigurnija mjesta širom BiH. Lokalne vlasti su imale dosta problema oko zbrinjavanja izbjeglica pošto se pokazalo da muslimanske porodice "čim se iz bilo kod razloga nađu odvojene od svoje grupe ostaju bespomoćne i padaju sa svim na teret okoline, a da tom prilikom ništa sa svoje strane ne čine da bi ublažile svoju sudbinu".⁵

Krajem septembra 1914. srpske i crnogorske jedinice izbile su na Romaniju, došle su skoro do Pala, gdje su vođene ogorčene borbe za odbranu samog Sarajeva. Prilikom prodora srpske i crnogorske vojske

¹ Đ. Mikić, *Politika muslimana Bosne i Hercegovine u Prvom svjetskom ratu (1914-1918)*, 414.

² D. Maliković, *Pokreti trupa i borbe u nekadašnjem Novopazarskom Sandžaku 1914. i 1915. godine*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XVII, Prijepolje 1997, 173-174.

³ G. Šljivo, *Raspoloženje naroda Bosne i Hercegovine prema austrougarskoj politici i austrougarske političke protivmjere*, 126-130.

⁴ H. Avdić, *Genocid nad Muslimanima u Donjem Kolašinu*, 73-74.

⁵ G. Šljivo, *Raspoloženje naroda Bosne i Hercegovine prema austrougarskoj politici i austrougarske političke protivmjere*, 129-130.

počinjeni su zločini u fočanskom, čajničkom, višegradskom, rogatičkom, bijeljinskom, gatačkom, bilečkom i trebinjskom srezu. U izvještajima koji su upućivani tim povodom Zemaljskoj vladi za BiH navodi se da su nakon prodora srpske vojske u višegradski kraj "stariješine pravoslavnog naroda istog časa, po ugledu na one u Sandžaku, preduzele izvršavati povjerene im zadatke. Svi su se listom priključili sa svojim pučanstvom neprijatelju, vršeći napad i represije nad muslimanskim stanovništvom". Tokom ovih višemjesečnih borbi iz krajeva jugoistočne Bosne u druge dijelove BiH izbjeglo je 37.294 Bošnjaka, uz 7.102 Bošnjaka iz Sandžaka. Razoreno je i spaljeno na hiljade stambenih i gospodarskih objekata, te opljačkana i uništena brojna pokretna imovina. U kontraofanzivi austrougarska vojska je uspjela da prisili srpsku i crnogorsku vojsku na povlačenje i težište borbi prebaci u Srbiju.¹ Bošnjaci iz Novog Pazara, ogorčeni zbog pljačkanje koje su u ovom gradu izvršile crnogorske jedinice, uputili su molbu austrougarskoj komandi u Sjenici da što prije dođe u ovaj grad.² Već u novembru 1915. Sandžak je bio u rukama njenih jedinica.³ Kod

1 Upor. P. Tomac, *Prvi svetski rat 1914-1918, Beograd 1973, 125-126*; I. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća, 127*; M. Imamović, *Historija Bošnjaka, 465*. Tumačeći zbivanja u BiH u toku srpske pobune pod vođstvom Karađorđa, V. Čubrilović je napisao: "Glavne mase srpskog stanovništva u Bosni i Hercegovini stanuje sa leve strane reke Bosne u Bosanskoj krajini. Između nje i Srbije umetnuo se muslimanski blok srednje i istočne Bosne, mnogobrojan, kompaktan i dovoljno snažan ne samo da spreči dizanje nekog većeg ustanka Srba iz svoje sredine nego i da zadrži prodiranje Srbijanaca još dublje u Bosnu i njihovo spajanje sa Srbima iz Bosanske krajine. Na otporu muslimanskih masa u istočnoj Bosni razbiće se svi pokušaji iz Srbije da se upadom preko Drine dignu ustanak u Bosni. Tako je bilo 1807-1809, 1875-1876 pa i 1914-1915" - cit. prema: V. Čubrilović, *Prvi srpski ustanak i bosanski Srbi, Beograd 1939, 63*.

2 Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca, I. Beograd 1924, 321-325.

3 D. Maliković, *Pokreti trupa i borbe u nekadašnjem Novopazarskom Sandžaku 1914. i 1915. godine, 178-179*. Odmah nakon konstituiranja nove lokalne uprave u Novom Pazaru poslat je telegram zahvalnosti caru Franju u Beč, odakle je 1.12.1915. stigao odgovor slijedeće sadržine: "Primilo je premlitostivo, sa velikim zadovoljstvom, poklonstvo i pozdrav muslimanskog općinskog zastupstva Novopazarskog na znanje i izradilo da se saopći Njegova previšnja hvale i pozdrav teško kušenom i hrabrom muslimanskom pučanstvu koje sada pod zaštitom savezničke vojske stoji".

bošnjačkog stanovništva se povratio osjećaj sigurnosti.¹ Jedan od najbogatijih srpskih novovaroških trgovaca poklonio je vagon zobi austrijskoj vojsci pravdajući to potrebom sticanja naklonosti "da bi mogao pružiti zaštitu ugroženim".

Austrijska propaganda je, nakon ulaska njene vojske u Sandžak, plasirala glasine da svi muslimani koji žele imaju pravo opcije za Osmansko carstvo, a da oni koji to pravo ne iskoriste treba da se jave u austrijsku vojsku, gdje će se boriti za interese Porte.² U deževskom srezu je 1915. bilo mobilizirano oko 2.000 Bošnjaka. Dobar dio ovih ljudi u dobrovoljce je privukla jaka propaganda kao i činjenica da se Osmansko carstvo borilo na strani Centralnih sila. Sultan je iz Istanbula još 1914. kao halifa - vrhovni poglavar svih muslimana u svijetu, uputio poziv svim muslimanima na sveti rat - *džihad*. Poziv nije imao većeg odjeka jer većina muslimana nije smatrala da evropski rat ugrožava islam.³ Dobrovoljci, nazvani imenom "durunlije", bili su pozvani da pomognu Porti u borbi protiv Rusije. Veliki dio njih je upućen na Galicijski front, a manji dio u Arabiju. Kako odziv nije bio dovoljno masovan 1916.-1917. vršene su prisilne mobilizacije.⁴ Predstavnici vlasti su sami, na osnovu opštinskih popisnih knjiga, sastavljali spiskove i regrutirali dobrovoljce. U novopazarskom kraju je, uz pomoć lokalnih organa vlasti, prikupljeno oko 2.000 ljudi, mnogo više nego što su bili predvidjele austrougarske vlasti. Naime, nakon podjele poziva licima koja su se trebala odazvati mobilizaciji, oni bogatiji su se obratili siromašnijim građanima, da ih, uz novčanu nadoknadu zamijene i odu umjesto njih. Kada je došao dan da se iz Novog Pazara ode u kasarnu u

1 AS, Fond arhive Vojnog generalnog guvermana (u daljem tekstu: VGG), sv. V, odjeljenje VIII, br. 851/1916.

2 AS, VGG, sv. V, odjeljenje XVIII, br. 737/1916.

3 Prema predanju u osmansko-britanskom sukobu na Galipolju (Čanakale) 6. januara 1916. učestvovalo je i oko 50.000 osmanskih vojnika, porijeklom iz Sandžaka i BiH. Husein-Čauš, osmanski vodnik, porijeklom iz sela Vojniča kod Novog Pazara je "podigao topovsko punjenje (đule) sam u visini svoje glave, teško više od 215 kg i stavio ga u topovsku cijev" i iz topa pogodio dimnjak britanske podmornice koji je samo virio iz vode. Potapanjem podmornice "zavladala je opšta panika u vojsci saveznika i to je bio odlučujući trenutak za promjenu ratne sreće" - Opšir. "Glas islama", br. 21, Novi Pazar avgust 1998.

4 AS, VGG, sv. V, odjeljenje XVIII, 737/1916.

Kosovskoj Mitrovici, tamo su pošli oni koji su dobili pozive, kao i oni koji su ih trebali zamijeniti. U Kosovskoj Mitrovici je izvršena prozivka mobiliziranih i njihovo odvajanje za transport. Prethodno je bilo dogovoreno da se prilikom prozivke stvarno mobiliziranih javne lica koja su ih trebala zamijeniti, dok bi se ovi prvi vratili svojim kućama. Međutim, uz pomoć svojih lokalnih saradnika austrougarske vlasti su otkrile ovu prevaru, pa su mobilizirali i one koji su dobili pozive, kao i one koji su trebali otići umjesto njih. Oni su, u dva posebna transporta, 7. jula 1917. preko Skoplja upućeni u Istanbul.¹ Iz rožajskog kraja je oko 500 đurumljia poslato na Karpate. Od njim se mali broj vratilo u kućama. U Novom Pazaru je nakon masovnog odlaska Bošnjaka u đurumljije bila "retkost videti mladog, zdravog i sposobnog čoveka".² Porodice dobrovoljaca su dobijale mjesečnu pomoć.

U Novopazarskom okrugu su u gradskim naseljima u junu 1916. otvorene tri osnovne škole: u Novom Pazaru, Sjenici i Tutinu. Poseban problem za austrougarske vlasti predstavljali su zahtjevi bošnjačkog stanovništva za otvaranjem škola na turskom jeziku i po osmanskom obrazovnom sistemu, mekteba i medresa. Prema ocjenama austrougarskih oficira: "odijum se nalazi u svakom muslimanskom

¹ IAR, ROK.

² Jedan od đurumljia iz dugopoljskog kraja bio je i Hazbo Bešić koji je docnije kazivao o svom ratovanju: "U Dugo Poljani organi opštinskih vlasti rekli su nam da idemo u Istanbul. Kao nepismeni i neprosvećeni mladići, mi nismo znali ni gde idemo, ali je naš san bio Istanbul. Za mnoge je to bio put bez povratka. Tek kad smo došli na stanicu u Novi Sad saznali smo da smo prevareni, umesto Istanbula doznali smo da nas transportuju u Poljsku na front Galicije. Kad smo stigli u Poljsku odmah su nas prihvatili turski oficiri. Komanda i sve ostalo bilo je na turskom jeziku, od kođa mi nismo znali ni reći. Određeno vreme imali smo vojnu obuku, a naučili smo i nekoliko reči turskog jezika. Kasnije smo davali zajedničke straže gde se pokazalo da su Bošnjaci mnogo čvršći i disciplinovaniji od Turaka. Dugo vremena nismo videli hleb, pa smo se najviše hranili krompirom i nekom "aleman čorbom" (nemačka čorba). Na bojštima Galicije dugopoljske đurumljije pokazali su veliku hrabrost ali je izgino veliki broj jer su Rusi bili mnogo bolje vojno obučeni i opremljeni. Ja sam jedan od malog broja onih koji su ostali živi (bio sam ranjen u predelu ramena i vrata od ruske granate) i vratili se u zavičaj". Opšir. F. Sebečevac, nav. djelo, 69-70; S. Selimović, *Kladnica*, 125. Iz kladničkog kraja se od 160 đurumljia koji su bili upućeni na osmansko-rusko ratište, nakon okončanja Prvog svjetskog rata, vratilo svojim kućama tek svaki deseti.

mladiću koji je pohađao školu na srpskom nastavnom jeziku. Zato sadašnje muslimanske osnovne škole u kojima je nastava na turskom jeziku roditelji pozdravljaju i decu rado i sa poverenjem u njih šalju".¹ Bio je to svakako i izraz revolta zbog državne politike koja se provodila prema ovom stanovništvu nakon 1912. godine.

Već 1916. se u Sandžaku počinju širiti glasine o miru i ponovom pripajanju Srbiji. Ovakve vijesti izazivaju novi strah među bošnjačkim stanovništvom, pogotovo kod onih koji su se "politički kompromitovali", razmišljajući o iseljavanju, ako do pripajanja ipak dođe.² Sandžački prvaci, rukovođeni teškim historijskim iskustvom i mogućnostima ograničenog izbora, pred strahom od poratne neizvjesnosti, nosili su se idejama da još u toku rata, pod okriljem Austro-Ugarske priključe Sandžak BiH, ili da mu osiguraju autonomiju pod zaštitom ove sile. Konferencija povodom razmatranja ovog pitanja bila je održana u Sjenici između 8. i 25. avgusta 1917. godine. Prisustvovali su joj predstavnici 10, odnosno 12 srezova i gradova u Sandžaku, a bila je posvećena statusu Sandžaka, njegovom uređenju i budućnosti. Održana je u vezi sa informacijama da će Srbija potpisati separatan mir sa Austro-Ugarskom i Njemačkom. Od 25 prisutnih, utvrđen je identitet samo 13 učesnika.³ Konferencijom, koja je trajala dva dana, je predsjedavao njen inicijator, Mehmed Izet-paša Bajrović, koji je u svom govoru istakao da je posljednji trenutak da muslimani,

¹ B. Mladenović, *Škole u gradskim naseljima tri južna okruga Vojnogeneralnog guvermana u Srbiji od 1916. do 1918. godine*, Istorijski časopis, knj. XLVII, Beograd 2002, 177. Prema austrougarskom popisu iz 1916. u okrugu Novi Pazar bilo je 41.854 muslimana i 29.797 pravoslavnih, a u okrugu Prijepolje 15.067 muslimana i 22.753 pravoslavnih.

² AS, VGG, odjeljenje VIII, br. 851/1916.

³ AS, VGG, sv. V, odjeljenje XVIII, br. 738/1917. Konferenciji je iz Pljevalja prisustvovao gradonačelnik Mehmed Izet-paša Bajrović, te trgovci Bido Abdićev, Osman-aga Dizdar i Teufik-beg Tahirbegović, koji je vodio i zapisnik. Iz Bijelog Polja je došao načelnik Hilmi-beg Kajabegović, iz Berana načelnik Duljko Rahmusović, iz Rožaja muderis Sulejman ef. Čatović, iz Sjenice gradonačelnik Rušić ef. Spahić, iz Prijepolja gradonačelnik Murat-beg Hašimbegović i Husni ef. Jusufbegović, iz Priboja Hasanagić, iz Nove Varoši gradonačelnik Sulejman ef. Šećeragić, kao i predstavnici Donjeg Kolašina i Tutina. Četveročlanu delegaciju iz Novog Pazara, predvodio je gradonačelnik Riza-beg Muratbegović. Opšir. H. Crnovršanin - N. Sadiković, *Sinovi Sandžaka*, Frankfurt 1996, 25.

koji čine većinu u Sandžaku, preko svojih predstavnika "pokrenu pitanje Sandžaka na drugi način nego što žele i traže naši paraziti Srbija i Crna Gora". Na ovoj konferenciji je usvojena rezolucija kojom je traženo priključenje Sandžaka Bosni i Hercegovini, nazivajući to "našom nepokolebljivom željom i jedinim razumnim rješenjem našeg sudeno "za veleizdaju" skoro svim Bošnjacima koji su prisustvovali ovoj konferenciji. Odluku o pokretanju krivičnog postupka i zatvaranja osumnjičenih donio je Prvostepeni sud u Novom Pazaru, a istu potvrdio Kasacioni sud u Beogradu. Sudenje je imalo karakter i ime "veleizdajničkog procesa". Većina je bila osuđena na razne vremenske zatvorske kazne, ali su kraljevskim ukazom br. 6671 od 17. januara 1921. svi oslobođeni na osnovu amnestije za političke krivce.²

Tokom 1917.-1918. pojačavaju se akcije pravoslavnih komita protiv austrougarske vojske i bošnjačkog stanovništva u Sandžaku.³ Komitske čete u gornjobihorskom kraju vršile su pljačkanje i ubijanje stanovništva.⁴ Oko Prijepolja i Nove Varoši djeluju jake odmetničke

¹ AS, VGG, sv. V, odjeljenje XVIII, br. 738/1917. Kao eventualna, druga mogućnost, zatražena je samouprava za Sandžak: "pošto smo mi suviše slabi da osiguramo sopstveno pravo i želju, to molimo K. u K. austrijsku vladu da nas zaštiti i ovo isto obezbedi". Na kraju je istaknuto, da, ako se i tome ne izađe u susret, onda preostaje samo iseljenje muslimana iz Sandžaka: "nama preostaje i u to smo sigurni da se moramo iz ovih krajeva iseliti, jer ta prinuda je najveća nepravda i sramota za civilizaciju". Upor. Novovaroški kraj kroz istoriju, 218-220; V. Brašanac, Političke, ekonomske i prosvetne prilike u prijepoljskom kraju za vreme austrougarske okupacije, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XV, Prijepolje 1993, 195.

² D. Stanić, Nedovršeni proces kao istorijski dokument o planovima bivše Austrije u pogledu Sandžaka, "Pravda", 27-30. april 1940; B. Hrabak, Kačaci u bivšem Novopazarskom Sandžaku (Staroj Raškoj) 1918-1928. godine, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XVII, Prijepolje 1997, 226-227; M. Jeftić u svojim "elaboracijama" navodi da je Sjenička konferencija održana pod pokroviteljstvom Katoličke crkve. Vidi: M. Jeftić, Od Islamske deklaracije do verskog rata u BiH, 29.

³ IAR, Fond arhive Poglavarstva općine Ribariće, kotar Tutin za vrijeme austro-ugarske vojne uprave, K.u.K. Bezirskommando Tutin. Gemeindeamt Ribarić 1915-1918, dok. 27.

⁴ S. Adrović, Gornji Bihor, 81.

grupe. Iz krajeva Crne Gore također slične grupe komita vrše upade.¹ Sa povlačenjem austrougarske vojske iz Novog Pazara 1918. otišao je, pored ostalih, i gradonačelnik Riza-beg Muratbegović. On se potom iselio u Anadoliju. Nakon povlačenja austrougarske vojske i njenih organa uprave Novi Pazar je nekoliko dana bio bez ikakve uprave i vlasti. U takvoj situaciji, koja je zaprijetila anarhijom, došla je do izražaja inicijativa Bošnjaka i Srba o očuvanju mira i reda. Bila je izabrana privremena uprava u koju su ušli ugledni Bošnjaci i Srbi, a bile su mobilizirane mješovite grupe građana da patroliraju gradom. Naoružane patrole su bile sastavljene tako da je u svakoj od njih bio podjednak broj Srba i Bošnjaka kako bi se spriječili bezvlašće i anarhija. Ti naponi su urodili plodom. U novembru 1918. jedinice srpske vojske ušle su u grad. U "Hronici" M. Radovića o poratnim prilikama u novopazarskom kraju piše, da je nakon 1918. godine počelo masovno prijavljivanje muslimana zbog raznih nedjela, navodno počinjenih za vreme okupacije. Na osnovu tih prijava priličan broj ljudi je zatvoren i osuđen. Istražni organi su zaoštravali tužbe i navodili podnosiocima prijava na proširenje optužbe. U vezi sa optužbama za ubiranje četvrtine istraga je obično insistirala da podnosioci prijava kažu da je optuženi došao sa puškom. Tom prilikom su postavljena pitanja koja su bila slična ovome: "Jel' da da je bio sa puškom?". U ovoj kampanji prijavljivanja, bilo je raznih zloupotreba, lažnog prijavljivanja i prijava po nagovoru pojedinaca od izvjesnih političara ili organa vlasti. Sve je to uplašilo Bošnjake i izazivalo prećutno negodovanje. Nakon Vidovdanskog ustava došlo je do opšte amnestije. Oko 100 Bošnjaka iz deževskog sreza i Novog Pazara pušteno je iz zatvora, a svi ostali nedovršeni predmeti su stavljeni u akta. Od 1919. do 1923. u Novom Pazaru je osuđeno 334 Bošnjaka, od toga 128 na teže kazne (od jedne do 20 godina robije i na smrt).² To je bio dodatni pritisak na bošnjačko stanovništvo, koje je, zbog svega čemu je bilo izloženo, u stanju duboke frustracije, teško moglo prihvatiti ovu državu kao svoju domovinu, shvatajući je, shodno gorkim historijskim iskustvima, više kao teško, nametnuto opterećenje a mnogo manje kao okvir koji mu je nudio trajniju sigurnost i budućnost.

¹ AS, VGG, sv. V, odjeljenje XVIII, br. 747/1917.

² Upor. M. Radović, Hronika Novog Pazara u NOB-u, knj. I, prilog br. 3; E. Mušović, Etnički procesi, 107-108; S. Bandžović, Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka, 28.

Glava treća

ISELJAVANJA IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA

Balkan je nakon Prvog svjetskog rata postao prostor nacionalnih država, a Kraljevina SHS prostor nedovršenih nacionalnih revolucija.¹ Na balkanskom prostoru historija je veća od geografije, a narodi koji tu žive dugo su bili u sjenci paradigme geohistorije i "šoka prošlosti".² Otuda je bilo i presporo otvaranje prema modernizacijskim procesima, sa brojnim protivrječnostima i blokadama u razvoju. Nacionalne države su stvarane od XVIII i tokom XIX stoljeća kao prihvaćeni model političkog razvoja, i kao takve su ugrađene u ideologiju i Versajskog pakta i Pakta Lige naroda.³ Habsburška monarhija, koja je za mnoge historičare, bila svojedobno "odbrana Evrope" od Osmanlija, stvorena iz historijske nužde - "nenamjerno djelo Sulejmana Veličanstvenog" (P. Kouls), nestala je ipak prije kraja Osmanskog carstva.

Nastajanje država na tlu nekadašnje Habsburške monarhije i Osmanskog carstva pokazalo je da raspad ovih višenacionalnih imperija i prihvatanje demokratije do njenih krajnjih konsekvenci izlaže nacionalnu zajednicu teškim rizicima, čak i katastrofama. Iz ovog potresa rađao se najstrašnji monstrum modernog evropskog razvoja: antidemokratski nacionalizam: "zemlje srednje i istočne Evrope

¹ Upor. K. Suljević, *nav. djelo*, 91; B. Petranović - M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, 22-27.

² Lj. Mitrović, *Položaj manjina i identitarni sukob na Balkanu*, u: *Vere manjina i manjinske vere*, Niš 2001, 48.

³ M. Todorova, *Imaginarski Balkan*, 288; I. Pržić, *Zaštita manjina*, Beograd 1933, 69-74.

strahovale su zato što nisu postojale gotove, zrele demokratije, a pošto su se bojale, nisu ni mogle to da postanu".¹ Nejakе balkanske demokratije su se zato gasile jedna za drugom nakon kratkotrajnog života provedenog u bolesti i bivale zamijenjene monarhističkim diktaturama. Najozbiljniji sukobi na Balkanu poticali su od tenzija između gradskih i seoskih zajednica. Nedostatak diversifikacije u privredi i konstantan problem nezaposlenosti na selu, stvarali su od Balkana trusni prostor podložan negativnim posljedicama smanjivanja proizvodnje u svjetskoj ekonomiji.²

Nakon 1919. nastala su veća kretanja na cijelom Balkanskom poluostrvu. Iz Kraljevine SHS (iz Makedonije, Kosova, Sandžaka i djelimično iz Bosne i Hercegovine), Grčke i Bugarske otišao je u Tursku znatan broj muslimana. Umjesto iseljenog raznorodnog muslimanskog stanovništva u grčkom dijelu Makedonije i Trakiji naseljavaju se maloazijski Grci, u Dobrudži Bugari, a u dijelu Makedonije unutar Kraljevine SHS, kao i na Kosovu, doseljenici iz raznih krajeva Kraljevine. Na Kosovo dolaze Crnogorci, Hercegovci, bezemljaši iz Jablanice i južnog Pomoravlja, koji su se naseljavali na napuštenim imanjima, jutrinama i šumama. U dijelovima Makedonije (Ovčem polju, dolini Bregalnice i Skopskoj kotlini) umjesto iseljenog turskog stanovništva naseljavaju se, na osnovu Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji, bezemljaši iz Like, sjeverne Dalmacije i južnog Pomoravlja.³

Položaj Bošnjaka u Kraljevini Jugoslaviji

U Evropi je odredbama Versajskog mirovnog ugovora, čiji su autori bili predstavnici pobjedničkih sila Francuske, Italije i Velike Britanije, 28. juna 1919. utvrđen novi poredak. Ovim ugovorom zaštićena manjinskih prava prvi put je postavljena na nacionalni princip, pa je

¹ Upor. I. Bibo, *Beda malih država istočne Evrope*, Rukovet, br. 5, Subotica 1989; N. Popov, *Srpski populizam: Od marginalne do dominantne pojave*, "Vreme", spec. dodatak, br. 135, Beograd 24. maj 1993.

² M. Gleni, *Balkan*, II, 99-100.

³ J. Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, (pogovor M. V. Lutovca) 532; J. Trifunovski, *Sreten Vukosavljević i međuratna kolonizacija u Makedoniji*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XI, Prijepolje 1986, 12-13.

vjerski princip održavan u međunarodnim ugovorima XIX stoljeća, bio potisnut. Ove su odredbe imale tretman obaveza međunarodnog značaja pod garancijom Društva naroda, pa je u tom smislu bila predviđena i detaljna procedura za njihovo implementiranje. Primjena načela o samoopredjeljenju rezultirala je stvaranjem niza naglašenih nacionalnih država. Državne granice nisu se, ipak, mogle poklopiti sa etničkim. Odredbe o zaštiti manjina su bile rezultat američkih nastojanja da "oblasti i narodi ne smiju biti predmet za razmjenu, za trampe između vladara".¹ Države su prihvaćenim normama morale dati najviši, ustavni rang. One se nisu mogle mijenjati običnim zakonima, i bez saglasnosti organa Društva naroda.

Prilazeći zemljama izraslim na ruševinama Habsburške monarhije i Osmanskog carstva, posebice balkanskim zemljama, kao "nepunoljetnim" ili "neprosvećenim", svjetske sile koje su krojile versajsku Evropu, smatrale su za shodno da ih obavežu na poštivanje prava manjina. Ugovori o zaštiti manjina imali su zadatak da obezbjede manjinama stepen "zaštite i pravice koje će ih postepeno dovesti da se utope u narodnu zajednicu kojoj pripadaju" govorio je Ostin Čembrlen pred savjetom Lige naroda. Francuski ministar Aristid Brijan je na istom mjestu kazao da nije riječ o iščezavanju manjina "nego takvoj vrsti asimilacije koja čini narod većim a ne umanjuje malu porodicu". Po njima problem manjina nije bio pravne prirode, već pitanje čovječnosti i oportuniteta.² Veliki svjetski rat ugradio je sebe u buduće sporove oko državnih granica i nacionalnih manjina. Noseći principi su bili prevashodno zasnovani na interesima velikih sila. Njihova rješenja su često bila rezultat nepoznavanja činjeničnog stanja. Zbog toga su između mnogih država bile uspostavljene sporne granice. One su kao takve stvarale delikatne odnose između većine i manjine, pa su rijetko koga zadovoljavale.

Sistem zaštite manjina doživio je vidljiv neuspjeh zato što su vladajući režimi u balkanskim i susjednim zemljama bili odveć zadojeni nacionalizmom da bi poštivali prava manjina, a položaj

¹ *Balkanski ugovorni odnosi*, II tom, 1919-1945, 48-49.

² J. M. Jovanović, *Diplomatska istorija Nove Evrope 1918-1938*, knj. II, Beograd 1938, 293; upor. M. Valdenberg, *Srednjoistočna Evropa i Balkan*, u: *Susret III sukob civilizacija na Balkanu*, Beograd 1998, 269-275.

nacionalnih manjina se najčešće dovedio u kontekst stanja opštih državnih odnosa, ukoliko su oni bivali lošiji, utoliko je i položaj pripadnika manjina postojao teži.¹ U nacionalno složenim državama, u odsustvu građanskog i nacionalnog principa, manjinskim narodima nametao se izbor između dva zla: integracije u većinsku naciju ili svodenje na građane drugog reda.

U Ugovoru sa Kraljevinom SHS u tom pogledu bio je napravljen izuzetak sa muslimanima jugoslavenskim državljanima. Kraljevina SHS se obavezivala međunarodnim ugovorima da će obezbijediti osnovna ljudska i nacionalna prava svim nacionalnim manjinama. Članom 10. Ugovora sa savezničkim silama od 10. septembra 1919. Kraljevina SHS priznala je, u okviru tzv. "versajskog sistema ugovora", muslimanskoj konfesiji status manjinske religije i specijalnih prava. Država SHS "pristaje da za muslimane, ukoliko se tiče njihovog porodičnog i ličnog statusa, donese odredbe koje dopuštaju da se ta pitanja regulišu po muslimanskim običajima" (st. 1).² Sem toga, i Krfska deklaracija i Vidovdanski ustav tretirali su islamsku vjeroispovijest ravnopravno sa pravoslavnom i katoličkom.³ Ova prava jugoslavenske vlade nikada zvanično nisu ni poricale. U stvarnosti je, međutim, bilo drugačije. Sve je bilo daleko od preuzetih obaveza.⁴

¹ Upor. R. Petković, *XX vek na Balkanu*, Beograd 1996, 52; M. Sobolevski, *Nacionalne manjine u Kraljevini Jugoslaviji*, u: *Dijalog povjesničara-istoričara*, 2, Zagreb 2000, 399-401.

² Ona se dalje posebno obavezala "da pruži zaštitu džamijama, grobljima i drugim verskim ustanovama muslimanskim", da im pruži sve olakšice i dozvole vjerskim zadužbinama, te da im neće uskraćivati nijednu od potrebnih olakšica, koje su "zagarantovane drugim privatnim ustanovama te vrste". Ova država se obavezala "da svim stanovnicima da punu i potpunu zaštitu života i slobode bez obzira na poreklo, narodnost, jezik, rasu ili veru" (čl. 2, st. 1); također će svi jugoslavenski državljani biti "jednaki pred zakonom i uživace ista građanska i politička prava bez obzira na rasu, na jezik ili na veru" (čl. 7, st. 1). Opšir. M. Bartoš, *Međunarodno javno pravo*, I, 184-487; M. Imamović, *Pokušaj donošenja interkonfesionalnog zakona u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Glasnik, Rijaset IZ u RBiH, br. 4-6, Sarajevo 1994, 239.

³ E. Redžić, *Jugoslavenska misao i socijalizam*, 305.

⁴ H. Čišić, *Bosanskohercegovački Muslimani i bosanska autonomija*, Sarajevo 1991, 51. Šukrija Kurtović, narodni poslanik, protivio se sa odredbama na osnovu kojih su muslimani stekli status vjerske manjine: "Muslimani u našoj

Beogradska vlada je deklarativno prihvatila ideju religiozne zaštite muslimana, ali je odbila nacionalnu zaštitu tog istog življa. Vlasti su masovno uzurpirale vakufsku imovinu. Mnoge džamije su proglašene za dotrajale, pa su rušene ili ustupane vojsci za magacine i sokolske dvorane.¹ Kraljevina SHS je San-Žermenskim ugovorom bila oslobođena svih obaveza sadržanih u XXXV članu Berlinskog ugovora iz 1878. kao i time što je utvrđeno da odredbe o zaštiti manjina ne važe za teritorije bivše Kraljevine Srbije, već isključivo za one pokrajine koje su joj priključene nakon 1. januara 1913. godine.² Srbi su se naročito borili na ovoj konferenciji, u sklopu delegacije Kraljevine SHS, protiv provobitno predviđene međunarodne zaštite oblasti koje je zauzela 1912. godine, plašeći se da bi to onemogućilo njihovu planiranu srbizaciju.³ Sam Nikola Pašić nije bio uvjeren da su Makedonci doista Srbi. U tom kontekstu, bilo je, s druge strane, predviđeno da se upotrebe i bosanski muslimani da "nam pomognu zadobiti sve muslimane u Makedoniji".⁴ O zaštiti manjinskih, nesrpskih zajednica na tom prostoru nije se mnogo razmišljalo.⁵

Država nije bila spremna da sprovodi zaštitu manjina što se vidjelo iz njene zakonodavne i upravne prakse. U politici i praksi nakon 1918. prema manjinama se u Kraljevini SHS postupalo dvojako. Manjine u

*zemlji nisu manjina. Manjina biti to je vrlo teška stvar. Ja ne želim da budem u istom položaju sa onim bednim sunarodnicima našim, koji su pripali drugim nacionalnim državama i tim su postali manjina. U njihovoj novoj državi, kojoj su sada silom pripali, niko se neće brinuti o njihovim pravima, niti misliti, da ih izjednačuje sa dominirajućom nacijom... Meni je teže što je unešeno baš u Ugovor sa Austrijom, jer iz toga izgleda da muslimani dolaze iz boljeg položaja u gori, kao da ih treba obezbediti kao veru naročitim ugovorom. A to nije tako nego sasvim protivno" - prema: I. Prčić, *Zaštita manjina*, 119.*

¹ M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 491.

² Lj. Stojković-M. Martić, *Nacionalne manjine u Jugoslaviji*, Beograd 1953, 8; K. Jončić, *Nacionalne manjine u Jugoslaviji*, Beograd 1962, 10-12.

³ A. Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919-1920*, Beograd 1969, 205.

⁴ A. Mitrović, *Mirovna delegacija Kraljevine SHS i deklaracija V. Vilsona od 23. aprila 1919*, Zbornik Filozofskog fakulteta, knj. X-1, Beograd 1968, 483.

⁵ Z. Janjetović, *Pitanje zaštite nacionalnih manjina u Kraljevini SHS na konferenciji mira u Parizu 1919-1920*, Istorija 20. veka, br. 2, Beograd 2000, 32.

sjevernim dijelovima zemlje uživale su manjinska prava, dok su one na jugu, zbog nepriznavanja albanskog, makedonskog i turskog jezika bile, u uslovima sveopšte nerazvijenosti, u sasvim podređenom položaju. Manjinska prava nisu bila fundirana demokratijom.

Kraljevina SHS je već u trenutku radanja, nastala na graničnom području velikih civilizacija - hrišćanske i islamske, i dva carstva - Osmanskog i Habsburškog, bila opterećena teškim hipotekama, sa mnogo slutnji i nepoznanica koje će se već od njenog stvaranja postepeno otkrivati i postati izazov njenom smislenom postojanju.¹ Susreli su se narodi sa potpuno različitim historijskim razvojem i protivvrjećnim nadanjima, koji su u Prvom svjetskom ratu bili na različitim stranama, čije su kulture u svemu što je strano i različito nazirale klicu neprijateljstva. Svako je u ovu državu unio sopstvenu historiju, težnje i interese i svako je sa njom imao posebne planove. Srpska vlada se zalagala za unitarno uređenje te nove državne zajednice, ali je bila protiv prijedloga da se ona nazove Jugoslavija. Između dva imena: Velika Srbija ili Jugoslavija, došlo se do kompromisnog naziva: Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Srbi su je, zadržavajući odlike etnonacionalizma i mesijanske misije, shvatali produžetkom svoje ranije države ("*Srbija i njena Jugoslavija*"), dok se zahtjevi drugih naroda nisu uočavali kao nacionalni, već kao opozicioni. Južnoslavenski program Srbije nikada nije bio ništa drugo do njeno pomoćno oružje. Unitarna država, bila je za srpsku vladu još u toku Prvog svjetskog rata, *conditio sine qua non* srpsko-hrvatsko-slovenačkog ujedinjenja.² Poput Engleza koji su u pojmu "*britanstva*" vidjeli širi pojam od "*englestva*", i Srbi su u "*jugoslavenstvu*" vidjeli širi pojam "*srpstva*". Etničke skupine su nazivane plemenima, što su u tadašnjoj konstelaciji nacija odista i bile, pošto ih narodima ("*peuples*") Evropa nije smatrala, jer je u njima vidjela narodiće ("*peuplades*").³ Uspjeh u dva balkanska rata i jednom svjetskom, bio je i suviše veliki da bi ga Srbija jednostavno podnijela. Prekomjernim veličanjem ratnih uspjeha srpska propaganda usađivala je u glave običnih ljudi osjećanje

¹ Đ. Kovačević, *Jugoslavija: osvajanje ili gubitak istorije*, 20.

² Upor. M. Imamović, *Pristup istoriji stvaranja jugoslavenske države 1918. godine*, 24-26; A. J. Taylor, *Habsburška monarhija 1809-1918*, Zagreb 1990, 283; B. Macić, *Zločini protiv mira*, Sarajevo 2001, 92-93.

³ M. Jovanović, *Srbi u raspadu Jugoslavije 1992-1993*, Beograd 1993, 18.

više vrijednosti. Stvaranjem Kraljevine SHS, riješen je "srpski problem", kako je on bio definiran tokom najvećeg dijela XIX stoljeća. a to je da gotovo svi Srbi budu ujedinjeni u jednoj državi. Srbima je trebalo izvjesno vrijeme da shvate da su svoj stari nacionalni problem zamijenili novim, a to je bio problem njihovog odnosa, kao Srba, prema višenacionalnoj državi u kojoj su oni činili najveću etničku zajednicu, ali ne i većinu stanovništva.¹

Srbi su po prvi put, kao vodeća, nacija konstituirali državnu tvorevinu koja je po definiciji morala voditi računa o različitim, ponekad čak suprotstavljenim etničko-nacionalnim interesima. Oni su prepotentno nametali jedan model jugoslavenske identifikacije koji je težio ka poništavanju posebnosti drugih naroda, uz očuvanje privilegija većinskog srpskog naroda, na srbizaciju Jugoslavije, odnosno na Jugoslaviju kao proširenu Srbiju. Vidovdanski ustav je Srbima, uvodeći načelo većine, otvorio put majorizacije u nacionalno složenoj državi. Srpski nacionalizam bivao je uvijek projugoslavenski u onoj mjeri koliko je to odgovaralo njegovom viđenju uređenja vlastite države, odnosno, postao je antijugoslavenski kada je počinjavao shvatati da ne može prevladati njegov unitaristički koncept. Tada je srpski nacionalizam prelazio u separatizam u obliku "*razočaranog unitarizma*".² Nova država je, zato, od početka svog postojanja upadala iz jedne unutrašnje-političke krize u drugu.³ Obzirom da je ona izvorno nastala voljom spoljnih međunarodnih činilaca ("velikih sila"), održavana je prostom diktaturom, pa je njen tragični vijek trajanja unaprijed bio odlučan.⁴

¹ M. Bjelica, *Srpski ratovi rečima 1844-2000*, Beograd 2003, 177; S. Helfant Budding, *Srpski nacionalizam u dvadesetom veku*, u: Milošević vs Jugoslavija, knj. I, Beograd 2004, 51.

² M. Marković, *Pogledi na uzroke raspada Jugoslavije*, u: *Stvaranje i razaranje Jugoslavije*, Beograd 1996, 21. Historičar Jasper Ridley zastupa tezu da su saveznici stvorili Jugoslaviju za koju su znali da će biti pod dominacijom Srba, što im trebala biti nagrada za njihovu borbu u Prvom svjetskom ratu - vidi: J. Ridley, *Šta će se dogoditi u budućnosti bivše Jugoslavije*, u: *Stvaranje i razaranje Jugoslavije*, 353.

³ L. Perović, *Ljudi, događaji i knjige*, Beograd 2000, 64.

⁴ V. Cvetković, *Srpstvo, Jugoslovenstvo i Jugoslavija*, "Republika", br. 204-205, Beograd 1-31. januar 1999.

Prvi ministarski savjet ove nove države, formiran je 20. decembra 1918. sa ukupno 20 ministara na čelu sa Stojanom Protićem. U njenom sastavu je bilo 13 Srba, četiri Hrvata, dva Slovenca i jedan Bošnjak. Nacionalno pitanje se raspravljalo i određivalo u terminima troplemenog i troimenog naroda (Srba, Hrvata i Slovenaca), jugoslavenstva, te, kada su u pitanju Bošnjaci, njihovog plemenskog, tj. nacionalnog osvješćivanja, opredjeljivanja i "nacionaliziranja" u srpskom ili hrvatskom smislu.¹ Jugoslavenska ideja je u novonastaloj državi bila oživotvorena uz odricanje posebnih nacionalnih individualnosti, naročito izraženih u Hrvatskoj, Sloveniji, Crnoj Gori i Makedoniji, kao i kod Bošnjaka, pa je i sama ideja, tako kompromitirana, izazivala teške međunacionalne sukobe.² Odmah po stvaranju Kraljevine SHS vojne jedinice su upućene i u Crnu Goru u akciju "pacifikacije", pa je tamo zaveden veliki teror. U Crnoj Gori su muškarcima stavljali žive mačke u čakšire, a zatim ih udarali štapovima, da bi svojim kandžama razdirale žrtvi meso. Otpočeli su surovi obračuni i u Makedoniji. Pojedine četničke vođe vršile su masovne pokolje 1919. u Tikvešu, oko Velesa i na Bregalnici.³

Prvodecembarskim aktom 1918. bili su ujedinjeni ekonomski različiti južnoslavenski krajevi čija se ekonomika nije mogla izjednačiti da bi sačinjavali jedinstvenu cjelinu u kojoj se toliko živo ne bi osjećale stare razlike. Prema BiH u Sloveniji je investirano u industriju kapitala po glavi stanovnika preko 2,6 puta više, u Srbiji u granicama do 1912. gotovo 1,5 puta, a u Jugoslaviji ukupno 1,5 puta. S druge strane, u odnosu na BiH ulaganja u Sandžaku, na Kosovu i Makedoniji bila su manja 23,4 puta i u Crnoj Gori 5,8 puta.⁴ Razlike su bile više nego očite ne samo na polju ekonomije, već su bile još drastičnije na polju kulture, prosvjete, socijalne zaštite, kao i u nizu drugih oblasti. Srpska politika je do 1918. istrajavala u geostrateškim razmišljanjima vezanim za pravac sjever-jug. Nakon Prvog svjetskog rata ta politika se okreće u

¹ M. Imamović, *O historiji bošnjačkog pokušaja, u: Muslimani i bošnjaštvo*, Sarajevo 1991, 56.

² M. Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb 1990, 53.

³ V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, knj. 1, Rijeka 1980, 79.

⁴ I. Bošnjović, *Privreda i stanovništvo Bosne i Hercegovine u međuratnom razdoblju*, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, br. 7, Zagreb 1980, 138.

smjeru istok-zapad. Novu državu je, prije svega, određivao odnos između dva najbrojnija njena naroda, Srba i Hrvata. U tom smislu je i prostor njenog juga ostao zapušten, ostavljen. Tu su brojni gradovi izgubili svoju funkciju nekadašnjih velikih trgovačkih centara. To je ujedno i prostor koji se komunikacijski nije povezivao pošto država zato nije imala para, ali ni interesa. Nejednaka prošlost ujedinjenih područja u novoj državi, sa veoma heterogenom privredom i kulturom, u širokom rasponu od patrijahalnih i skoro feudalnih zajednica do začetaka građanskog društva, formirala je i neravnomjerne obrasce razvoja stanovništva. Populacija je u ovoj državi počela da egzistira kao jedan veoma šareni mozaik. Njenu strukturu sačinjavale su elementi feudalnog društva, društva na pragu industrijalizacije, kao i društva blizu srednjeevropskog ekonomskog nivoa.¹ Najviše je industrije između dva rata izgrađeno u Sloveniji, Hrvatskoj i Srbiji, a najmanje u Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini.² Kapital investiran u industriju BiH 1918.-1938. iznosio je 239 miliona dinara, odnosno 103 dinara po stanovniku. Istodobno investicije su po glavi stanovnika u Sloveniji iznosile 697 dinara, u Srbiji u granicama do 1912. godine 336 dinara, a u Sandžaku, na Kosovu i Makedoniji 103 dinara, u Crnoj Gori 39 dinara i u Jugoslaviji 311 dinara.³

Srednji i južni dio države, koji je obuhvatao BiH, Makedoniju, Crnu Goru i dio Srbije, učestvovao je u industrijskoj proizvodnji sa 15% prema 39% njegovog učešća u broju stanovnika države. Iako se Bosna i Hercegovina nalazila u središtu nove države ona je i dalje

¹ I. Bošnjović, *Demografska crna jama, Nova zamka industrijskog društva*, Sarajevo 1990, 62.

² Prema prvom popisu izvršenom 21. januara 1921. u Kraljevini SHS bilo je 11.984.991 stanovnika, od čega je oko 9,5 miliona živjelo na selu, a nešto preko 2,5 miliona (17,5%) u gradovima. Poljoprivredom, stočarstvom, šumarstvom i ribarstvom bavilo se 75,9% stanovništva. Više od polovine odraslog stanovništva bila je nepismena (51,5%). Opšir. D. Mišić, *Industrija Jugoslavije do Drugog svetskog rata*, Zbornik predavanja: *Iz istorije socijalističke Jugoslavije 1918-1945*, Beograd 1958, 258; S. Dimitrijević, *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918-1941. godine*, Beograd 1962, 104-106.

³ I. Bošnjović, *Privreda i stanovništvo Bosne i Hercegovine u međuratnom razdoblju*, 138.

produžila svoju periferijalnost "provincije u pozadini".¹ Poljoprivredom i stočarstvom se u BiH 1921. bavilo 80,86% stanovništva, a deset godina kasnije taj broj se čak povećao na 84,1%, što nije bilo zabilježeno nigdje u Evropi, gdje se udio poljoprivrednog stanovništva zbog industrijalizacije i migracija iz sela u gradove permanentno smanjivao. Prema popisu iz 1931. u BiH je 83,38% stanovništva živjelo od poljoprivrede i dijelom od šumarstva, a samo 16,62% od drugih zanimanja ili javnim službama, od čega 7,15% od rada u industriji i zanatstvu, nešto oko 4% od trgovine, kreditnih ustanova i saobraćaja, 3,13% od zanimanja u javnim službama, a ostalih 2,34% od drugih zanimanja.² Nizak životni standard stanovništva bio je jasan indikator negativne bilanse razvoja. Skromni razvoj industrije nije mogao riješiti pitanje zaposlenja viška radne snage u zemlji. Mada je agrarno stanovništvo nalazilo stanovite "ekonomske-socijalne ventile" u kolonizaciji, uzurpacijama zemlje koju je država prećutno odobravala i pritiskom na gradove, neminovna rješenja su se morala tražiti i van granica Jugoslavije, u pečalbi, u prekookeanskim zemljama, Americi i Australiji. Po gustoći agrarnog stanovništva, pored Bugarske, Jugoslavija je bila najnaseljenija zemlja Evrope. Gradovi nisu mogli primati višak stanovništva pa je "jugoslavensko društvo ekonomskom emigracijom radne snage rješavalo socijalnu glavobolju kod kuće".³ Iseljavanje iz ekonomskih razloga bila je karakteristika cijele zemlje, a ova masovna pojava imala je korijena još u periodu prije 1918. godine. Prema nekim podacima, broj jugoslavenskih iseljenika u Americi iznosio je 1922. godine 635.000 ljudi, a 1934. zabilježeno je u štampi da je jugoslavenskih iseljenika iz Hrvatske, Crne Gore, BiH i Slovenije, bilo u SAD 700.000, Kanadi 19.000, južnoj Americi 150.000, Australiji i Novom Zelandu 10.000. Migracije na cijelom jugoslavenskom prostoru, većeg ili manjeg obima, bile su izazvane krizom agrarnog poretka u kojem je živjela većina naroda. Svaki peti Jugoslaven živio je 1931. van svog rodnog mjesta. U Sarajevu je čak 55 odsto stanovništva bilo rođeno van ovog grada, a njih 10 odsto van Jugoslavije. U Evropi

¹ K. Suljević, nav. djelo, 91.

² S. Bandžović, *Demografska kretanja stanovništva Bosne i Hercegovine 1941-1945*, magistarski rad, rukopis, Beograd 1988, 333.

³ A. B. Grado, *Iseljenički problem Kraljevine Jugoslavije*, Jugoslovenski državni almanah, I dio, *Socijalni almanah*, Beograd-Zagreb 1936, 155-159.

je u istom vremenu samo jedna desetina stanovništva živjela tamo gdje nije rođena.¹

Bošnjaci su "općenito prihvatili novu državu u uvjerenju da će u njoj biti ravnopravni građani, a da će im tu ravnopravnost garantirati upravo srpska vojska". U BiH su Bošnjaci, mahom intelektualci i građani iz svih staleža, učestvovali u opštem narodnom raspljoženju povodom završetka rata, nadajući se da će biti ravnopravni sa ostalim narodima u novoj državnoj zajednici. Posebno su povjerenje iskazivali prema srpskoj vojsci, manifestirajući to odmah nakon njenog dolaska u Bosnu i Hercegovinu: "Imaju respekta samo od srpske vojske i srpskih vlasti i imaju vjere u njih" - navodili su srpski vojni izvori o ponašanju Bošnjaka.² Ponovo su se, nakon nekoliko decenija, u istoj državi našli muslimani iz BiH, Sandžaka, Makedonije i Kosova. Oni su, neposredno nakon završetka rata, zbog "identifikacije sa agresorom", kao "najmrskiji od svih posljedica turske okupacije" doživjeli razne oblike maltretiranja i zastrašivanja, praćenih otvorenim, svakodnevnim i prijetećim pozivima na iseljavanje: "Idite u Aziju", "Selite u Aziju", "Turci u Aziju". Još je 1917. srpski ministar Stojan Protić predlagao da se pitanje bosanskih muslimana riješi prisilnim pokrštavanjem, progonom i pokoljem: "Kad naša vojska pređe preko Drine, dat ću Turcima rok 24 ili 48 sati da se vrata u krilo vjere svojih pređa. Svaki onaj koji to odbije bit će masakriran, onako kako smo nekad radili u Srbiji".³ Docnije je donekle revidirao svoj plan naznakama da se baš ne moraju pobiti svi oni koji odbiju da se pokrste, ali "ne smije više biti

¹ U anglosaksonskoj i svjetskoj literaturi kod ekonomskog obilježja migracija postoji grupa *push* (gurati) i *pull* (vući) faktora. *Push* su oni faktori koji guraju u emigraciju. To je splet činilaca od ekonomskih do sociopsiholoških, a *pull* onih koji privlače na odlazak. Migracije nastaju poklapanjem oba ova faktora.

² A. Purivatra, *Jugoslovenska Muslimanska Organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* (u daljem tekstu: *JMO u političkom životu Kraljevine SHS*), Sarajevo 1977, 29-31.

³ A. Purivatra, *JMO u političkom životu Kraljevine SHS*, 21-22, nap. 33; 104-105; N. Malcolm, *Povijest Bosne*, 221. Dr. A. Purivatra ističe da je i član Jugoslovenskog odbora D. Vasiljević na Krfskom sastanku 18. juna 1917. razvijao koncepciju da su pravoslavni u Bosni mnogo stradali od države usljed onoga što su im katolici i muslimani počinili, da će zato pravoslavni "gledati da se naplate koliko mogu", i da se to "sve neće moći spriječiti".

Turaka u Bosni. Neka bježe preko Save, neka bježe kamo stignu, pa će poslije otići u Tursku.¹ U svom prvom dolasku u Sarajevo, nakon rata, Nikola Pašić je pozdravio "Srbe triju vjera".²

Brojni politički i javni djelatnici iz redova Bošnjaka koji su sa ushićenjem dočekali stvaranje nove države ubrzo su se razočarali. Njihov položaj je odmah postao zabrinjavajući. Svetozar Pribićević, ministar unutrašnjih djela je iznio u svojim dopisima Zemaljskoj vladi u Sarajevu dosta podataka o iracionalnim postupcima na štetu Bošnjaka, tražeći poduzimanje energičnih mjera, jer "ako bi se produžilo gonjenje muslimana od strane pravoslavnih, to može vrlo rđavo i kobno djelovati na unutrašnje odnose u zemlji i položaj u inostranstvu".³ U akcijama prikupljanja oružja u novonastaloj državi najviše je maltretirano nesrpsko stanovništvo. U slučajevima bilo kakvog otpora ili "neposlušnosti" srpski podoficiri i oficiri postupali su prema stanovništvu veoma surovo. Batinjanja stanovništva od srpske vojske bilo je dosta. To je priznala više puta i Vrhovna komanda te vojske.⁴

U XIX stoljeću postojanje muslimana slavenskog porijekla smatrano je preprekom južnoslavenskom ujedinjenju. U međuratnom periodu, kada više nije bilo opasnosti od Osmanskog carstva,

¹ P. Cohen, nav. djelo, 262. Tražeći docnije ukidanje odredbe člana 133. stav 3. Vidovdanskog ustava, kojim je BiH bila očuvana kao cjelina, radikal Milan Srškić je zahtjev za njenom podjelom obrazlagao riječima: "Radi Turaka. Ja ne mogu u Bosni gledati minareta, oni moraju nestati". Opšir. R. Festić, *BiH u koncepcijama građanskih političkih stranaka između dva rata*, Godišnjak Pravnog fakulteta, XXIV, Sarajevo 1976.

² K. Suljević, nav. djelo, 163.

³ Upor. F. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, knj. I, Zagreb 1961, 238-241; Stav *Muslimana*, 54-55; A. Purivatra, *JMO u političkom životu Kraljevine SHS*, 31-34; M. Busuladžić, *Muslimani u Evropi*, 141-142. Sarajevska "Pravda" je u decembru 1924. naglašavala da su bila uzaludna sva njihova iskrena i patriotska nastojanja da uvjere i mjerodavne faktore i srpsku javnost da je muslimanski svijet iskreno pozdravio ujedinjenje i da se nikada i ničim nije zamjerio srpskom narodu s kojim bratski i prijateljski živi.

⁴ M. Tripalo, nav. djelo, 55. Opšir. vid. H. Kamberović, *Protumuslimanska nasilja 1918. i 1919. godine*, "Preporod", br. 17/504, Sarajevo 1. septembar 1991; Isti, *Napadi na muslimanske kuće i imanja 1919. i 1920*, "Preporod", br. 18/505, Sarajevo 15. septembar 1991.

muslimani su izgledali mnogo bezopasnije.¹ Stari strahovi transformirani su u kulturološke prerasure. Muslimani su, nakon 1918. godine, nerijetko okarakterizirani ne samo kao "azijati", "Turci", već kao prevrtljiv i nastran element.² Dio štampe je, pozivajući na "deinstalaciju islama", otvoreno širio mržnju i nepovjerenje prema muslimanima, pripisujući im antidržavne težnje i raspoloženje.³ Pojedini listovi su pisali da je sramota koju treba oprati što su neki Južni Slaveni primili islam.⁴ Teza o destruktivnom ponašanju prevjerenika kao ispoljavanju osjećaja krivice, koja ima korijen, prije svega, u srpskom narodnom predanju, nikada nije ispitana i dokazana, ali se ustalila i u srpskoj književnosti, nauci i historiografiji.⁵ Protiveći se povratku muhadžira iz Turske u Bosnu, beogradsko "Zvono" je pisalo da su oni "poturice", "element nerada i nerada koji nam je suvišan i nepotreban". Stoga je bilo nužno, zaključuje ovaj list "pokupiti još po Bosni i Hercegovini što god još nezadovoljnih agica i begova.. i poslati ih u Aziju, za kojom toliko uzdišu, a u koju i spadaju", završavajući tekst sloganom: "Azija azijatima".⁶ Po nekim srpskim izvorima muslimane je karakterizirala "inercija, nepokretnost u svakom pogledu, lažljivost i hvalisavost, fatalizam, k'smet, neobuzdano maštarenje, i naročito, senzualnost i (kad se) to dovede u vezu sa tvrđenjem biologije, da su homoseksualci slabiji od heteroseksualaca, a često i bez ikakve volje za životom, u ovom tumačenju biologije može

¹ E. B. Vahtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije*, Beograd 2001, 89.

² Upor. D. Tanasković, "Srbi turskog zakona" ili "Turci srpskog jezika", u: *Serbia i komentari*, Beograd 1991, 210-218.

³ *ABC Muslimana*, 30.

⁴ S. Čerić, *Muslimani srpskohrvatskog jezika*, 195. Srpski vladika Nikolaj Velimirović (1880.-1956.) je u djelu *Iznad istoka i zapada* pisao da je Islam zapravo "jevrejsko-hrišćanska jeres", da su balkanski muslimani nepoželjan i nemlo ostatak Muhamedanskog istoka, pa da upravo zbog toga superiorni pravoslavni Balkan mora stajati iznad takvog istoka - Opšir. A. Anić, *Evolucija i uloga tri kompleksa istorijskih mitova u srpskom akademskom i javnom mnjenju u poslednjih deset godina*, u: *Historijski mitovi na Balkanu*, Sarajevo 2003, 278.

⁵ B. Aleksov, *Viđenje verskih preobraćenja u formiranju srpske nacionalne svesti*, u: *Religija, društvo i politika: Kontroverzna tumačenja i približavanja*, Bonn 2002, 148-150.

⁶ Š. Filandra, *Bošnjačka politika*, 60.

se naći neosporno tumačenje homoseksualnosti kod naših muslimana".¹ Brojni istraživači baveći se *mi-oni* sindromom, koji je suštinski uslovljavao svaki etnički konflikt, zaključili su da je univerzalna sklonost ljudi da precjenjuju "svoje" i nipodaštavaju "tude".²

Kontinuitet antimuslimanstva bila je, sa više ili manje inteziteta, trajnost. Muslimani su identificirani sa Turcima, pa se mržnja prema Turcima, prenosila i na njih.³ Nazivanje svih muslimana Turcima kod većine nije bila posljedica neinformiranosti i neupućenosti, već dubokog predubjeđenja i sasvim određenog stava.⁴ Njima je sistematski nametan kompleks krivice i izdaje, pa su kod hrišćanskog stanovništva bili sinonim izdaje. To je opet predstavljalo paradoksalno priznavanje drugačijeg etniciteta, jer se vjera ne prenosi biološki. Sličnosti porađaju veoma jake emocije, koje Frojd (Freud) naziva "*narcizmom malih*

¹ Hišam Džait zaključuje da je Zapad dugo islam doživljavao kao "religiju seksa, razuzdanosti i raskošnog divljeg instinkta", te da je islamu naivno pripisivana seksualna razuzdanost, a on predstavljan kao "vladavina životinjskih nagona bez kočnica, i još naivnije, smatrano je da ta razuzdanost potiče od prvobitnog senzualizma koji je zagovarao sam Poslanik" - nav. prema: H. Džait, nav. djelo, 22.

² Prema: D. Kecmanović, *Racionalno i iracionalno u nacionalizmu*, "Republika", br. 324-325, Sarajevo 1-31. januar 2004.

³ Čedomil Mitrinović 1926. piše, preuzimajući neke prepoznatljive Cvijićeve teze, kako "naši muslimani pate usled nedostatka aktivnog duha. Uzalud ćete ga tražiti i kod inteligenta, a kamo li u njihovim masama. To im, u neku ruku, nadoknađuje duboki, ukorenjeni, fatalizam, k'smet, i mašta. K'smet im je materijalna snaga života. A njihova mašta je kao stvorena za ubijanje duha: tu su najčistiji i najbolji sledbenici islama i njegovih nosilaca Turaka. Za nemoć koji su osećali prema k'smetu, karakterističan je muhadžirski pokret. Mašta im je tako razvijena da u toj pojavi, bez po muke, možemo naći podlogu za Njegoševe reči... Niko grđe k'o Turčin ne laže". Opšir. A. Isaković, *O "nacionaliziranju" Muslimana*, 67; F. Saltađa, nav. djelo, 107; upor. "Pravda", br. 1/240, Sarajevo 4. januar 1921; M. Seels, *Vjera, historija i genocid u Bosni i Hercegovini*, 96-97.

⁴ Upor. N. Duraković, *Neki aspekti nacionalne afirmacije Muslimana u Jugoslaviji*, Sveske, br. 9, Sarajevo 1985, 15-16; Š. Filandra, *O jednom asimiliranju Muslimana*, Sveske, br. 26-27, Sarajevo 1989, 410-413; D. Tanasković, "Srbi turskog zakona" ili "Turci srpskog jezika", 215; M. Huković, *Na izvorištima bošnjačke baštine*, Sarajevo 2002, 186-190.

razlika".¹ Kroz školske programe je forsiran sistem vrijednosti koji je muslimane diskreditirao kao "orientalce", "reakcionarne feudalce", "dahije", fanatizirane islamske vojnike koji su ognjem i mačem širili islam, "nabijali na kolac" i uzimali "danak u krvi". Pojedini političari su odmah nakon Prvog svjetskog rata predlagali da se izvrši raseljavanje i istrebljenje muslimanskog življa.² S. Ljubunčić piše 1923. kako su "*Muslimani još i sada, u predstavi njihove kršćanske braće, nosioci svijeh zala i vinovnici nekadašnjih istorijskih događaja. Njima se u Sloveniji straše djeca... U Hrvatskoj, Srbiji, Bosni, svuda su oni gledani kao Turci i vrlo je malo pokušaja da se ti pojmovi očiste, iako je to u interesu svijeh nas, čitavog našeg slovenskog Juga, a najviše naše zajedničke otadžbine*".³ Takvo ponašanje očito nije bilo u skladu sa odredbama *Krfske deklaracije* (tačka VII) u kojoj je bila istaknuta ravnopravnost pravoslavne, rimokatoličke i islamske vjere.

Položaj Bošnjaka u BiH i Sandžaku postao je zabrinjavajući već odmah nakon stvaranja Kraljevine SHS. *Ugovor o zaštiti manjina*, koji su predstavnici jugoslavenske vlade potpisali 5. decembra 1919. godine, na energično traženje Francuske, a koji je Bošnjake tretirao kao vjersku skupinu, obnarodovan u Kraljevini SHS kao zakon 10. maja 1920, nije poštivan, ili se kasnilo sa njegovom primjenom. On je predviđao suđenje na osnovu šerijata, zaštitu džamija, vakufa i grobalja.⁴ Za muslimane u Jugoslaviji je važno šerijatsko pravo u pitanjima porodičnog i nasljednog prava i stvarima islamskih zadužbina. Prema čl. 19 Vidovdanskog ustava muslimanima su u porodičnim i nasljednim pitanjima mogli suditi državni šerijatski sudovi. Nakon uvođenja šestojanuarske diktature 1929. i oktroiranja

¹ Upor. V. Dimitrijević, *Neizvesnost ljudskih prava*, Novi Sad - Sremski Karlovci 1993, 73, nap. 54.

² "Monitor", br. 403, Podgorica 10. jul 1998.

³ N. Duraković, *Prokletstvo Muslimana*, 117-119; upor. Đ. Stanković, *Izazov nove istorije*, Beograd 1992, 143.

⁴ Upor. B. Hrabak, *Tursko-kemalistička orijentacija sandžačkih i drugih prvaka Džemijeta 1919-1923. godine*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XV, Prijepolje 1993, 129; M. Bojić, *Osvrt na položaj Muslimana-Bošnjaka u Jugoslaviji*, u: *Stvaranje i razaranje Jugoslavije*, Beograd 1996, 266-267, nap. 6.

Ustava Kraljevine Jugoslavije 1931. ta je odredba uklonjena.¹ Vakufi, šerijatski sudovi i škole bili su važni segmenti opšteg položaja muslimana u "Južnoj Srbiji", jer je tu ispoljeno najviše samovolje radikalno-demokratske uprave.²

Muslimanska vjerska uprava u "Južnoj Srbiji" skoro da nije bila ni organizirana, iako su postojali imami i muftije, pa i vrhovni muftija u Beogradu. Vakufska imovina nije uživala nikakvu zaštitu. Ona je postajala predmet opšte pljačke i otimačine. Samo 1921. u Makedoniji je srušeno 50 džamija.³ Lokalne vlasti su često uništavale vakufsku imovinu. Brojni mektebi i džamije su korišćeni u druge, neprimjerene svrhe. Groblja su pretvarana u parkove ili su tretirana kao građevinsko zemljište. Nadgrobni spomenici su, kao u Gnijlanu, korišćeni za gradnju drugih objekata. Neposredno nakon 1918. na muslimane u Sandžaku, Kosovu i Makedoniji gledalo se kao na ostatak osmanske okupacije. Politika koja se vodila protiv muslimana u tim krajevima imala je za cilj da ih u potpunosti marginalizira i prisili na iseljavanje. Taj se cilj ostvarivao na razne načine: ekonomskim osiromaženjem, onemogućavanjem školovanja, rušenjem i pretvaranjem u magazine najboljih i najmonumentalnijih džamija, kao što je Buramli, Mustaj pašina džamija u Skoplju, Sinan pašina džamija u Prizrenu itd. Džamija sultan Mehmeda u Ohridu pretvorena je u crkvu, a džamija u Strugi korišćena je kao vojno skladište.⁴ Džamije u Prištini, Prizrenu i Novom

¹ F. Karčić, *Pitanje javnopravnog priznanja islama u jugoslovenskim krajevima nakon prestanka osmanlijske vlasti*, Anali, Gazi Husrev-begova biblioteka, knj. XI-XII, Sarajevo 1985, 118; M. Sobolevski, *Nacionalne manjine u Kraljevini Jugoslaviji*, u: *Dijalog povjesničara-istoričara*, 2, Zagreb 2000, 399; Z. Folić, *Vjerske zajednice u Crnoj Gori 1918-1953*, Podgorica 2001, 157-158.

² *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS, redovni saziv 1921-1922*, knj. V, 753-754. Opšir. vidi: B. Hrabak, *Partijsko-politički život na Kosovu, u Metohiji i Raškoj 1919-1923. godine*, Novopazarski zbornik, br. 24, Novi Pazar 2000, 184-189.

³ R. Škrijelj, *Sandžacki Bošnjaci u Makedoniji (1918-1945)*, Almanah, br. 27-28, Podgorica 2004, 208.

⁴ B. Hrabak, *Političko okupljanje "južnih muslimana" i prehistorija organizacije "Džemijet"*, Tutinski zbornik, br. 1, Tutin 2000, 72. Džamija Fethija, iz XVII stoljeća, u Bijelom Polju, pod obrazloženjem da je prvobitno bila crkva, pretvorena je 1923. u crkvu. Četnici Koste Pećanca zapalili su 1921. džamiju u Rasovu. Opšir. B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 300.

Pazaru prešle su u nadležnost vojske, a u Prijepolju je medresa pretvorena u sirotinjski dom. Opštoj zaostalosti ovih krajeva, pridružile su se druge nevolje, koje su još više pogoršale stanje i odredile njihov dalji, podređeni status.¹ Prilikom izbora poslanika za Privremeno narodno predstavništvo Kraljevine SHS, čija je prva sjednica bila zakazana za mart 1919. godine, izbor poslanika iz krajeva koje je Srbija pripojila 1912. godine, nije obavljan direktnim učešćem birača, već posredno, na osnovu posebne vladine uredbe donijete u vidu akta. U izboru tih poslanika presudnu ulogu su imali policijski organi.² U septembru 1919. osmanska vlada, a sa njom i Turci u Makedoniji, tražili su da Makedonija bude stavljena pod protektorat Društva naroda. Pojam Makedonije obuhvatao je i Kosovo, a ponekad i Sandžak. Vrhovni muftija je iz Skoplja tražio od vlade u Beogradu da se oslobode džamije u Ohridu, Novom Pazaru, Gostivaru i Negotinu na Vardaru.³

Bošnjaci su se u početku pojedinačno žalili, tražeći ličnu i imovinsku zaštitu od mjerodavnih faktora, da bi ubrzo prišli organiziranoj formi protesta. Oni su se često obraćali istaknutijim vjerskim predstavnicima, pa i tadašnjem reisu-l-ulemi Džemaludinu Čauševiću.⁴ On je već 1918. i prvih mjeseci 1919. obavještavao direktno vojne organe o brojnim izgedima koji su se sastojali u neosnovanim hapšenjima, prebijanjima u zatvoru do umorstva, nezakonitim pretresima, pljačkama, bezakonjima "narodne garde" posebice u rogatičkom, kladanjskom i sarajevskom srezu, pustošenjima cmogorskih "komita" u gatačkom srezu, oduzimanju svakolikog pa i lovačkog oružja i brojnim drugim nepravilnostima u drugim krajevima. Stanje je naročito bilo zaoštreno u istočnoj Hercegovini, sve do rijeke Neretve i jednom dijelu Bosne (Foča, Goražde, Čajniče), odakle su slati apeli direktno prestolonasljedniku Aleksandru Karađorđeviću da ih

¹ H. Đozo, *Zapažanja sa puta po Sandžaku, Kosmetu i Makedoniji*, Glasnik, VIS u SFRJ, br. 9-10, Sarajevo 1967, 461.

² M. Sekulić, *Političke partije na izborima za Ustavotvornu skupštinu na Kosovu i Metohiji 28. novembra 1920. godine*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta, br. XXIII-XXIV, Priština 1995, 370-371.

³ B. Hrabak, *Novopazarske džemijetlije*, Novopazarski zbornik, br. 27, Novi Pazar 2003, 243.

⁴ C. Rivet, *En Yougoslavie*, Paris 1919, 169-170.

zaštiti od brutalnih napada.¹ Ti dijelovi BiH bili su izloženi čestim upadima crnogorskih komita, koje su njihovi lokalni jataci upućivali na one koje je trebalo ubiti ili opljačkati.²

Reisu-l-ulema Džemaludin Čaušević je uporno protestirao kod vlasti. On je u svojim predstavkama isticao da će, ukoliko nadležne vlasti i dalje sve te "silne zulume i nasilja" budu mimo posmatrale, muslimani "biti primorani da se sami brane i da od drugog koga zatraže pomoć i obezbjeđenje svog života i imetka".³ Beogradska vlada je priznavala Čauševića kao vjerskog poglavara muslimana, ali mu nije dopuštala da ima bilo kakav uticaj na vjerske prilike van BiH.⁴ Reisu-l-ulema Čaušević je dao u februaru 1919. intervju francuskom listu "La temps" u kojem je, apelirajući na Francusku da povede brigu i da posreduje, kako muslimani ne bi bili prinudeni da se iseljavaju, govorio o stradanjima svog naroda. Vlasti su od njega tražili da demantira navedene tvrdnje, ali je on to odbio.⁵ Državni organi su, imajući u vidu

¹ Upor. A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Sarajevo 1969, 147-150.

² M. Gaković, *Rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini (1918-1921)*, Prilozi, br. 6, Sarajevo 1970, 40-41. Svetozar Pribičević, ministar unutrašnjih djela, pisao je početkom februara 1919. iz Beograda, tim povodom, Atanasiji Šoli, predsjedniku Zemaljske vlade u Sarajevu: "Ako bi se proizvelo gonjenje muslimana od strane pravoslavnih, to može vrlo rđavo i kobno djelovati na unutrašnje odnose u zemlji i položaj u inostranstvu", preporučujući dalje da se odmah poduzmu najstrožije mjere da se takvi slučajevi više ne ponove i da se muslimansko stanovništvo što više zaštiti od nasilja i pljačke.

³ Opšir. M. Imamović, *O političkoj aktivnosti reis-ul-uleme Čauševića*, Glasnik, Rijaset IVZ u SFRJ, br. 1, Sarajevo 1991, 27; Beogradska "Politika" je 13. februara 1925. pisala da u Bosni ima "nacionalnih ljudi" i da ne treba Čauševiću smetati "da i dalje turkuje do mile volje. Dajte mu penziju pa neka ide kuda mu srce želi: jal u Stambol, jal u Angoru".

⁴ Dok je Islamska zajednica u BiH imala izvjesnu autonomiju, u Srbiji i Crnoj Gori vjerska organizacija je u stvari bila do 1930. poseban dio državne uprave, delegiran da rješava bračne i neke imovinske poslove muslimana. Opšir. M. Imamović, *Islamska vjerska zajednica (1918-1945)*, u: *Vjerske zajednice i politička zbivanja u Bosni i Hercegovini od austrougarske okupacije 1878. do 1945. godine*, Zbornik radova, rukopis, Institut za istoriju, Sarajevo 1978, 965-968.

⁵ On je predočavao: "Hiljade ljudi ubijenih, šest žena spaljeno, 270 sela opljačkano i uništeno, eto bilansa za nas Muslimane prilikom svečanog stvaranja

da nije bila okončana mirovna konferencija, da mnoge zemlje pobjednice još uvijek nisu bile priznale Kraljevinu SHS, zazirale od eventualne internacionalizacije problema položaja bošnjačkog stanovništva u BiH. Nedugo nakon Čauševićevog intervjua kod nekih uglednijih Bošnjaka u Sarajevu, kao što je bio Sakib Korkut, boravila su dva Francuza koji su zatražili da im se ukratko predstave bošnjački zahtjevi. Ti zahtjevi su, kako ih je tada oblikovao Korkut, unešeni doslovce u poseban dodatak ugovora o miru od 10. septembra 1919. po kojem se Kraljevina SHS u San Žermenu obavezala saveznicima članom 10. da će za porodični i osobni status muslimana i dalje važiti islamsko pravo, da će poduzeti korake za imenovanje reisu-l-uleme, da će dati sve potrebne olakšice i dopuštanja vakufima i vjerskim ili dobrotvornim ustanovama, koje već postoje, a da neće uskraćivati olakšice koje su potrebne za stvaranje vjerskih i dobrotvornih ustanova.¹

Pobijeno je do septembra 1920. oko 2.000 Bošnjaka. Tok zasnivanja ustavnog poretka i ustrojstva nove države u sigurnosnom smislu najmanje se odnosio na Bošnjake.² U pograničnim krajevima BiH prema Crnoj Gori do jula 1926. ubijeno je 126 Bošnjaka, mahom seljaka. Istovremeno je zapaljeno oko 500 muslimanskih seoskih zadruga, "tome treba dodati nekoliko hiljada muslimanskih porodica koje su se radi spasa golog života iselile u Tursku, ostavljajući pri tome svu imovinu bez ikakve zaštite i naknade".³ Napadi iz Crne Gore najčešće su bili motivirani pljačkom i otimačinom, ali i određenim političkim ciljevima u graničnim krajevima Foče, Bileće i Gacka.

Jugoslavije, kojoj smo se i mi spremali služiti svom dušom. Mi smo ipak Sloveni, ali Srbi odbacuju da nas smatraju takvim. Smatra nas se uljezima. Nakon što su Srbi postali gospodari situacije, mi nikada nismo pozvani da učestvujemo u političkim sastancima i savjetovanjima". Opšir. A. Purivatra, *JMO u političkom životu Kraljevine SHS*, 63-64; M. Hadžijahić, *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana*, 26-27; M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 491.

¹ I. Mužić, *Islamska vjerska zajednica u Kraljevini Jugoslaviji*, Islamska misao, br. 65, Sarajevo 1984, 21.

² Š. Filandra, *Bošnjačka politika*, 57-58.

³ M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 490. B. Tanović navodi da je od 1918. do 1928. izvršeno skoro 3.000 vansudskih ubistava Bošnjaka - prema: "Preporod", br. 15/478, Sarajevo 1. avgust 1990.

Crnogorskim komitama išlo je u prilog i to što su u tamošnjem lokalnom stanovništvu imali dosta jataka.¹ Žandarmerijski narednici su u Pljevljima i drugim mjestima javno vrijeđali muslimane i zlostavljali imame. Muslimanske djeca su prisiljavana da idu u crkvi i prisustvuju časovima vjeronauke. Mnoge džamije su proglašavane da su sklone padu, pa su potom rušene ili su ustupane vojnim vlastima za magacine.²

Samo do jula 1919. od 4.180 Bošnjaka zemljovlasnika u BiH oduzeto je bez ikakve nadoknade 400.072 hektara njihove vlastite zemlje. Protesti reisu-l-uleme nisu davali nikakve rezultate.³ Muslimanima zemljovlasnicima u Sandžaku, na Kosovu i u Makedoniji oduzeto je ukupno 231.099 hektara zemljišta i dato u vlasništvo 48.261 bezzemljišnih, mahom srpskih porodica.⁴ Agramom reformom čitava jedna klasa je ostala bez ikakvih materijalnih sredstava. Neki muslimanski zemljoposjednici, nakon totalnog osiromašenja, do smrti nisu izlazili iz svojih kuća. "ponos im nije dopuštao da pokažu kako su prodali svoje zlatne satove i nakit svojih žena, da su u jednoj poraznoj materijalnoj bijedi, da moraju tražiti pomoć od drugoga kako bi preživjeli".⁵ Sve je to činjeno sistematski, sa atavističkim povikom i namjerom "osvećivanja Kosova", s ciljem, da se po primjeru Srbije XIX stoljeća iz Bosne "istrijebe Turci" jer za njih nema druge kazne nego "ubiti i premlatiti".⁶ Agrama reforma je otežala ukupni društveni, politički, kulturni i obrazovni, a time i nacionalni razvitak Bošnjaka.⁷ Pored političkih pritisaka, teške socijalne bede u kojoj je tavorila većina stanovništva, Bošnjaci su otvoreno svojatani. Traženo je da se opredjeljuju između Srba i Hrvata, ali ni oni koji su to radili, nisu tretirani kao ravnopravni sa Srbima i Hrvatima.⁸ Svoj interes

¹ N. Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918-1925*, Sarajevo 1991, 152.

² M. Imamović, *Islamska vjerska zajednica (1918-1945)*, 967.

³ M. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji*, 172-173.

⁴ M. Imamović-K. Hrelja-A. Purivatra, *Ekonomski genocid nad Bosanskim Muslimanima*, Sarajevo 1992, 99.

⁵ *Okovana Bosna*, Ciriš 1995, 161.

⁶ M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 490.

⁷ M. Imamović-K. Hrelja-A. Purivatra, *Ekonomski genocid nad Bosanskim Muslimanima*, 100.

⁸ Krsta Marić, predsjednik Srpske nacionalne omladine (SRNAO) 1923. je pisao: "Muhamedova je vera državotvorna, ali je antinacionalna. Islam guta

i svojatanje Sandžaka i Bošnjaka pokazivali su i ideolozi ustaškog pokreta. Mladen Lorković, pišući 1939. o Hrvatima-muslimanima i njihovom rasporedu ističe sljedeće: "Znatnija je etnička skupina autohtonih hrvatskih naseobina u bivšem Novopazarskom sandžaku te diljem južne Srbije. To je muslimanski, većinom seljački svijet, koji je na svom tlu starosjedilac".¹ Poricanje bošnjačke kulturne samobitnosti bilo je izraz kolektivne mistifikacije koja je, poričući pravo drugome na kulturnu, vjersku i nacionalnu samobitnost, na kraju, zakonomjerno mu poricala i pravo na postojanje.²

Agramom reformom je zapravo promijenjena nacionalna struktura vlasnika zemlje u BiH, Sandžaku, na Kosovu i u Makedoniji. Njome su muslimani ekonomski bili upropašćeni i praktično svedeni na prosjački štap. Potpisani međunarodni ugovori su stavljeni u drugi plan. Poslanici JMO su u parlamentu Kraljevine SHS predlagali 1922. i narednih godina da se da pravo opcije onim Bošnjacima koji su odselili u Anadoliju nakon austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine. Taj prijedlog je bio odbijen, pa je, štaviše, u članu 12. zakonskog predloga uvršten novi stav, koji je na kraju i usvojen, prema kojem se daje opcija za tri godine Turcima i muslimanima iz Makedonije i Sandžaka da

narode kao čuk ptice. Islam je jači od narodnosti. Ko je privrženik Muhamedove vere, on je prvo musliman, pa tek onda Turčin, Arap, Srbin ili Hrvat. To je u dvadesetom veku čudno i smešno, ali je tako. Verski osećaji su kod Muslimana jači od nacionalnih, jer je Islam anacionalan. Ko sve ovo zna, tome neće biti začudo što bosanski Muslimani govore samo srpski, imaju srpsku fizionomiju, ali se srpski ne osećaju, nego muslimanski. Ne priznaju se Srbima, nego prijateljima Srba. Međutim, istorijski su bosanski, hercegovački, crnogorski i raški Muslimani Srbi" - prema: "Novi život", XII, br. 10, Beograd 28. april 1923.

¹ On dalje navodi: "Muslimani Hrvati novopazarskog kraja nastavljaju kao kompaktna većina četverokut između Novog Pazara, Rožaja, Bijelog Polja i Sjenice, uključivši ta četiri mjesta. Po popisu iz god. 1931. imala je skupina muslimanskih Hrvata na području Srbije i Crne Gore 226.000 duša. U dva kotara tvore oni većinu: u Sjenici (44.812) i Štavicima (29.192). U većem broju žive nadalje u kotarima Dežve (18.200), Mileševo (10.943), Pljevlje (9.093), Priboj (5.915), Peć (11.501), Bjelo Polje (11.916), Kosovska Mitrovica (7.738), Berane (11.936)". Opšir. M. Lorković, *Narod i zemlja Hrvata*, izd. "Matica hrvatska", Zagreb 1939, 206-207; upor. V. Holjevac, *Hrvati izvan domovine*, Zagreb 1968.

² E. Duraković, *Bošnjačke i bosanske književno-povijesne neminovnosti*, Pregled, br. 3-4, Sarajevo novembar 2003, 41.

optiraju za tursko državljanstvo, priznajući im sve pogodnosti kod izvršenja te opcije, naročito kod prodaje imetka pri iseljavanju. Dr. Husein Mašić, poslanik JMO je reagirao povodom ove odredbe navodeći da ona zapravo ima za cilj da još više intezivira iseljavanje.¹

Zanemarivanja prava Bošnjaka i njihovo potiskivanje, uz brojne druge represivne akcije vršeno je i u Bosni i Hercegovini. Odmah nakon 1918. vladajući beogradski krugovi su, uz podršku bosanskohercegovačke buržoazije, sistematski sprovodili svoje namjere prema BiH, radi što jačeg prisustva u tim krajevima. Posebnu pažnju su posvetili stvaranju državnog aparata. Zato su već početkom 1919. u BiH počeli pristizati činovnici iz Srbije, zauzimajući visoka i odgovorna mjesta u državnoj upravi. Dotadašnji činovnici Hrvati i Bošnjaci, iako ih je bilo malo, smjenjivani su pod različitim izgovorima i postavljani na niže, manje uticajne položaje odakle nisu mogli uticati na društveno-ekonomske i političke odnose.² Prema podacima iz polovine avgusta 1919. među šest okružnih predstojnika, šest predsjednika okružnih sudova, šest državnih odvjetnika, pet predsjednika senata Vrhovnog suda i 13 direktora srednjih i njima ravnih škola nije bilo nijednog Bošnjaka.³ Kada je 1920. bilo upražnjeno mjesto predsjednika Zemaljske vlade za BiH, iz muslimanskih krugova je zastupana teza da to mjesto treba da pripadne upravo muslimanima. Međutim, brojni su listovi isticali da se "samo po sebi razumije" da oni to mjesto ne mogu dobiti.⁴ Milan Srškić, jedan od srpskih političara, je mali procenat muslimana u državnim organima ovako objašnjavao: "Istina, trebalo bi, ali naši su muslimani nacionalno neporedijeljeni, a naša je država nacionalna. To je država Srba, Hrvata i Slovenaca i samo oni trebaju da je reprezentuju".⁵ Stanje se nije ni docnije mijenjalo. U vodećim državnim nadležnostima

¹ A. Purivatra, *JMO u političkom životu Kraljevine SHS*, 343.

² A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, 151-152.

³ Od 54 predsjednika kotarskih sudova i 51 šefa poreskih ureda samo je jedan bio Bošnjak; od 54 kotarska predstojnika samo je osam bilo Bošnjaka; od 17 upravitelja kotarskih ispostava tek su dva bila Bošnjaci; od 61 višeg službenika pet su bili Bošnjaci. Od 273 službenika na najodgovornijim funkcijama državne uprave u BiH svega su 17 bili Bošnjaci.

⁴ A. Isaković, O "nacionaliziranju" Muslimana, 292.

⁵ A. Isaković, O "nacionaliziranju" Muslimana, 266.

1939. Bošnjaci, Albanci i Turci imali su samo 30 mjesta (1,2%).¹ Oni su bili malobrojni u odnosu na druge narode, te nisu mogli bitnije uticati na politiku zemlje u cjelini, niti su bili, čak ni približno, reprezentirani u najvišim državnim organima.² U čitavom međuratnom periodu Bošnjaci su imali samo dva oficira sa činom pukovnika (Muhameda Hromića, kapetana bojnog broda i Mustafu Bešagića) i jednog diplomatu (književnik Hifzi Bjelavac) koji je jedno vrijeme bio ataše u jugoslavenskom poslanstvu u Ankari.³ "Gajret" je 1939. objavio porazne statističke podatke o participaciji Bošnjaka na najvišim položajima u državnoj administraciji i drugim rukovodećim mjestima.

Dr. Mehmed Spaho je pisao Anti Trumbiću 14. oktobra 1919. godine: "Bezobzirna i pristrasna uprava u Bosni vrlo je hrđavo djelovala na raspoloženje i muslimana i katolika. Vidjeli su da se iza ideala narodnog jedinstva za koje je kratko bio oduševljen krije isključivo gospodstvo ne jednog plemena, već samo jedne vjere. Samo pravoslavni se smatraju ravnopravnim državljanima, oni uživaju sve moguće ravnopravnosti i povlastice. Koriste se korumpiranom upravom, a katolici još više, dok Muslimani ne mogu kod vlasti da nađu ni najprimitivnije pravne zaštite... Muslimanima i dekretom ministarstva se oduzima i slobodna zemlja, a o odšteti nema ni govora, tako da već mnogi prije imućni sada gladuju... U Sandžaku i albanskim predjelima naše domovine prilike su još gore".⁴ Vlada Kraljevine SHS je poduzimala organizirane akcije da se smanji muslimanska populacija u tzv. "južnim krajevima". Jedan od razloga bilo je i sudjelovanje muslimana u protivničkim formacijama u toku Prvog svjetskog rata.⁵

U takvoj situaciji bilo je neophodno formiranje političke organizacije koja bi štitila muslimanske interese. Formiranjem sopstvenih političkih organizacija muslimanski politički faktori sprostavljaljali su se tendencijama da Bošnjake kao "anacionalan"

¹ M. Hadžijahić - M. Traljić, *nav. djelo*, 128.

² A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, 210-211.

³ "Ogledalo", br. 2, Zagreb decembar 1990.

⁴ N. Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine*, Sarajevo 1972, 63.

⁵ F. Saltaga, *Da li je genocid sudbina Bošnjaka?*, 156.

element treba nacionalizirati i na taj način učiniti "državotvornim".¹ Već odmah, nakon stvaranja jugoslavenske državne zajednice, nastalo je nekoliko političkih grupacija, od kojih je najznačajnija bila Jugoslavenska Muslimanska Organizacija (JMO) formirana 1919. godine. Njeni lideri su se žalili kako su htjeli pristupiti osnivanju Bošnjačke muslimanske organizacije, ali im je u nekim krugovima u Beogradu i Zagrebu savjetovano da to ne čine "jer je ime Bošnjak u Srbija i Hrvata izuzetno omraženo".² Vodstvo JMO je bilo na stanovištu da BiH treba očuvati svoj identitet kao autonomna jedinica u jugoslavenskoj državi. Kada su 1920. održani izbori za ustavotvornu skupštinu, JMO je osvojila gotovo sve bošnjačke glasove u BiH i stekla pravo na 24 poslanika.³

Nakon sporazuma sa radikalsko-demokratskom koalicijom JMO je glasala za vladin nacrt Ustava i zauzvrat dobila dva ministarska resora. JMO je među svoje uslove za pristup glasanju o Ustavu Kraljevine SHS stavila i zahtjev da se osigura kontinuitet teritorijalne cjelovitosti Bosne i Hercegovine. Zahtjev je odobren tzv. "turskim paragrafom" - 135. članom Vidovdanskog ustava koji je određivao da BiH ostaje u svojim granicama iz doba austro-ugarske uprave, i da njeni dotadašnji okruzi važe kao "oblasti".⁴ Uz to Vlada se obavezala i da će pružiti materijalnu pomoć islamskim vjerskim i vakufskim ustanovama, te da će riješiti pitanje naknade vlasnicima za oduzete i otete kmetovske i beglučke zemlje. JMO je nastojala da balansira između srpskih i hrvatskih pretenzija, bez odlučnog stajanja uz jednu ili drugu stranu. JMO u tom pogledu nije prezala od različitih političkih sporazuma, zaokreta i stranačke saradnje.⁵ Već 1922. zbog sukoba sa vladom bila je oštro

¹ N. Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918-1925*, 116.

² *Bosna i bošnjaštvo*, Sarajevo 1990, 176. A. Purivatra, *Nacionalne koncepcije Jugoslovenske Muslimanske Organizacije*, JIČ, VIII, Beograd 1969.

³ N. Malcolm, nav. djelo, 222-223.

⁴ V. Kržišnik-Bukić, *Bosanski identitet između prošlosti i budućnosti*, Sarajevo 1997, 35.

⁵ A. Purivatra, *JMO u političkom životu Kraljevine SHS*, 123-125; B. Gligorić, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, Beograd 1979, 42-43; N. Malcolm, nav. djelo, 222-223; M. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji*, 99-100.

napadana u dijelu režimske štampe.¹ Kada je 1923. reis-u-ulema Hadži Mehmed Džemaludin Čaušević, zatražio dozvolu da se, na čelu jedne delegacije pokloni novom kalifu u Istanbulu, kao duhovnom i svetovnom poglavaru svih muslimana, vlasti su to namjerno onemogućavale, izgovarajući se da još nemaju diplomatske odnose sa novom turskom vladom. To je bio povod predstavnicima JMO da oštro protestiraju u Narodnoj skupštini. Bošnjaci su tih poratnih godina vijesti iz Turske primali sa podijeljenim emocijama: od ponosa zbog velike turske pobjede nad Grcima, do izvjesnih odbojnosti zbog reformi tradicionalnog turskog društva koje je vršio Ataturk. Vremenom će se Bošnjaci privići na činjenicu da je nova Turska u uzlaznoj putanji respektabilne regionalne sile.²

Vode JMO su u praksi bar načelno prihvatile vladajuću politiku nacionalnog osvještavanja i opredjeljivanja ili "nacionaliziranja" Bošnjaka, pa su se neki od njih izjašnjavali kao Hrvati, drugi kao Srbi, dok su treći bili neopredjeljeni. Od 18 poslanika izabranih u martu 1923. u Narodnu skupštinu, osim predsjednika dr. Mehmeda Spahe, koji je ostao neopredjeljen, svih ostalih 17 poslanika su izjavili da su Hrvati. Stanje je bilo slično i na izborima 1925. i 1927. kada se od 18 izabranih poslanika 11 izjasnilo kao Hrvati, šest neodređeno i jedan kao Srbin.³ Ulasku predstavnika JMO u vladu 1924. prethodilo je rastuće antimuslimansko nasilje, koje su podsticali lokalni lideri bosanskih radikala uz veliku kampanju protiv "Turaka na vlasti". JMO se ipak nije ustalila na vlasti.⁴

¹ "Postigli su u ovoj državi ono što im nikada nije davao ni sultan ni bečki cesar. Ni tom im nije bilo dosta. Sada su i oni dobili volju da nam prekraju državu. Ipak bi trebalo da im bude jasno da mi nismo bili zato da se bolje baškare bosanske balije, a još manje da smo spremni da prinosimo nove žrtve moralne i materijalne za lepe oči Mehmeda Spahe i njegovih fesova ispod kojih se krije fanatični verski mrak Azije" - prema: A. Purivatra, *JMO u političkom životu Kraljevine SHS*, 111.

² M. Pelesić, *Predstave Bošnjaka o Bliskom istoku između dva rata*, u: *Bosna i svijet*, Institut za istoriju, Sarajevo 1996, 188.

³ M. Imamović, *O historiji bošnjačkog pokušaja*, 57.

⁴ I. Banac, *Hrvati i Bošnjaci*, "Behar", br. 32-33, Zagreb 1997.

Stanje se za Bošnjake nije značajnije promijenilo ni nakon zavođenja šestojanuarske diktature 1929. godine. Ova diktatura se temeljila na dvije iluzije: na prvoj da je decenija života u novonastaloj državi bila dovoljno dug period nakon kojeg se moglo pričati o životvorenju nove državne ideologije i drugoj da se ljudska svijest može izmijeniti primjenom administrativnih mjera u kratkim i ograničenim rokovima. Ovom diktaturom bila je uspostavljena država bez prošlosti, bez razlike u religijama, jezicima i stepenu kulturnog razvitka.¹ Najoštrija antibošnjačka mjera ove diktature bila je, preko stvaranja banovina, razbijanje BiH. Njihovo stvaranje kraljevski režim je obrazlagao potrebom da se "prekrate zauvijek istorijske granice", koje su navodno predstavljale smetnju nacionalnom i privrednom razvoju.² Ključna ličnost u operaciji komadanja BiH putem novoustrojenih banovina, bio je Milan Srškić, vođa bosanskih radikala, koji je kritikirao svoju stranku zbog navodne mekoće prema "Turcima". On se zalagao "da Bosna i Hercegovina, kao pokrajinska individualnost i kao geografski pojam, treba za navijek da nestane".³ Podjelom bosanskohercegovačkog teritorija na Vrbasku, Primorsku, Drinsku i Zetsku banovinu, bilo je postignuto da Bošnjaci nisu imali većinu ni u jednoj od njih. To je bio i glavni politički cilj ovakve podjele.⁴ Režim je nakon uvođenja diktature nastojao da odvoji Bošnjake od JMO i da ih veže za novi poredak u Kraljevini Jugoslaviji. Jedan od koraka u tom pravcu bilo je ukidanje vjerske i vakufske autonomije i uvođenje u Islamsku vjersku zajednicu prorežimskih ljudi. Uredbom o privremenoj organizaciji vlasti i poslova Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije u februaru 1930. ministar pravde je proglašen vrhovnom

¹ Upor. Lj. Dimić, *Država, integralno jugoslovenstvo i kultura*, Književnost, br. 1-3, Beograd 1994, 207. Povodeći se za Nikolom Pašićem, koji je olahko prihvatao da su "religije stvar tradicije pridošle spolja", kralj Aleksandar I Karađorđević je otišao korak dalje uzimajući i *istorijsko nasljeđe* kao stvar tradicije, misleći da će većina, neobrazovana i nepismena, integrirana u jugoslovenstvo, državu discipline i opšteg reda, nakon haosa u parlamentarnoj državi, prihvatiti bez otpora kao svoju. Opšir. M. Jovanović, *nav. djelo*, 16.

² S. Babović-Raspopović, *Formiranje Zetske banovine i socijalno-ekonomski uslovi za uvođenje jugoslovenske ideologije u njen unutrašnji život*, Istorijski zapisi, god. LXXIV, br. 1-2, Podgorica 2001, 155.

³ A. Purivatra, *JMO u političkom životu Kraljevine SHS*, 415.

⁴ V. Kržišnik-Bukić, *nav. djelo*, 36.

upravnom vlašću s pravom nadzora nad organima Islamske vjerske zajednice. Ne obazirući se na protivljenje reisu-l-uleme Džemaludina Čauševića, sjedište IVZ je iz Sarajeva premješteno u Beograd pod neposrednu kontrolu režima. Čaušević je pisao ministru M. Srškiću da ozlojeđeni muslimani misle kako je Zakon o IVZ gori od svih zakona o vjerskim zajednicama. Čaušević je ubrzo umirovljen. Ni novi, iako prorežimski orijentiran reisu-l-ulema Maglajlić nije mogao ostati bezosjećajan na zapostavljanje muslimana. On je u svojim predstavkama detaljno iznio primjere uništavanja muslimanskih grobalja, rušenja džamija, nedostatka vjeroučitelja, prisiljavanja muslimanske djece da prisustvuju predavanjima vjeronauke druge vjere ili svetosavskim proslavama.¹ Zbog poražavajućeg stanja u Sandžaku, na Kosovu i Makedoniji Maglajlić je bio toliko uzbuđen i ogorčen situacijom i bespravnom položajem muslimana u tim krajevima da je, ne mogavši čekati da se vrati sa obilaska, dok je još bio na putu, u znak protesta "podnio ostavku na položaj Reisu-l-uleme i zaprijetio da je neće povući dok se ne isprave izvjesne nepravde".²

Predsjednik vlade Milan Stojadinović je osjetio da raste nezadovoljstvo muslimanskih masa, pa je pokušao smiriti duhove u kombinaciji sa JMO. Ova stranka je, pak, svoj pristanak za ulazak u vladu, uslovila time da se donese novo zakonodavstvo o islamskoj vjerskoj zajednici i da se iz njene uprave isključe reisu-l-ulema Maglajlić i svi Spahini protivnici. Već 1936. je stavljen van snage dotadašnji Zakon i Ustav IVZ, a proglašen novi Ustav IVZ. Sjedište IVZ je ponovo vraćeno u Sarajevo a umjesto dotadašnjeg reisu-l-uleme Ibrahima Maglajlića koji je umirovljen, izabran je Fehim Spaho.³ JMO je i nakon smjenjivanja Stojadinovića ostala u vladi Dragiše Cvetkovića. U pregovorima o novoj reorganizaciji države vodiče se

¹ I. Mužić, *Islamska vjerska zajednici u Kraljevini Jugoslaviji*, 21-22; M. Imamović, *Opšte karakteristike vjerskog zakonodavstva šestojanuarske diktature*, Glasnik, Rijaset IZ u SFRJ, br. 2, Sarajevo 1991, 153.

² H. Đozo, *Zapažanja sa puta po Sandžaku, Kosmetu i Makedoniji*, 461.

³ ABC Muslimana, 33; M. Imamović, *Opšte karakteristike vjerskog zakonodavstva šestojanuarske diktature*, 158-159.

velike borbe oko podjele Bosne između srpske i hrvatske strane, pri čemu će se i jedna i druga ponašati kao da Bošnjaci uopšte ne postoje.¹

Osnivanjem Banovine Hrvatske u kojoj su se našli veliki dijelovi BiH, ona je praktično bila podijeljena. Predstavnici JMO su u novembru 1939. dali izjavu kojom su tražili da se uz hrvatsku, srpsku i slovenačku, kao četvrta formira "Bosanska banovina" u historijskim granicama. Izjava je dovela do sukoba sa vladom i istupanja predstavnika JMO iz njenog sastava. Sve bošnjačke političke organizacije, kulturno-prosvjetna, vjerska i druga udruženja jednodušno su istakli zahtjev za autonomijom BiH. Ova aktivnost je organizacijski uobličena 30. decembra 1939. konstituiranjem Pokreta za autonomiju BiH.² Bilo je dosta bošnjačkih intelektualaca koji su smatrali da u tom smislu Bosni treba vratiti Sandžak, jer je stoljećima bio njen sastavni dio. Među sandžačkim intelektualcima koji su pisali o nazavidnoj sudbini Sandžaka i Bošnjaka u njemu, bilo je i onih koji zahtijevali da se prilikom administrativne reorganizacije Jugoslavije riješi i njegov status, nudeći i dokazujući da se on mora vezati za Bosnu i Hercegovinu, jer je stoljećima bio njen integrativni dio u okviru osmanske uprave i Bosanskog pašaluka.³ Bošnjaci iz Sandžaka su u Bosni i tamošnjim Bošnjacima u svom bezizlazu vidjeli skoro jedini izvor podrške, nade i spasa za one koji su napuštali Sandžak a nisu odlazili u Tursku. Nakon obilaska Sandžaka u septembru 1939. Bekir

¹ O ovom je docnije napisao Branko Miljuš, ministar u Cvetkovićevoj vladi: "To mi je u Parizu potvrdio 1946. i sam dr Maček kada sam ga pitao na kom su gledištu on i D. Cvetković vršili podjelu Bosne i Hercegovine. On mi je doslovno odgovorio: Kada sam sa Dragišom pravio sporazum 1939., mi smo se sporazumjeli kada smo došli na Bosnu i Muslimane, da smatramo da Muslimani ne postoje. I tako smo radili". Opšir. M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 520-521.

² ABC Muslimana, 34.

³ Vidi radove K. Hadžića, *Novopazarski Sandžak kao sastavni dio Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1939; *Borba za autonomiju Bosne i Novopazarski sandžak. Sandžak treba vratiti Bosni*, "Muslimanska svijest", IV/68, Sarajevo 13. novembar 1939; *Kako je nastao Novopazarski Sandžak. Upravna podjela Bosne i Hercegovine prije stotinu godina*, "Muslimanska svijest", br. 5, Sarajevo 1940; *Bosna i sandžački Muslimani*, "Muslimanska svijest", V, Sarajevo 2. novembar 1940; *Granicom Bosne i Sandžaka*, "Narodna pravda", br. 23, Sarajevo 1940; *Bosanski dio Novopazarskog sandžaka*, "Narodna pravda", br. 31, Sarajevo 1941.

Omersoftić, zamjenik državnog tužioca, iznio je u "Gajretu" da se "Sandžaklije osjećaju Bosancima i da se ni u čemu ne razlikuju od nas, koji živimo u Bosni i Hercegovini. Položaj, prošlost, prirodna upućenost pokazuju da je Sandžak sastavni dio Bosne i Hercegovine".¹ U Priboju je na široj konferenciji, u organizaciji društva "Gajret" 10. decembra 1939. istaknuta puna opravdanost zahtjeva da BiH kojoj bi se priključio Sandžak postane autonomna jedinica uz napomenu da "Muslimani ovog kraja osjećaju da su isto što i Muslimani u Bosni i Hercegovini". U Pljevljima je na sličnom skupu zaključeno da muslimani u Sandžaku slijede "Muslimane Bosne i Hercegovine, čijim su se sastavnim delom uvek smatrali, pa i danas".² Dalje aktivnosti oko borbe za autonomiju BiH omelo je izbijanje rata 1941. godine.

Dok su u Bosni i Hercegovini Bošnjaci imali relativnu zaštićenost, zahvaljujući svojoj brojnosti i svojim organizacijama, i predstavljali nezaobilazan faktor u rješavanju svih pitanja u BiH, dotle je Sandžak tretiran kao isključiva srpska interesna zona, kao i prostor Kosova i Makedonije. Državna politika se čvrsto držala principa da se ne dozvoli ni u kom vidu "pa ni u verskom, uticaj bosanskih Muslimana. Uticaj verski je još uvek preteča uticajima političkim".³ Potpuno je osporavano pravo bošnjačkih organizacija i istaknutijih pojedinaca iz BiH da pokažu zainteresiranost za upliv u sandžačke prilike. Time su Bošnjaci u Sandžaku još više bili izloženi diskriminiranju, kulturnom odnarođavanju, socio-psihološkom traumiranju i bržem iseljavanju.

Muslimanski zahtjevi su van BiH političkim pritiscima i korišćenjem represivnog vladinog aparata gušeni u samom začetku.

¹ "Sandžačke novine", br. 25, Novi Pazar 13. novembar 1936. Anton Šmaus je 1938. pisao da riječ "bošnjački" označava i "danas kod muslimana u Sandžaku jednu sasvim određenu kulturnu orijentaciju. Najvećim delom pri tome Bosna je bila onaj deo koji je davao; muslimani u Sandžaku su duhovno gravitirali prema Bosni želeći da makar indirektno imaju udela u njenom nekadašnjem političkom i kulturnom prestižu" - prema: A. Šmaus, *Kosovo u narodnoj pesmi muslimana*, Prilozi proučavanju narodne poezije, sv. 1, Beograd mart 1938, 103.

² "Sandžačke novine", br. 115, Novi Pazar 3. avgust 1938.

³ M. Memić, *Velika Medresa i njeni učenici u revolucionarnom pokretu*, Skoplje 1984, 19.

Jedino je do 1925. donekle bio izuzetak Džemijet (*Islam Muhafazai Hukuk Cemiyet* - Društvo za zaštitu muslimanskih prava) koji je zbog sitnih ustupaka davao potrebnu podršku radikalima u borbi sa opozicijom u skupštini. Džemijet je bio politički predstavnik muslimana iz Makedonije, sa Kosova i iz Sandžaka.¹ Kao organizacija nije imao čvrstu i homogenu cjelinu. Razbijan je unutarnjim suprotnostima. Ova organizacija je objedinjavala Turke, Albance i Bošnjake, ljude različitog socijalnog položaja - begove, age, trgovce i čifčije. Program je bio dosta konfuzan, jer ga je bilo teško definirati tako da bi zadovoljio sve slojeve.² Njegovi poslanici u Skupštini Kraljevine SHS su izjavljivali da su došli da "brane prava svoje manjine". To su pokušavali ostvariti u suradnji s Radikalnom strankom koja je, pak, težila da ih "nacionalno" apsorbira i neutralizira njihove posebne nacionalne zahtjeve. U poslaničkom klubu Džemijeta preovladavala je albanska većina, dok je u stranačkom vodstvu u Skoplju jače pozicije imala turska većina. Vezujući se za radikale Džemijet je insistirao na zaštiti bivših feudalnih posjednika (isplata zaostale rente, povećavanje maksimuma zemlje koja se neće oduzimati), kao i na ravnopravnijem učešću Albanaca i Turaka u lokalnim organima vlasti u Makedoniji i na Kosovu, zatim na omogućavanju nastave u školama na maternjem jeziku i ustanovljavanju šerijatskih sudova. Džemijetski poslanici su redovno glasali za vladine prijedloge u Skupštini, mada su njihovi zahtjevi malo ostvarivani. Na skupštinskim izborima u martu 1923. Džemijet je osvojio 14 poslaničkih mjesta. Radikalna i Demokratska stranka su nastojale da ono što nisu uspjeli ostvariti na izborima nadoknade prigovorima Verifikacionom odboru, pa su gotovo svakom džemijetskom narodnom poslaniku nalazili otežavajuće okolnosti, uglavnom vezane za njihovo političko držanje u vrijeme Prvog svjetskog rata. Džemijet se našao na oštrom udaru radikalske politike kada je prešao u opoziciju. Nakon progona lidera stranke i izbornog

¹ M. Sekulić, *Rezultati skupštinskih izbora u Raškom okrugu u periodu ograničenog parlamentarizma (1920-1929)*, Novopazarski zbornik, br. 22, Novi Pazar 1998, 170-171.

² IAR, ROK.

terora 1925. Džemijet je prestao da postoji. Na izborima 1925. dobio je tek 14.000 glasova.¹

Živjeći pod psihozom straha, gdje je on "ovdje vječan kao i brda, sa njim se ljudi rađaju i mru", u uslovima nesigurnosti i nemaštine, većina muslimana u "Južnoj Srbiji" nije imala neku jasniju perspektivu. Zvanično forsiranje teze o "kulturnoj i nekulturnoj manjini" u Jugoslaviji pri čemu su u prvoj bili Njemci, Mađari i Italijani, a u drugoj muslimani nije obećavalo ništa dobro.² Pojedini srpski naučnici i političari su, poput Jovana Jovanovića Pižona, u "Staroj Srbiji" kao srpsko vidjeli i ono "muslimansko stanovništvo koje je srpskog porekla, koje je poznato pod imenom Erlija, Arnautaša i Poturčenjaka".³ Nacionalizam je, po svojoj unutarnjoj strukturi, bio usmjeren ka centralizaciji i potpunom objedinjavanju, uz istodobno negiranje i zatiranje razlika. Različiti pojmovi koji su korišćeni za nazivanje muslimana imali su veliki značaj za opis statusa u kome su se oni nalazili.

Društveno-ekonomske i kulturno-prosvjetne prilike u Sandžaku

Na prostoru Sandžaka četrdesetih godina XIX vijeka živjelo je oko 90.000 stanovnika, od toga oko 50.000 Bošnjaka. Nakon okupacije BiH 1878. Sandžak je imao preko 160.000 stanovnika sa znatnim prilivom

¹ "Politika", Beograd 18. maj 1921; B. Gligorijević, *nav. djelo*, 156-157, 189-190. M. Radović ističe kako je nakon osnivanja Džemijeta i njegovih početnih uspjeha, Radikalna stranka bila inspirator i uporište najekstremnijih stavova i mjera protiv muslimana. Ona je na toj osnovi raspaljivala nacionalističke strasti kod Srba i mobilizirala ih protiv "Turaka" kako su nazivali muslimane. Njene parole su se pozivale na Kosovo, Kumanovo i Kajmakčalan. Opšir. M. Radović, *Hronika Novog Pazara u NOB-u. Pregled događaja od 1912. do 1941. godine*, 39-42.

² M. Veruović, *U profesiji slatke gorčine*, 82-83; upor. S. Bandžović, *O djelovanju "Gajreta" u Sandžaku između dva svjetska rata*, Novopazarski zbornik, br. 14, Novi Pazar 1990, 84-85.

³ J. Jovanović, *Južna Srbija*, 40.

muhadžira iz BiH i krajeva koji su odlukama Berlinskog kongresa pripali Srbiji i Crnoj Gori. Po osmanskoj statistici iz 1911. muslimani su činili preko 60 odsto stanovništva. Nakon 1918. i masovnog iseljavanja broj muslimana je opao.¹

Stanovništvo u Sandžaku po popisu iz 1921. godine²

srez	pravoslavni	%	muslimani	%	ukupno
Bijelopoljski	7534	61,01	4812	38,96	12348
Deževski	16864	65,35	8939	34,64	25803
Mileševski	7238	46,28	8401	53,71	15639
Novovaroški	8035	81,2	1763	17,99	9798
Pljevaljski	9212	83,24	1854	16,75	11066
Pribojski	8357	61,64	5195	38,32	13556
Sjenički	8641	38,39	13820	61,41	22503
Štavički	1566	14,4	11307	87,82	12874
ukupno	67447	54,57	56091	45,38	123587

Stanovništvo u Sandžaku po popisu iz 1931. godine³

srez	pravoslavni	%	muslimani	%	ukupno
Bijelopoljski	20102	61,08	12765	38,79	32907
Deževski	24376	57,81	17416	41,31	42159
Mileševski	12642	53,55	10927	46,28	23606
Novovaroški	10731	87,61	1488	12,14	12248
Pljevaljski	23698	71,38	9187	27,67	33196
Pribojski	10008	62,27	6011	37,40	16070
Sjenički	11992	42,38	16265	57,48	28292
Štavički	2711	16,32	13880	83,60	16602
ukupno	116260	56,69	87939	42,88	205070

¹ "Gajret", br. 10, god. XX, Sarajevo 1939; S. Bandžović, *Kameni svjedok*, izd. "Damad", Novi Pazar 1999, 108.

² Opšta državna statistika, *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine*, Beograd 1932.

³ Opšta državna statistika, *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, Beograd 1937.

Prema statistici Ulema Medžlisa u Skoplju, krajem 1939. broj muslimana po pojedinim vakufskim povjereništvima bio je ovakav:

Vakufsko povjereništvo	Domova	Muških	Ženskih	Svega	%
Bijelo Polje	2.611	7.730	7.385	15.115	46%
Novi Pazar i Tutin	5.884	19.895	18.810	38.705	66%
Pljevlja	1.990	5.902	5.688	11.590	33%
Priboj	1.313	3.791	3.750	7.541	47%
Prijepolje (i N. Varoš)	2.406	7.456	7.106	14.562	54%
Sjenica	2.619	9.855	9.038	18.893	65%
Berane	2.177	7.457	7.405	14.862	45%
Svega	19.000	62.086	59.182	121.268	50,85%

Nakon Prvog svjetskog rata Sandžak je u administrativnom pogledu podijeljen na osam srezova: bijelopoljski, deževski, mileševski, novovaroški, pljevaljski, pribojski, sjenički i štavički.¹ Granice ovih srezova su bile iste kao i posljednjih godina osmanske uprave. U glavama mnogih ljudi van Sandžaka postojala je predstava da je to nekakva "azijatska zabit" osuđena da bude u predvorju evropske kulture, zanemarujući pritom činjenice da su ga krupni političko-teritorijalni potresi marginalizirali i osiromašili.²

Opšta negativna društveno-ekonomska kretanja koja su zahvatila Sandžak krajem XIX vijeka bila su u novim uslovima još izraženija i u pojedinim ravnilima još poraznija u poređenju sa razvijenim krajevima zemlje. Duboki tragovi koje je u svim ravnilima ostavila osmanska uprava, u društvenim odnosima, životnim i radnim navikama i privrednom životu nisu nestajali već su, naprotiv, u uslovima slabog prodora kapitalizma, neriješenih feudalnih odnosa i dalje imali gotovo odlučujući primat. U Sandžaku se i dalje održavala primitivna zemljoradnja uz korišćenje oruđa za rad čiji se oblici stotinama godina nisu mijenjali. Država nije pokazivala značajniji interes da investicionim kapitalom djelotvornije utiče i izvuče ovu oblast iz labirinta provincijske monotonosti i autarkije. U ove krajeve kao po pravilu, dolazili su njeni najgori službenici, degradirani, nesposobni i

¹ Z. Lakić, *nav. djelo*, 43.

² "Novi blic", Beograd 20. april 1998.

korumpirani činovnici koji su željeli da što prije odu, pokazujući malo interesa i volje da pomognu u njegovom preobražaju, zadovoljavajući se nenjetko pukim izlivima nadmenog ponašanja i gajenjem elitizma u ovoj balkanskoj zabiti i "zguri vijekova". Nije bilo zločina kojem "zlato ne bi moglo otvoriti vrata".¹

Ukupna površina Sandžaka bila je 7.096 kvadratnih kilometara. Od ovog je bilo obradive zemlje (njive i livade) 130.799, 90 ha, a ostalo je zemljište bilo pod šumom, pašnjacima, utrinom, ili je bilo neplodno.² Na tim prostorima živjelo je prema popisu iz 1921. godine 167.632 stanovnika. Nakon rata u Sandžaku nije bilo nijednog kolskog puta, željeznice, novčanih zavoda, štedionica, banke, stručnih škola, bolnica, električne centrale, rudokopa, strugare, "prosto ničeg savremenog".³ Postojale su širom Sandžaka cijele oblasti gdje su samo muškarci privređivali pa i tamo gdje je bilo 10-15 lica u kući, dok je ženski dio radne snage bio prvenstveno vezan za kuću i domaću radinost.⁴ Prva drvena kola u Hisardžiku, selu u prijepoljskom kraju, napravljena su 1936. kada je neki mještanan dobio u "miraz" njive i livade u selu Kačevu. Sve to tada u ovom kraju u upotrebi su bile saonice, dok se samo transportovanje obavljalo preko ljudskih leđa.⁵

¹ "Novosti", br. 118, Beograd 22. septembar 1921.

² M. Čuković, *Sandžak*, Beograd 1964, 5; A. Ilić, *Poljoprivredne prilike južne Srbije*, Ekonomist, br. 9, Beograd 1927.

³ Upor. "Sandžak", br. 4, Prijepolje 15. mart 1932; M. Veruović, *Ljudi bogatstva Sandžaka*, Mostovi, br. 30, Pljevlja 1976, 143-144; E. Mušović, *Tutin i okolina*, 71; N. Rakočević, *Prilozi ekonomskoj istoriji Sandžaka u međuratnom periodu*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", X, Prijepolje 1982, 261-269.

⁴ "Gajret", br. 10, Sarajevo 1939; S. Bandžović, *Osvrt na privredne prilike u Novom Pazaru i okolini u međuratnom razdoblju*, *Novopazarski zbornik*, br. 12, Novi Pazar 1988, 104-105; Isti, *Privredne prilike u Sandžaku s posebnim osvrtom na rožajski kraj (1918-1941)*, *Rožajski zbornik*, br. 8, Novi Pazar 1998, 69-72.

⁵ Neki Šaban Mutabdžija na leđima je prenosio po sto kilograma soli iz Sjenice u Prijepolje; Bilal Inajetović je iz Pravoševe donosio bremena sijena, a iz kanjona lučeve trupce teške preko 100 kilograma. Opšir. M. Veruović, *U profesiji slatke gorčine*, Prijepolje 1984, 61.

Stari, nekada bogati sandžački gradovi, izgubivši svoj raniji značaj, lagano su zamirali, pritisnuti depopulacijom, ekonomskom bijedom i monotonijom. Kada su prestali ići dugi karavani od Pljevalja i Uvca, do Mitrovice i Peći, nestalo je prave trgovine. Trgovci su mahom postajali bakalini.¹ Sva veća mjesta u Sandžaku zadržala su mahom izgled balkanskog tipa varoši: gomile jako zbijenih dućana od drvene građe i kuće duž kratkih, vijugavih i malih ulica.² Bez industrije, sa svojim baštama i voćnjacima ona su se približavala modelu tzv. vrtnih gradova (*Gartenstadte*) koji su zadržavali neke sličnosti sa selom.³ Ovi gradovi imaju samo lokalni značaj. Upućeni su na okolna sela kojima su središta. Prema veličini svoje okoline, oni su postali preveliki. Znatan dio gradskog stanovništva živio je ranije od rente sa svojih čifluka, a ne od gradske privrede. Prestankom tih prihoda oni su postali teret za gradove.

U Novom Pazaru je 1921. bilo 11.185 stanovnika, 1927. godine 10.682, a po popisu 1931. ovaj grad je imao 10.361 žitelja. Po popisu iz 1921. u njemu je bilo 9.295 muslimana. U novopazarskom kraju je, po tom popisu, bila najveća koncentracija Bošnjaka u Kraljevini SHS, nakon Tuzle, Cazina, Foče, Visokog, Zvornika, Gračanice i Gradačca u Bosni i Hercegovini. Po popisu iz 1931. u Novom Pazaru je bilo 8.309 muslimana.⁴ Savremenici su 1936. predstavljali Novi Pazar kao grad

¹ R. Purić, *Kroz sandžačke čaršije*, *Pregled*, br. 11, Sarajevo 20. mart 1927. On dalje piše: "Sandžačke čaršije, otupele od rezignacije, zamorene od ukočenosti, umiru, kao bolestan osuđenik stegnutih pesnica, nose se uveče ključevi od dućana, kao da dućandžije nekome prete; sumorni i pod igom nemilosrdnih kriza, zamišljeni; prestali su da se nadaju boljitku; prodaju čilime iz kuća, koje su u dobrim vremenima sticali, da bi platili poreze i prireze".

² Upor. S. Vukosavljević, *Gradovi u Sandžaku*, "Sandžak", br. 5, Prijepolje 1. april 1932; J. Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, Beograd 1966, 244; S. Čulibrk, *Cvijićeva sociologija Balkana*, Beograd 1982, 160-161; B. Kojić, *Stari Balkanski gradovi, varoši i varošice*, Beograd 1976.

³ S. Bandžović, *Društveno-ekonomske i kulturno-prosvjetne prilike u Sandžaku između dva rata* (u daljem tekstu: *Društveno-ekonomske i kulturno-prosvjetne prilike*), Takvim, Mešihat Islamske zajednice Sandžaka, Novi Pazar 1995, 215-216.

⁴ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine, Sarajevo 1932, 110-111; Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta

koji je "sadeljan od sve samih strateških pozicija. Okolina puna raskoši i miline koju daje bujna vegetacija. Život u gradu kipi od orijentanuma. Svak je u malom zadovoljan. Sirotinje je i previše ali nije nasrtljiva kao u velikim gradovima, gde na svaku petoricu četvorica spadaju u varalice".¹ O nekim detaljima iz života ljudi u njemu zapisana je interesantna crtica: "Predveče posedaju ispred dućanskih vrata. Raška dovedena iz korita u ulične kanale šumori i rashlađuje. Šestorica posedala na daščanom mostiću i piju kahvu. Jedan stavio noge u vodu i serbes se rashlađuje. Pevuši i u punom sevdahu pogleda prolaznike kao da izmamljuju u njih pozdrav "aferim".² Sitne zgrade i nezgode ispunjavale su monotoniju, životne ravni čaršije i pojedinca, kao i praznoverje, preplitanja nemaštine i samodovoljnosti.

Procenat Bošnjaka smanjivao se u Prijepolju, i u Pljevljima gdje je 1921. bilo 6.356 a deset godina kasnije svega 5.990 stanovnika. Sjenica je 1912. imala 4.539 a 1928. tek 3.498 stanovnika.³ Prema popisu iz 1921. na području bjelopoljskog okruga koji je obuhvatao bjelopoljski i lozanski srez bilo je 26.165 stanovnika od čega 13.919 Bošnjaka i 12.228 Crnogoraca i Srba. Bošnjaci su činili 53 odsto stanovništva. Deset godina kasnije, po popisu iz 1931. u bjelopoljskom srezu je bilo ukupno 32.907 stanovnika, od kojih je Crnogoraca i Srba bilo 20.102 i Bošnjaka 12.765, odnosno 38,9 odsto ukupnog stanovništva. Taj pad je bio posljedica masovnog iseljavanja.⁴ U Novoj Varoši Bošnjaci su

1931. godine, knj. II, Beograd 1938, 117; R. Jovanović, *Stanovništvo opštine Novi Pazar*, Novopazarski zbornik, br. 19, Novi Pazar 1995, 218-219.

¹ S. Bandžović, *Kameni svjedok*, 109.

² Arhiv Jugoslavije u Beogradu (dalje: AJ), fond arhive Centralnog press biroa Kraljevine Jugoslavije (dalje: CPB), 38-704-883.

³ *Almanah Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, III, svezak III, dio 7-9, 1927-1928, Zagreb 1927, 694; *Almanah Kraljevine Jugoslavije*, IV, Jubilarni svezak 1929-1931, Zagreb 1931, 485-487; E. Mušović, *Stanovništvo Sjenice*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, knj. 52-53, Beograd 1989, 30-31.

⁴ H. Avdić, *Položaj Muslimana u Sandžaku*, 122, 158. U popisu iz 1921. bila su postavljena samo pitanja o maternjem jeziku i vjeroispovijesti, koja međusobno nisu ukrštena u konačnoj obradi. U popisu iz 1931. postavljeno je pitanje o narodnosti, a zadržano je i pitanje o maternjem jeziku. Za popis je bilo predviđeno da se Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci, Crnogorci i Bošnjaci popisuju kao Jugoslaveni po narodnosti. Neki autori navode da su ovakvi popisi namjerno provodeni da bi se dobila što zamršenija slika o stanovništvu.

1921. činili 62,5% a 1931. godine 55% stanovništva.¹ Od 126.968 muslimana koliko ih je bilo 1911. godine, kasnije, 1931. ih je bilo 99.208 po "Gajretovoj" statistici. Pravoslavaca je 1911. bilo 90.461, a 1931. godine 124.938.²

Prema procentu zaposlenih u industriji i zanatstvu, u Sandžaku se time bavilo tek 3,39% stanovništva. Poljoprivredom, šumarstvom i ribolovom se bavilo 89,3%, a trgovinom i kreditnim prometom 1% stanovništva.³ Inženjer Milić Arsenijević piše 1932. o mukotrpnom životu po sandžačkim selima: "Krpež i krpež stolecima. Kućica slaba, niska mračna (mali prozori) i vlažna, nečistoća i vaške vekovni pratioci. Oko kuće mala i prljava štala ili tor sa po nekoliko grla zakrčljale govedi. Život u takvim uslovima tekao je vekovima i ostavio mučan trag na psihu seoskog čoveka".⁴ Zarade zanatlija su bile manje od zarada običnih nadničara i radnika po radionicama.⁵ Industrija izvan Sandžaka potiskivala je svojim jeftinim, serijskim proizvodima predstavnike starih zanata. Sandžak je, prema navodima dr. B. Hrabaka,

¹ *Novovaroški kraj kroz istoriju*, 262.

² "Gajret", br. 10, Sarajevo, 1939; br. 6, Sarajevo 1940; upor. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31.03.1931. godine*, knj. 2, Beograd 1938, 11-12.

³ M. Mirković, *Ekonomska istorija Jugoslavije*, Zagreb 1958, 338. O prilikama u Sandžaku vladine komisije su 1921. izveštavale: "Narod ovog kraja jako je zaostao i u kulturnom razviću. On živi najprimitivnijim životom. Sve je nekulturno. Razlike gotovo nikakve nema između muslimanskog i pravoslavnog življa; svi su oni na istom stepenu kulturnog razvića. Ovo se stanje da opaziti na svemu i svakom koraku... Ima mesta koja uopšte nisu vezana nikakvim putevima. Divljina se primećuje na svakom koraku. Zemljište se obrađuje najprimitivnijim spravama, saobraćaj se vrši tovarnim konjima" - cit. prema "Novosti", br. 121, Beograd 23. septembar 1921; upor. M. Borisavljević, *Agrarna reforma u Novopazarskom Sandžaku*, Beograd 1928; V. Brašanac, *Ekonomske prilike i položaj sela prijepoljskog kraja između dva rata*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", X, Prijepolje 1982, 271-286; S. Bandžović, *Osvrt na privredne prilike u Novom Pazaru i okolini u međuratnom razdoblju*, Novopazarski zbornik, br. 12, Novi Pazar 1988.

⁴ "Sandžak", br. 2, god. I, Prijepolje 15. februar 1932; upor. R. Purić, *Selo i poljoprivreda u Sandžaku*, Pregled, br. 17, Sarajevo 1. maj 1927.

⁵ R. Purić, *Zanatstvo i industrija u Sandžaku*, Pregled, br. 12, Sarajevo 27. mart 1927.

bio zemlja bez željeznice, pa i bez drumova za motorna vozila. Za izgradnju neophodne infrastrukture bilo je potrebno mnogo sredstava.¹ List "Sandžak" 1933. rezignirano izvještava da nema puteva, željeznice, ako se ne računa pet kilometara pruge od Uvca do Priboja, da su pismenost i prosvijećenost naroda vrlo slabi.² Izgradnjom kolskog puta Prijepolje-Bijelo Polje-Mojkovac-Kolašin, Priboj je postao značajnije prometno mjesto jer se povezao sa varošima iz zapadnog dijela Sandžaka, kao i sa Sjenicom, preko koje je uspostavljena veza sa njegovim istočnim dijelovima. U Priboju je bilo, za prevoz robe, nekoliko transportnih preduzetnika sa kolskim zapregama i kamionima.³ U Zetskoj banovini, kojoj je pripadao i Sandžak 1933. bilo je svega registriranih 450 putničkih automobila, 146 terenskih, 62 autobusa i 60 motocikla.⁴ Zetska banovina, iako dotirana po svim stavkama budžeta, nije bila "snažna i za život sposobna upravna i privredna jedinica".⁵

Poseban problem Sandžaka predstavljao je nedostatak puteva. Nekadašnji putevi iz vremena osmanske uprave odavno su izgubili svoju funkciju, a novi nisu pravljani. Okružen sa tri strane prugama koje su sa istoka, zapada i sjevera prolazile krajnjim ivicama njegove periferije Sandžak se ponovo našao u mrtvom uglu, a njegova centralna oblast, kao i sam Novi Pazar, u jednom komunikacijskom vakumu. Grad koji je ležao na raskršću nekada najznačajnijih karavanskih puteva, našao se u izmijenjenim uslovima saobraćaja na bespuću, a oblast kroz koju su ovi putevi prolazili i koja je predstavljala idealnu saobraćajnu sponu istoka sa zapadom, postala je teško prohodna.⁶ Sa

¹ B. Hrabak, *Privreda bivšeg Novopazarskog sandžaka 1918-1931. godine*, Novopazarski zbornik, br. 25, Novi Pazar 2001, 212.

² "Sandžak", br. 31, Prijepolje 1. novembar 1933.

³ H. Avdić, *Položaj Muslimana u Sandžaku*, 13-14.

⁴ AJ, CPB, 38-63-165; upor. "Politika", Beograd 1. avgust 1930; *Almanah*, šematizam Zetske banovine, I, Sarajevo 1931, 345.

⁵ Od ukupno 2.193 fabrike i 145.124 radna mjesta, koliko ih je bilo u državi, na Zetsku banovinu, koja je bila treća po veličini, dolazilo je svega 36 fabrika sa 654 radna mjesta. Opšir. S. Babović-Raspopović, *Formiranje Zetske banovine i socijalno-ekonomski uslovi za uvođenje jugoslovenske ideologije u njen unutrašnji život*, 155.

⁶ Ekonomski institut NR Srbije, *Ekonomski problemi Novog Pazara*, 9.

balkanskim ratovima Novi Pazar je počeo gubiti ulogu centra Sandžaka. Izgradnjom puteva kroz Crnu Goru, od Peći do Podgorice 1925. godine, on je ograničen na svoje uže područje.¹

Dok su u Sloveniji, prema pisanju prijepoljskog "Sandžaka" proširivane ceste sa sedam na devet metara, Sandžak nije mogao dobiti sredstva ni da svoje "kozje staze proširi u pešačke".² Nakon 1933. počinje gradnja nešto modernijih puteva, ali su cijeli krajevi i dalje ostali u zabitima.³ Dvadesetih godina izgrađen je makadamski put od Raške do Kosovske Mitrovice, dok je put od Raške do Novog Pazara tek povremeno popravljan. Putevi lošeg kvaliteta postojali su i prema Sjenici i Prijepolju, zatim preko Rogozne za Kosovsku Mitrovicu. Sjenički srez je, zbog saobraćajne izoliranosti, dvadesetih godina XX stoljeća, predstavljao "najnepoznatiji" dio Kraljevine SHS.⁴ Nekoliko stotina kiridžijskih konja je iz Priboja nedjeljno išlo ka Sjenici noseći robu tamošnjim trgovcima. Na izgradnji puta Novi Pazar-Rogozna-Kosovska Mitrovica, Novi Pazar-Tutin-Rožaje, Novi Pazar-Leposaviće, Novi Pazar-Deževa radilo se 1934. godine.⁵ Najvažnije pitanje Sandžaka bila je dolina rijeke Lim. Lim je za Sandžak bio što i Morava za Srbiju, pa je ukazivano da bi put tim pravcem značio izvlačenje Sandžaka iz učmalosti.⁶ Nedostatak investicionog kapitala i nezainteresiranost države da pomogne za najveći dio stanovništva

¹ M. Barjaktarević, *Uticaj Novog Pazara posredstvom materijalne kulture na severoistočne oblasti SR Crne Gore*, Novopazarski zbornik, br. 2, Novi Pazar 1978, 27.

² "Sandžak", br. 1, Prijepolje 1. februar 1932.

³ M. Savić, *Putevi u Zetskoj banovini*, "Slobodna misao", br. 22, Nikšić 1931.

⁴ M. Savić, *Privredne prilike i podizanje industrije zemaljske odbrane u slivu reke Drine i Zapadne Morave - u okrugu užičkom i susjednim okruzima*, Beograd 1938, 166.

⁵ R. Tomašević, *Sandžak i Crna Gora - izgradnja puta Berane-Novog Pazara*, "Slobodna misao", br. 18, Nikšić 1931. Izgrađeno je novog puta oko 400 metara, donjeg stropa oko 10 km, sa kamenom podlogom oko 30 kubnih metara, prošireno je oko 160 metara starih puteva. Godinu dana kasnije izvršena je izgradnja makadamskog puta od Novog Pazara prema Crnoj Gori. Ovaj put je vodilo preko Crkvina, Tutina, Vuče, Biševa do Rožaja i dalje prema Beranu - prema: "Zetski glasnik", br. 1-3, Cetinje 6. januar 1934; S. Bandžović, *Privredne prilike u Sandžaku s posebnim osvrtom na rožajski kraj (1918-1941)*, 78-79.

⁶ "Raška", br. 4, Prijepolje 15. decembar 1935.

konzervirao je postojeće uslove življenja.¹ Malehno Rožaje bilo je, uz Tutin, "najzaostalija, najzabačenija i najmanje poznata varoš" u Zetskoj banovini, naselje od 150 kuća, sa "nekoliko uskih i kaldrmisanih sokaka, sa čepencima i kapidžicima".² U rožajskom kraju je bilo sedam žandarmerijskih stanica sa oko 100 žandarma.

Skoro niko u Sandžaku nije se bavio modernijim načinom proizvodnje krmnog bilja. Sličan odnos je bio i prema drugim agrokulturama. Primitivna obrada zemlje donosila je niske prinose: "U besputnom i zaboravljenom Sandžaku seljak još uvek ore drvenom ralicom, vlači trnovom granom i mlati žito pritkom".³ Sitni seljački posjed stvoren agrarnom reformom novim diobama se još više usitnjavao i nije više mogao ishraniti mnogočlane porodice.⁴ Likvidacija feudalnih društveno-ekonomskih odnosa u Sandžaku, započeta nakon Balkanskih ratova, nastavljena je nakon Prvog svjetskog rata provođenjem agrarne reforme na bazi "Prethodnih odredbi" i uredbi koje su donošene sve do 1931. kada je objavljen *Zakon o uređenju agrarnih odnosa na području južne Srbije i Crne Gore*. Zemljište je dijeljeno seljacima po posjedu od 2-15 hektara, a agrarni interesi su ga mogli otkupiti neposredno od države.⁵ Agrarnom reformom oduzeto je u Kraljevini ranijim vlasnicima muslimanima 13.071.848 dunuma zemlje, i to: u Bosni i Hercegovini 10.766.850, u Sandžaku, na Kosovu i Makedoniji ukupno 2.310.990 dunuma.⁶ Age i begovi koji su živjeli od svoje zemlje, agrarnom reformom ostali su bez sigurne egzistencije ("*zanata jok, službe jok,*

¹ Upor. V. Brašanac, *Ekonomske prilike i položaj sela prijelomnog kraja između dva rata*, 271-286; H. Pilica, *Bosna i Bošnjaci*, 151-152; V. Virijević, *Neke privredne karakteristike sjeničkog sreza između dva svjetska rata*, *Novopazarski zbornik*, br. 24, Novi Pazar 2000, 194-195.

² "Vreme", br. 4515, Beograd 6. avgust 1934.

³ "Vreme", Beograd 5. septembar 1936.

⁴ V. Bilbija, *Pauperizacija našega sela*, Pregled, Sarajevo juli-avgust 1937, 491-493; I. Grbić, *Bosansko selo, njegova prosveta i njegova omladina*, Pregled, Sarajevo juli-avgust 1937, 620-523.

⁵ Lj. Božić, *Agrarna politika*, Sarajevo 1974, 324-325; upor. M. Komadinić, *Agrarni odnosi nove Srbije*, Beograd 1914; "Sandžak", br. 38-39, Prijepolje 1. april 1934.

⁶ R. Muminović, *Fenomenologija srpske genocidne svijesti*, 177.

zemlje jok, te ništa sem ruke niza se" - kako se tada često govorilo). Problem rente koju je isplaćivala država, njene visine i redovnije isplate, iz društveno-ekonomske je prešao u sferu političkih odnosa. To je posebice pogadalo opravdane interese ranijih muslimanskih zemljoposjednika i odlagalo njenu redovnu i pravedniju isplatu.¹ Bivši zemljoposjednici su za oduzetu zemlju dobijali sasvim malu nadoknadu. Nakon donošenja *Zakona o uređenju agrarnih odnosa*, bila je određena naknada od 300 dinara za hektar oduzete zemlje. Pored ovako niske nadoknade nadležni geometri su i vršili premjeravanje zemlje na štetu ranijih vlasnika, izostavljajući izvjesne površine zemljišta od upisa.² Agrarni sporovi su rješavani u korist nekadašnjih čifčija. Oni su tvrdili, uz pomoć svojih svjedoka, da je sporno zemljište njima bilo davno oduzeto. Sud je uvažavao ovakve navode. Ranijim zemljoposjednicima je, na sličan način, oduzimana i zemlja na kojoj nije bilo čifčija, "*i tako ih ostavljali na prosjački štap*".³ U bihorskom kraju, gdje je također gotovo sva zemlja pripala čifčijama, ranijim zemljoposjednicima je ostalo samo ono zemljište oko kuće koje su neposredno obrađivali. Ti posjedi su se, deobama unutar porodice, još više usitnjavali, a ljudi bili prisiljeni da nadniče, ne birajući posao.⁴

Agrarnom reformom u Sandžaku, zaključuje u decembru 1925. Milan Borisavljević, privrednik iz Nove Varoši, upropašćen je "izuzetno stalež posednika zemalja zakonitih, to nema sa čim drugim nazvati okrom 'teškom nepravdom', u odnosu prema vlasnicima", objašnjavajući dalje: "do ničega, pali su 90% posednika sa svojim porodicama. Od tih ljudi, koji je bolešljiv, ostareo i od svakodnevnih oskudine iznemogao, iznuren te nije kadar, ni za sebe a kamo li za svoje bližnje svojim radom da zaradi, idu kod svojih čifčija, domaćina i prema molbi i bogoradi, po neki čifčija udeli im kao prosjaku iz svog punog ambara ili salaša po malo žita, krompira ili čega drugog, i to:

¹ M. Radović, *Ubiranje četvrtine u Deževskom srezu za vreme Prvog i Drugog svjetskog rata*, *Novopazarski zbornik*, br. 22, Novi Pazar 1998, 265.

² IAR, ROK.

³ IAR, ROK. Primjera je bilo mnogo. Mehmedalija Hamzagić je imao svoja imanja u selu Kuzmičevu, gdje je imao velike šljivike i "kuću-kulu za stanovanje". Nakon 1920. jedan od njegovih čifčija našao je "svjedoke" i putem agrarnog povjereništva oduzeo ovaj posjed, bez ikakve nadoknade.

⁴ M. Lutovac, *Bihor i Korita*, 45.

stoti ili hiljaditi deo od onih plodova, koji su rodili na zakonitom imanju istog posednika, sadašnjeg prosjaka".¹ Milovan Đilas doživio je to stanje u Bijelom Polju: "I ja sam kao mladić u Bijelom Polju upoznao takve tragične sudbine bivših begova i aga: venuli su i dotrajavali u krajnjoj oskudici, nesnalažljivi i neprihvaćeni u novom vremenu i tuđim odnosima. Mučno je, nepojmljivo je teško sačuvati ponos u gladi i beznađu. Često su ih s ponečim pomagali njihovi bivši kmetovi, primali su pomoć sa stidom, kao milostinju. Deca su se kako-tako snalazila, školovanjem, trgovinom, ali kako su tek tu sramotnu oskudicu doživljavale žene i devojke, skrivene u avlijama iza mušebaka - one nisu ni dovoljno spoznale zbivanja, a našle su se preko noći u bezizlaznom ponoru jada i nesreće".²

Bilo je, međutim, seljaka koji nisu lahko zaboravljali prave posjednike zemlje, pa su im svake jeseni dragovoljno davali izvjesni dio ljetine, "jer u duši znadu i priznaju svoj dug".³ Neki tadašnji intelektualci su predočavali da sandžački begovi žale za prošlošću, a sandžačka muslimanska sirotinja za budućnošću: "Sandžački muslimani kako oni sa sela, tako i oni iz varoši dele se na dve grupe: klasu feudalnih ostataka i klasu većitih putnika, čiji je socijalni položaj u statičnom stanju prema promeni istorijskih epoha".⁴ U novim uslovima

¹ M. Borisavljević, *Agrarna reforma u Novopazarskom Sandžaku*, 13-14. Autor zaključuje da država SHS, ako je na "sablji" prisvojila državne zemlje, imanja od bivše pobjedene države, nije na "sablji" osvojila i privatna imanja.

² M. Đilas-N. Gaće, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*, Ciriš 1994, 28. S. Vukosavljević 1934. piše o Sandžaku: "U celoj državi je jedini kraj naš gde se jede ovsen i prosen hleb, gde se prozori još prave bez stakla, gde se u po nekoliko sela ne može naći tabaka hartije, gde je osam dinara nadnica radniku u sezoni najvećih poljskih radova" - "Sandžak", br. 36-37, Prijepolje 1. mart 1934.

³ M. Borisavljević, *Agrarna reforma u Novopazarskom Sandžaku*, 8.

⁴ "Sandžak", br. 38, Prijepolje 1. april 1934. Opšir. vid. S. Vukosavljević, *Istorija seljačkog društva*, II, Sociologija stanovanja, SANU, Beograd 1965, 273-277. Sumorno stanje u Sandžaku očitovano je i u "Proglasu" Udruženja studenata Sandžaka pred izbore 1938. godine: "Ređali su se režimi, mijenjale vlade a naš Sandžak nije ništa dobio. Na sva usta su predstavnici nenanrodnih vlada govorili o prirodnim bogatstvima i ljepotama Sandžaka ali mu ništa ne dadoše a sve mu uzeše. Mi znamo šta sve naš Sandžak još ima, još bolje znamo šta nema i šta bi mu trebalo. U Sandžaku pored svih obećanja nije napravljen nijedan metar željezničke pruge. Pa ne samo to nego pomoću policije čeraju naš narod, često

uspio se snaći tek mali dio aga i begova, okrenuvši se trgovini i zanatstvu ili obradi preostale zemlje. Naročito su se obogatili lihvari i zeleniši. U Novom Pazaru se u tim poslovima istakao jevrejski trgovac Samuel Konforti Sumbuliko kod koga su age i begovi donosili zlato i nakit svojih žena i ostavljali tobože na amanet sa izvjesnim rokom, a od njega dobijali novac. Kako bi rok brzo istekao, gubili su pravo na povratak zlata koje je ostajalo u rukama ovog trgovca.¹ Osiromašene zemljoposjednike je koristio i režim u svojim političko-propagandnim i izbornim akcijama, zbog njihovog nekadašnjeg položaja i uticaja u narodu, kupujući ih raznim obećanjima i sitnim ustupcima.

Stanje je bilo posebno teško u štavičkom srezu, nazvanom *Sandžakom u Sandžaku*, gdje su oskudna poljoprivreda, ekstenzivno stočarstvo i eksploatacija šuma bili za siromašno stanovništvo isključivi izvor egzistencije. Moralo se zadovoljavati obezbjeđivanjem najosnovnijih sredstava za puko preživljavanje, živjeći u uvjetima i načinom života koji se nije mijenjao vijekovima. Mjesno stanovništvo je pretežno gajilo ječam i ovas dok je pšenični hljeb skoro sve vrijeme između dva rata bio skoro nepoznat.² Obrada zemlje je vršena drvenom ralicom i primitivnom drljačom sa stočnom zapregom. Gvozdeni plug je bio pravi raritet. Gajene su ovce pa je osim stočarstva deo prihoda obezbijevala i vrijedna ženska radna snaga. Muškarci su, pošto se do eksera teško dolazilo, drvena kola pravili bez ijednog eksera. Zanatstvo je bilo na najnižem nivou.³ Najviše sredstava u Tutinu je bilo uloženo u izgradnju zgrada žandarmerijske stanice u vremenu kada su žandarmi gonili odmetnike. Teške ekonomske prilike uticale su da se iseljavaju i Srbi iz ovog sreza. U štavičkom srezu je 1929. bilo 12.874 stanovnika od čega 11.307 muslimana i 1.556 pravoslavni.

kada obavlja najvažnije radove, da kulukom pravi puteve započete prije 20 godina, pa se poslije policijski poslanici hvale kako su narod usrećili dobrim putevima. Tako je naš Sandžak bez ikakvih saobraćajnih veza pa zato sve što prodajemo dajemo skoro džabe i za drugoga radimo".

¹ O. Koničanin, *Novopazarska čaršija*, 131.

² Upor. S. Adrović, *Ishrana kod Muslimana-Bošnjaka sa osvrtom na ishranu u Gornjem Bihoru*, u: *Identitet Bošnjaka-Muslimana*, Plav 1995, 177-179.

³ Upor. M. Terić, *Kako da se pomogne Sandžaku*, "Slobodna misao", br. 3, Nikšić 1940; Isti, *Građevinska i kulturna djelatnost u Sandžaku*, "Slobodna misao", br. 28, Nikšić 1940; E. Mušović, *Tutin i okolina*, 72-75.

Kakvo je nezavidno stanje bilo u ovom kraju svjedoči i opis ekonomskih prilika iz "Rabotničkog juga" 1937. godine: "Dovoljno će biti ako napomenemo da ima seoskih kuća, koje još nisu nabavile kutiju palidrvaca, niti čašu, niti imaju i najprimitivniji krevet u kući, čak ni gasne lampe i sapun, a kamoli da znaju da postoji četkica i kaladont za zube, kao što u Sandžaku ima seoskih kuća čiji žitelji još nisu pojeli ni zmo grožđa, ili kajsiju, ili smokvu i kojima je crni luk retka i dragocena poslastica... Kod dobrog dela muslimanskog živilja, kao i jedinog dela hrišćanskog, obeduje se na patosu, za sofrom, skrštenih nogu. Stolova i stolica retko ko ima po ovim kućama. Kašike i viljuške retko su u upotrebi. Jede se većinom iz zajedničke činije, umakanjem hleba u smok". Seljaci koji su na novopazarskoj pijaci prodavali svoje proizvode, vraćajući se kućama kupovali su potom "*čaršijski hljeb*" i nosili svojoj djeci kao poslasticu. Čak su ga koristili kao smok jedući ga zajedno sa onim koji su donosili u svojim torbama sa sela. U Novom Pazaru se smatralo velikim grijehom nošenje "vlaških kapa": šešira, beretki, šubara, njegovanje "*čube*" (frizure). Zagovaralo se brijanje glave i nošenje perčina. Teško je prihvatano "*modernije*" oblačenje.¹

Sve ono što se u Sandžaku podrazumijevalo pod industrijalizacijom svelo se na izgradnju nekoliko malih centrala i pilana. U pljevaljskom kraju prva parna pilana podignuta je 1927. na lokalitetu pored kopa rudnika uglja, čiji je vlasnik bila porodica Jovašević. U pilani su radila četiri radnika koja su ostvarivala dnevni učinak od 20 kubnih metara trupaca.² U Sandžaku su postojala 1930. samo dva mala pogona za proizvodnju električne energije: jedan u Novom Pazaru za osvjetljavanje hotela i drugi u Pljevljima koji je služio za osvjetljavanje gradske bolnice. Kada je 1931. u Novom Pazaru privatnim kapitalom podignuta mala hidrocentrala "*Sandžak*", investitori su računali da će biti uvedeno 1.000 sijalica u gradska domaćinstva. Uvedeno je svega 300, jer mnogi nisu imali novca za

¹ R. Crnišanin, *Tijesna čaršija*, Novi Pazar 1992, 86-87. Dr. Lj. Dimić navodi da su tridesetih godina u Srbiji "*ljudi u gladnim godinama pasli travu, a u elitnim krugovima se sledila kultura pariskih salona*" - "Danas", Beograd 9. februar 1998.

² D. Ostojić, *Razvoj pilanarstva između dva svetska rata na pljevaljskom području*, Breznički zapisi, br. 2, Pljevlja 1990, 109.

uvođenje, dok su se drugi bojali te "novine". Strah je posebno došao do izražaja nakon smrti jedne žene zbog nestručnog rukovanja.¹ Izvjesni Bešo Maljevac, čiji su sinovi htjeli uvesti struju, dugo se opirao da se u njegovu sobu unosi "*šejtan lamba*". Na kraju je ipak pristao rekavši: "*Ne mogu da mučim snahe da svaki dan trljaju lampu, zato turite tog belaja u svoju sobu*".² Mada je značila vidan napredak, električna energija je bila veoma skupa. Uvođenje instalacija koštalo je od 1.500 do 3.000 dinara, a jedan kwh koštao je devet dinara. Zato je ubrzo u gradu izgrađen električni mlin koji je koristio višak energije gradske centrale. Nešto kasnije podignuta je i jedna mala centrala u Bistrici kod Bijelog Polja. Centrala je davala struju za osvjetljavanje škole, opštinske zgrade, kafane, nekoliko dućana i jedne vodenice. U Sjenici nije bilo električnog osvjetljenja. Za osvjetljavanje su korišćene lampe petrolejke. Domaći trgovci su nabavljali robu od trgovaca na veliko iz Beograda i Sarajeva uzimajući je često na kredit i "povjerenje". Trgovci su vršili otkup stoke po Sandžaku za račun svojih ortaka koji su živjeli van ove teritorije. Bosanski trgovci su iz sjeničkog kraja izvozili i izdržljive brdske konje. Svoj interes su pronašli i Zemaljska banka, Srpska centralna banka, Gajretova banka iz Sarajeva, Hipotekarna banka iz Beograda, Polimska banka iz Prijepolja i druge kreditno-novčane ustanove koji su nudili novac lokalnom stanovništvu, uz visoke kamate, kao imućniji lihvari i zelenaši. Među njima su bili i oni koji su seljacima na 100 pozajmljenih dinara mjesečno uzimali po 10 dinara na ime kamate.

Sandžak je bio podesan kao mjesto za neku vrstu logora - za interniranje političkih protivnika i degradiranih državnih činovnika. Nazivan je "*jugoslovenskim Sibirom*" jer su tu doista i slati u izolaciju i na "*popravak*" režimu nepoćudni ljudi kao što su bili Sima Marković koji je poslat u Pljevlja, dr. Dragoljub Jovanović, jedan od vođa Zemljoradničke stranke, u Sjenicu, dr. Ivo Kuci iz Splita i dr. Branko Jelić u Novu Varoš. Sama pomisao i pominjanje imena Sandžak izazivalo je strah kod onih koji su po kazni trebali doći u te krajeve koji su bili daleko od onog što su nudili razvijeni dijelovi zemlje odakle su

¹ M. Radović, *Hidrocentrala u Novom Pazaru*, Novopazarski zbornik, br. 23, Novi Pazar 1999, 286-287.

² R. Crnišanin, *Tijesna čaršija*, 36.

dolazili. Ostalo je mnogo onog što je podsjećalo na ranija vremena. Milan Borisavljević o tome piše: "Pa i ovi došljaci i prolaznici po neki baš su slepci jedni bedasti, oni su uobrazili, - istina nisu svi, - da smo mi njihova kolonija i nafaka, miraz njihov... A ovi do jučerašnji žutokljunci ni pojma nemaju o prošlosti građana Sandžaka, koji su znatni izvoznici i uvoznici i ugledne zanatlije bili. Oni ne znaju, kako su iz Sandžaka vrlo ugledni trgovci bili i poslovne veze imali sa Beogradom, Sarajevom, Dubrovnikom, Solunom, Carigradom, Bečom i dr. stranama, dok su ovde došli u većini jučerašnji đaci, obični nekvalifikovani brzopleti, čiji očevi možda kao arabadžije ništa ni videli nisu dalje od granice u kojoj su se rodili".²

U Novom Pazaru krajem dvadesetih godina bilo je 287 trgovaca od čega 167 bakalina, 56 manufakturnista i 62 radnje mješovitom robom. Trgovinu su najvećim dijelom držali Muslimani (172). Bilo je i 78 srpskih trgovaca kao i 37 jevrejskih. Pored njih bilo je i 75 trgovačkih kalfi i 170 šegra. Trgovci su najvećim dijelom uvozili kolonijalnu robu - "300 vagona za 300 miliona dinara i to najviše kolonijala", gvoždarske 10 i galanterijske robe 1/2 vagona. Trgovci su iz novopazarskog kraja izvozili oko 100.000 grla žive stoke (1.000 vagona) kao i 20 vagona kože od krupne i sitne stoke. Stoka iz ovog kraja imala je visoku živu mjeru: jagnjad oko 40-45 oka, ovnovi od 42-50 oka, srednji volovi oko 300-400 oka.³ U Prijepolju i okolini bilo je oko 180 trgovaca, od kojih svega osam Srba.⁴

Sa cijele teritorije Sandžaka godišnje je izvoženo oko 250.000 komada jagnjadi, 20 vagona sira i vune od 10-15.000 kilograma. Pored stoke i stočnih proizvoda iz novopazarskog kraja izvozilo se godišnje

¹ Upor. "Sandžak", br. 14, Prijepolje 1. oktobar 1932; *Priboj i njegova okolina*, Priboj 1965, 4; Z. Lakić, *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Sandžaka*, 679.

² M. Borisavljević, *Agrarna reforma u Novopazarskom Sandžaku*, 16-17.

³ Oka je bila ranija jedinica za mjerenje težine u Turskoj, Srbiji, Bosni, Grčkoj, Bugarskoj, Mađarskoj i Rumuniji, i iznosila je od 1,250 do 1,280 kg.

⁴ M. Isić, *Neke socijalno-ekonomske karakteristike Mileševskog sreza između dva svetska rata*, Mileševski zapisi, br. 2, Prijepolje 1996, 298.

20 vagona voća i povrća.¹ Prema nekim podacima o ekonomskom potencijalu Sandžaka, u ovoj oblasti je pred rat bilo 394.981 ha, žitarica 80.102 ha, vrtova 2.358 ha, livada 95.005 ha, pašnjaka 193.501 ha, voćnjaka 2.194 ha, industrijskog bilja 608 ha, sa kojih je proizvedeno: 149.261 kg ječma, 135.873 kg pšenice, 109.070 kg zobi, 57.730 kg kukuruza, 33.880 kg raži, 57.730 kg krompira i 1.036 kg pasulja.²

Nepovoljne životne prilike su vodile ljude u potragu za sezonskim poslovima van svojih krajeva ili su ih primoravale da svoje proizvode prodaju po niskim cijenama. Prijepoljski "Sandžak" je 1934. izvještavao kako je Sandžak kraj koji pri raspodjeli investicionih kredita dobija najmanje, gdje se jede ovsen i prosen hljeb, prozori još prave bez stakala, gdje se u po nekoliko sela ne može naći ni tabak hartije, gdje je osam dinara nadnica radniku u sezoni najvećih poljskih radova.³ U sjeničkom kraju, pisao je "Gajret", nema kvalificiranih zanatlija, seljaci imaju vrlo malo plodne zemlje. Nezaposlenost je vrlo velika, a nema javnih radova. Siromašni seljaci su išli s tovarom drva po 30 km od Sjenice da bi taj tovar prodali za šest do osam dinara.⁴ I pored besplatnih voznica, dok se žito doveze do najbliže željezničke stanice koja je bila udaljena 74 kilometra, jedan kilogram žita morao je koštati dva dinara. Oni koji nisu mogli da prežive na malim posjedima višečlanih porodica, išli su trbuhom za kruhom, tucajući šoder po cijelom zemlji, radeći na sječi građe po Kopaoniku, Željnu i drugim planinama.⁵ Od zaradenog novca kupovalo bi se po "dva-tri tovara" kukuruza ili ječma, malo soli i gasa za zimu. Radnik od svoje dnevnice

¹ *Almanah Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 2 sveska, IV i V deo, Zagreb 1924, 266, 310, 407; M. M. Savić, *Naša Industrija, Zanati, Trgovina i Poljoprivreda*, VII, Sarajevo 1929, 171.

² Voćnih stabala je bilo: 474.591 šljiva, 94.455 jabuka, 85.061 krušaka, 35.585 oraha i 18.158 trešanja. Stočni fond je iznosio 431.908 ovaca, 153.184 govoda, 15.427 svinja i 29.927 konja. Opšir. S. Bandžović, *I seljavanje Muslimana iz Sandžaka*, 55.

³ "Sandžak", br. 36-37, Prijepolje 1. mart 1934.

⁴ "Gajret", br. 10, god. XX, Sarajevo, 1939.

⁵ Upor. B. Milojević, *Pešter i Sjenica*, Glasnik Geografskog društva, br. 5, Beograd 1921, 80-93; R. Crnišanić, *Tijesna čaršija*, 8-9.

nije mogao zaraditi toliko da kupi dva kilograma hljeba.¹ Iz Sandžaka su se regrutirali muškarci za najteže fizičke poslove širom zemlje. Nakon donošenja *Uredbe o zemljoradničkim dugovima*, po kojima je odlagano plaćanje dugova zemljoradnicima, a po *Uredbi o posredovanju*, odlagano plaćanje dugova zanatlija i sitnih trgovaca, tridesetih godina XX stoljeća bilo je teško tražiti na zajam "ne 1000 nego i 100 dinara".²

Veoma su bile loše i zdravstvene prilike. Nakon gradanskog rata u Rusiji, u Novi Pazar je pristiglo nekoliko ruskih ljekara-emigranata koji su se tu i nastanili. Njima su se potom pridružili i neki pripadnici iz prve generacije srpskih ratnika - đaka koji su studirali medicinu u Francuskoj. Bakteriološka stanica je otvorena 1922. godine, a ambulanta za kožno-venerične bolesti 1924. godine. Prva apoteka u Novom Pazaru formirana je 1926. godine. U oktobru 1927. izgrađene su tri montažna barake za potrebe zdravstvene službe. U tim barakama je iste godine formiran Dom zdravlja. Prve seoske ambulante na seoskom području formirane su 1928. u Vranovini i Nikoljači. Iste godine otvorene su ambulante u Sjenici i Tutinu, gdje je, po potrebi, ordinirao ljekar iz novopazarskog Doma zdravlja.³

U svim srezovima u Sandžaku postojalo je tridesetih godina tek pet bolnica sa 170 kreveta. U bolnicama je radio po jedan ljekar, dok su samo u Novom Pazaru i Pljevljima radila po dva ljekara. Higijenski zavod sa Cetinja imao je domove narodnog zdravlja u Novom Pazaru i Pljevljima i stanice za preventivnu zdravstvenu zaštitu u Sjenici i Tutinu u kojima su povremeno boravili i honorarno ordinirali ljekari koji su dolazili sa strane. U Novom Pazaru su se berberi bavili i vadenjem zuba, operacijama bruha i gušavosti, te spravljanjem lijekova. Tim poslom su se bavila i neka braća Ustalići. Jedan od njih, Bećir, prije početka operacije popio bi pola litra rakije, pa bi tek onda pristupio operaciji, "jer je bio jaki alkoholičar, a operacije su mu

¹ IAR, V. Nedović, *Hronika NOR-a u Novom Pazaru (Rad KP-e, SKOJ-a, društvenih organa i razvitak narodne vlasti do oslobođenja)*, I, Novi Pazar 1959.

² IAR, ROK.

³ *Novi Pazar i okolina*, 468-469; A. Čeranić, *Istorijat razvoja hirurgije u Novom Pazaru*, Novopazarski zbornik, br. 24, Novi Pazar 2000, 294-295.

uspevale".¹ U novovaroškom kraju su slični "specijalisti" običnim klještima ili metalnom kukom vadili zube na njivi, livadi ili na putu i u kafani - tamo gdje bi se sreli sa "pacijentom",² Novopazarski "vračevi" su za liječenje ujedla protiv bjesnila hvatali muhe na Vidovdan, koje su potom korišćene kao tablete. U Bihoru su žene radale od 17. pa čak i do 50. godine života. Takvi brakovi su imali i po 15 djece. Smrtnost je bila veoma visoka. Harale su razne bolesti, koje su liječile hodže i popovi "zapisima". Teško je bilo sresti nekog čovjeka bez hamajlije. Od boginja i tufusa umirala su i djeca i odrasli ljudi. Nigdje se nije moglo sresti toliko boginjavih ljudi, kao u Bihoru. Bila je raširena i pojava gušavosti.³

U Pljevljima i okolini je tokom septembra mjeseca 1929. deset dana boravila četrdesetočlana ekipa beogradskih ljekara. Pregledali su preko tri hiljade bolesnika. Utvrdili su raznovrsna oboljenja pravoslavnog i muslimanskog stanovništva, "kakva se retko u tako velikom broju mogu videti". Ljudi su se najčešće ljekarima žalili na bolesti stomaka zbog negijenskog načina ishrane, tuberkulozu pluća, nasljedni sifilis, ušna oboljenja, gušavost i oboljenja kostiju. Posebno je bio nezaštićen ženski dio populacije: "Kod žena ima mnogo posledica nehigijenskog porođaja: žena se porađa gde bilo, ustaje odmah posle porođaja, sama pere sebe i dete, često odmah produžuje da kuva ručak". Naročito su primjetili veliki broj djece, anemičnih, bijelih kao krpa. Djeca su bolovala od rahitisa zbog hrđave ishrane. Ljekari su uočili neke bolesti i čudne običaje kod muslimanskog stanovništva. Oni su zapisali da pri porođaju, kada bolovi prestanu, muslimanska žena, da bi se bezbolnije porodila, sipa vode u muževljevu cipelu, pa tu vodu ispije. Ili objesi muževljeve gaće, s nogavicama dolje, suzi nogavice, pa gaće napuni vodom i guta vodu koja kroz sužene nogavice protiče.⁴ Ova ekipa ljekara boravila je i u Bijelom Polju, gdje su konstatirali slične pojave. Po bjelopoljskim selima primjetili su veliku raširenost sifilisa. Naišli su i na dva slučaja lepre, kao i na veliki broj ljudi

¹ O. Koničanin, *Novopazarska čaršija*, 132.

² D. Pejatović, *Vatre iz doline*, 74-75; V. Ikonomova, *Razvoj kulture Nove Varoši*, Nova Varoš 1985, 15.

³ M. Lutovac, *Bihor i Korita*, 36.

⁴ D. Aranitović, *Prilozi istoriji zdravstvene kulture pljevaljskog kraja*, (II), Breznički zapisi, br. 2, Pljevlja 1990, 138-142.

oboljelih od gušavosti "sa neizmernim dimenzijama kao što se retko vide u kome drugom kraju naše države".¹ Prilikom njihovog boravka u Prijepolju tu su dolazili na pregled ljudi iz svih okolnih sela, iz Priboja, Sjenice i Nove Varoši i iz još udaljenijih mjesta. U Novom Pazaru je bilo dosta gušavih ljudi, naročito onih koji su se doselili iz sela u dolini rijeke Ljudske, a naročito iz Bijelih Voda.

Stanovništvo se borilo visokom stopom radanja protiv sile destrukcije: mortaliteta, epidemija i endemskih bolesti. Prvi pisani podaci o porođaju uz stručnu pomoć babice u Novom Pazaru datiraju iz 1920. godine. Dvije babice su se bavile privatnom praksom, porođajući žene po kućama jer u bolnici nisu vršeni porođaji. U državnu službu je tek 1932. pri bolnici primljena babica koja je sa dvije postojeće obavljala porođaje po gradu. Takvo stanje zatekao je i Drugi svjetski rat.² U deževskom srezu bilo je 1934.-1937. rođeno 3.951 muško i 3.672 ženskih, ukupno 7.623, od kojih je umrlo 567 muških i 493 ženskih, ukupno 1.090. Smrtnost je iznosila čak 142,99 na 1.000 rođenih što je ovaj srez svrstavalo među prve po stopi smrtnosti novorođenčadi u zemlji. Procenat umrlih od tuberkuloze bio je veoma visok. U deževskom srezu 1934. umrlo je 951 lice od čega od tuberkuloze 129 lica a 1938. godine 163. Od 1934. do 1936. u ovom srezu umrlo je od tuberkuloze 603 lica ili 16,63% od ukupnog broja umrlih.³ U novovaroškom kraju smrtnost od TBC-a je 1936. iznosila 10% od ukupnog broja umrlih, a 1939. čak 17,4%. Od ukupnog broja novorođenčadi od 2.083 u periodu od 1934. do 1937. umrlo je 143 djece.⁴ Kraljevina Jugoslavija je, po broju smrtnih slučajeva od tuberkuloze, bila među prvim zemljama u Evropi. Dok je u Holandiji na 10.000 stanovnika 1937. umiralo pet lica od te bolesti, u Jugoslaviji je 20 umiralo. U Bosanskoj krajini je umiralo čak 31 lice. Od 682 slučaja prijavljenog pjegavog tifusa u BiH 500 slučajeva. Samo u osam srezova

¹ D. Aranitović, *nav. djelo*, 162.

² V. Ilić, *Trideset pet godina rada porodilišta u Novom Pazaru*, Novopazarski zbornik, br. 5, Novi Pazar 1981, 139.

³ *Statistički godišnjak 1938-1939*, Beograd 1939, 137, 419; S. Bandžović, *Marginalije o stanovništvu Novog Pazara i okoline prema statističkim podacima između dva rata (1918-1941)*, Novopazarski zbornik, br. 11, Novi Pazar 1987, 171-172; Išti, *Težoba opstanka*, Mak, br. 13-14, Novi Pazar 1996, 191-214.

⁴ *Novovaroški kraj kroz istoriju*, 257-258.

BiH od endemičnog sifilisa bolovalo je na desetine hiljada ljudi. Na 30.000 seoskog stanovništva dolazio je jedan ljekar. Mortalitet odojčadi u BiH je dvadesetih godina iznosio 13, 3 odsto.¹

Bošnjaci u Sandžaku, u svom obrazovanju duhovno su se vezivali najviše za vjerske škole i mektebe. Religija je kao najstariji oblik društvene svijesti činila najotporniji činilac kolektivne prakse u historijskom razvoju. Država je imala izuzetno nepovoljan stav prema mektebima u kojima predavači "nespretnim i primitivnim turskim metodom samo zaglupljuju decu, odstranjujući ih od srpske škole".² Njeni činovnici su, zbog velikog broja muslimanske djece koja su pohađala mektebe, pisali kako to nisu zabavišta, već "prave turske škole koje odnorađavaju i šire mržnju i preziranje prema pravoslavnima, jer ko prođe kroz tu školu, nikada se neće nazvati Srbim-musliman, već samo Turčin".³ Vlasti su 1926. zabranile rad sibirijan-mekteba (zabavišta) ali su oni nastavili da ilegalno rade. Bošnjaci su poduzete mjere vlasti doživjeli kao novi oblik srpskog pritiska.⁴ U rožajskom kraju su pojedini učitelji zabranjivali da se u školama izvodi islamska vjeronauka, iako je ona bila dozvoljena zakonom. Zbog cijepanja vjerskih knjiga i maltretiranja učenika dolazilo je do sporova i bojkota

¹ ZAVNOBiH, *Dokumenti 1943-1944*, knj. 1, Sarajevo 1968, 253-254. Po vladinim izvještajima standard života poljoprivrednika u Bosanskoj krajini bio je na najnižem nivou u državi. Seljaci su se velikim dijelom hranili kukuruznim hljebom a "postilo se pola godine". Kuće su bile mračne i niske, stanovi nisu imali često ni prozore. Spavalo se na golom podu, slami, sijenu ili lišču. Posteljnih stvari nije bilo. Meso se jelo dva puta godišnje. Djeca su išla zimi bosa u školu. Nisu bili rijetki ni slučajevi da je i stoka bila istom odjeljenju sa ukućanima. Nav. prema: Arhiv Bosanske krajine u Banjaluci, Zapisnik sa sjednice X Banskog vijeća Vrbaske banovine od 19-21. februara 1940, III, 234/1940.

² AJ, fond archive Ministarstva prosvete Kraljevine Jugoslavije (dalje: MP), Odeljenje osnovne nastave (u daljem tekstu: OON), 109-8-20. Godišnji izveštaj o školama i školskom radu u Okruhu Raškom; 18. avgust 1920.

³ "Narodna prosveta", br. 100, Beograd 21. decembar 1922.

⁴ S. Kačapor, *Školstvo u Novom Pazaru i okolini od 1918. do 1941. godine*, Novi Pazar 1987, 46, 150-151.

nastave, pa je moralo intervenirati samo Ministarstvo prosvjete.¹ Zato je dolazilo i do premještanja učitelja u druga mjesta.²

Prema popisu iz 1931. u Sandžaku je bilo nepismeno 40.238 muških i 61.685 ženskih lica, starijih od 10 godina. Ukupno je bilo nepismenih 101.923 ili 76,4% lica starijih od deset godina. Novovaroški srez je imao 63% a štavički 89,2% nepismenih.³ Međutim, ne radi se zapravo o potpuno nepismenom stanovništvu. Među onima koji su po ovom popisu tretirani kao nepismeni bilo je dosta onih koji su poznavali turski, persijski, arapski i albanski jezik i pismo, ali su zbog nepoznavanja ćirilice evidentirani kao oficijelno neuki i nepismeni. Iseljavanja i zaborav orijentalnih jezika učinili su to da su oni koji su ostali, kao i njihovi potomci, mahom uništavali svu dokumentaciju i zaostavštinu koja je bila na ovim jezicima, kao nepotrebnu i nerazumljivu, razarajući time zapravo tragove i svjedočanstva svog postojanja. Kroz nekoliko desetljeća ljudi više nisu mogli pročitati ni natpise na grobovima svojih predaka, niti odgonetnuti rijetke sačuvane spise iz "turskog vakta". Pogubna tehnologija "organiziranog zaborava" činila je svoje. Među pojedinim begovskim porodicama u Sandžaku i dalje se čuvala bosančica.⁴

Prema popisu iz 1931. u cijelom Sandžaku je bilo 127 četverorazrednih škola, odnosno jedna škola na 55 kvadratnih kilometara, na preko 10.500 stanovnika. Siromašni ljudi zbog oskudice i nisu bili u stanju da školuje djecu, dok su oni imućniji odbijali to riječima: "Imam od čega živjeti, pa mi školovanje ne treba". Bošnjaci su na različite načine nastojali da se suprostave polasku djece u škole koje, iz više razloga, nisu doživljavali kao svoje.⁵ Muslimanske kulturne, prosvjetne i političke organizacije bile su svjesne ove

¹ AJ, MP, OON, 59-147-19; 36443.

² AJ, MP, OON, 18-132-19; 27978.

³ AJ, MP, OON, 109-8-20; 26447. Godišnji izveštaj o školama i školskom radu u Okrugu Raškom; 18.8.1920; Definitivni popis stanovništva od 31. marta 1931. Opšta državna statistika, knj. III, Beograd 1938, 121; E. Mušović, *Tutin i okolina*, 76.

⁴ M. Hadžijahić, *Grada o posljednjim ostacima bosančice u nas*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. XI-XII, Sarajevo 1985, 106-107.

⁵ AJ, MP, OON, 96-277-28.

hronične boljke kod svog naroda u Bosni, Hercegovini i Sandžaku.¹ Vlasti, međutim, nisu previše insistirale na obavezi pohađanja škola. Ponegdje, kao na Pešteru, "gdje je bilo više žandara nego učitelja", nakon 1935. godine, ugledniji ljudi su molili svog skupštinskog poslanika da u njihovom kraju ne otvara školu.² U sjeničkom kraju škole su mahom otvarane po srpskim selima, "a vrlo malo u selima gdje je bilo u većini muslimanskog življa", što je bio jedan od vidljivih znakova "politike diskriminacije koja je vođena prema muslimanima ovoga kraja od strane zvaničnih vladajućih krugova".³ Sreten Vukosavljević je pisao u beogradskoj "Politici" da kod muslimanske djece postoji fanatiziranost, pa su u osnovnoj školi odgovarala: "mi nemamo kralja, već samo cara u Stambolu".⁴ Ejup Mušović, pak, smatra da su mnogi u želji da očuvaju "turkaluk" i "čistotu" islama "sigurno sekli grane na kojima su stajali".⁵ Islam je, međutim, bio jako uporište za samopotvrđivanje i vlastitost. Prema izvještaju školskog nadzornika u Novom Pazaru, Stanimira Stanimirovića, zaduženog za deževski i sjenički školski srez, školske 1930/31. oba sreza su imala 31 osnovnu školu sa 77 odjeljenja i tri gimnastičke dvorane. Sa 4.154 učenika u školama je radilo 82 učitelja. Broj nepismenih je bio više nego poražavajući. Procenat nepismenih se u bjelopoljskom srezu kretao čak do 70 odsto.⁶ Stanje se nije bitnije mijenjalo ni narednih godina. Izvještaji iz prijepoljskog kraja su također pokazivali da je odziv školskih obveznika bio veoma slab, pogotovo muslimanske

¹ Pred početak svake školske godine one su upozoravale Bošnjake da bez oklijevanja upisuju svoju djecu u osnovne i srednje škole koristeći često puta citirane stihove književnika dr. Safveta Bašagića Mirze: "Borba za opstanak sve narode budi/ da školuju djecu, da postanu ljudi". Prema: "Pravda", Sarajevo 31. avgust 1926; "Gajret", br. 14, Sarajevo 1938; "Gajret", br. 6, Sarajevo 1940.

² M. Čuković, nav. djelo, 12; upor. O. Ibrović, *Kulturno stanje muslimana u južnoj Srbiji*, "Gajret", VIII, 18, Sarajevo 1924, 283-284; S. Kačapor, *Razvoj osnovnog školstva u Sjenici i okolini*, Zbornik Sjenice, br. 1, Sjenica 1985, 139-145.

³ S. Čukanović, *Ljudi i događaji*, 89.

⁴ B. Hrabak, *Kačaci u bivšem Novopazarskom Sandžaku (Staroj Raškoj) 1918-1928. godine*, 231.

⁵ E. Mušović, *Etnički procesi*, 108.

⁶ *Almanah Kraljevine Jugoslavije*, IV jubilarni svezak 1929-1931, Zagreb 1931, 487.

djece.¹ U ovom kraju bilo je nacionalno mješovitih sela, ali su u školu išla samo srpska djeca.²

Za školsku 1939/40. u bjelopoljskom srezu bilo je doraslo 575 djece, a upisano je 428 svega, u sjeničkom srezu od 773 bilo je upisano 304, pri čemu je od 359 dorašli djevojčica samo 98 upisano. U Prijepolju i Novoj Varoši od 1.366 bilo je upisano 1.012. Prema izvještaju "Gajretovih" povjerenika, iste školske godine u bjelopoljskom srezu bilo je upisano ukupno 1.143 muslimanske djece i 1.258 druge vjere, deževskom (Novi Pazar) 1.839 muslimanskih učenika i 1.824 drugih, Prijepolju i Novoj Varoši 826 muslimanskih i 1.157 drugih, Sjenici 1.653 muslimanskih i 607 učenika druge vjere, Pljevljima 907 muslimana i 1.304 učenika druge vjere. Ukupno je tada u Sandžaku bilo upisano 7.599 muslimanskih učenika i 6.837 druge vjeroispovijesti. Od ukupnog broja upisane muslimanske djece muškarci su činili 65% a 35% djevojčice. Međutim, ovo su samo podaci o upisanoj djeci, dok je broj onih koji su stvarno pohađali škole bio manji. Uzimajući u obzir broj kuća i broj stanovnika kao i zakonske propise o otvaranju u krugu od četiri kilometra gdje ima 30 djece koja su navršila 7 godina krajem 1939. nedostajale su na području beranskog sreza tri škole, novopazarskog 15 škola za oko 550 djece, pljevaljskom pet za 170 djece, pribojskom osam, prijepoljskom osam, sjeničkom 17 škola za 950 djece.³

Stanje nije bilo bolje ni u srednjim i stručnim školama i u obrazovanju bošnjačke omladine. Postojale su samo dvije osmorazredne gimnazije: u Pljevljima i u Beranu, kao i četvororazredne u Bijelom Polju, Prijepolju, Novoj Varoši i u Novom Pazaru, gdje je izvjesno vrijeme gimnazija bila i osmorazredna. Međutim, i one su bile često ukidane.⁴ U prvoj, poratnoj godini 1918/19. od 203 učenika

¹ AJ, MP, OON, br. 25672 od 29.7.1929.

² AJ, MP, OON, br. 63992 od 12.11.1929.

³ "Gajret", br. 6, Sarajevo, 1940; upor. "Politika", Beograd 3. oktobar 1930; "Pravda", 19. jun 1933; "Sandžak", br. 31 od 1. januara 1933.

⁴ Sreten Vukosavljević se zbog toga bunio 1932. godine: "Zašto su od devet ukinutih gimnazija četiri iz samog Sandžaka? U Sandžaku ih je inače bilo malo, manje nego što treba, manje nego prosečno. Sandžak je manje nego ikoja pokrajina dao školovanih ljudi. Najmanje je ljudi iz Sandžaka koji na državu vrše

upisanih u pljevaljsku gimnaziju, bilo je samo sedam muslimana. Između dva svjetska rata ovu školu je završio 61 musliman.¹ U Sandžaku je nešto više bilo zanatsko-trgovačkih, ženskih zanatskih i čilimarskih škola. Bilo je dosta učenika koji su završavali osnovne škole sa vrlo dobrim ocjenama a da nisu znali sva slova, niti su znali napisati jednu riječ na školskoj tabli. Mnogi nakon završetka osnovne škole, kao u sjeničkom kraju, nisu znali da pišu i čitaju ćirilicu ili latinicu, niti su znali osnovne računске radnje.²

U srednjim i u stručnim školama, u kojim se osjećao hroničan nedostatak školovanog nastavnog kadra, školske 1939/40. na području beranskog sreza u pet škola bilo je 34 muslimanska i 866 učenika druge vjeroispovijesti, bjelopoljskom u tri škole 55 muslimanskih i 288 učenika druge vjeroispovijesti, novopazarskom 86 muslimanskih i 364 drugih, Pljevljima u tri škole 130 muslimanskih i 518 drugih, Prijepolju i Novoj Varoši u dvije škole 53 muslimanska učenika i 77 učenika druge vjeroispovijesti. Ukupno je u 18 srednjih škola bilo 378 muslimanskih učenika i 2.366 učenika druge vjeroispovijesti. Samo je 14% muslimana činilo ukupan broj učenika. Od ovako malog broja na muslimansku žensku omladinu otpadalo je svega 2,85 odsto iako je srazmjerno njenom udjelu u stanovništvu trebalo biti najmanje 25 odsto. Bošnjakinja-gimnazijalka bila je prava rijetkost. Prijepoljsku četverogodišnju gimnaziju između dva rata završila je samo jedna Bošnjakinja.³

pritisak tražeći zaposlenje. Ovo je učinjeno samo zato što je Sandžak jedan kraj, koji nikada ne obraća pažnju države sa komplikovanjem situacija. Zato je i ostao uvek zapostavljen". Prema: "Sandžak", br. 12, Prijepolje 1. avgust 1932. Opšir. R. Crnišanin, *Sandžak i Sandžaklije u delima Sretena Vukosavljevića*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XV, Prijepolje 1993, 62-63.

¹ A. Prekić, *Islamska zajednica u Pljevljima (II dio)*, Almanah, br. 27-28, Podgorica 2004, 175-176.

² S. Kačapor-Dž. Muratović, *Državna mešovita građanska škola u Sjenici*, Zbornik Sjenice, br. 6-7, Sjenica 1991, 187. Opšir. vidi: J. Vučković, *Osnovne škole u sjeničkom kraju u drugoj polovini XIX i u XX veku*, Novopazarski zbornik, br. 27, Novi Pazar 2003, 286-293.

³ "Gajret", br. 6, Sarajevo, 1940; upor. M. Ćuković, *Sandžak*, 12.

Izrazita patrijahalnost je ponekad sopstveni identitet izjednačavala sa zaostalošću, sa imobilnim vrijednosnim orijentirima. Emancipacija od patrijahalnih mjerila tretirana je u tim traumatiziranim zajednicama kao gubljenje identiteta. Patrijahalnost je bila uvijek korak ispred modernosti. "Gajret" je pisao da su se Bošnjaci, pogotovo seljaci, najžučnije borili protiv školovanja ženske djece, "a i mušku djecu daju samo ako je ne mogu izbaviti kojim bilo načinom".¹ U novopazarskom kraju seljaci su radije plaćali kaznu ili išli na kuluk nego da žensku djecu šalju u školu, vidjeći u školi sredstvo koje ruši temelje morala i tradicije. Zbog siromaštva roditelji su djecu davali u najam po cijelo ljeto, da čuvaju stoku i vrše druge radove na selu ili u gradu za minimalnu zaradu kojom bi obezbijedili kupovinu žita. Po zvaničnim izvještajima brojne porodice zabranjivale su djeci da unose "Bukvar" u kuću, jer je u njemu bila jedna naslikana njuška.² Bošnjačka djeca su naročito neredovno pohađala škole u vrijeme islamskih praznika i mjeseca Ramazana.³

Bošnjaci su odbijali da školuju svoju djecu ne samo zbog averzije prema uspostavljenom načinu školovanja, straha od inovacija, već i zbog jednostranosti u službenoj školskoj politici i tumačenju pojedinih historijskih događaja, pokušaja njihove asimilacije u školama, bojeći se njihovog "povlašivanja".⁴ Sam sistem školovanja, pa i mnogi vjeroučitelji, djelovali su upravo u pravcu njihovog "zvaničnog" nacionalnog osvješćivanja. Bećir Hodžić-Šećerović, ostavio je u svojim spisima zabilježen razgovor Tahira Popove, vjeroučitelja u novopazarskoj gimnaziji, sa jednim učenicom 1929. godine. Vjeroučitelj Popova postavio je učeniku pitanje koje je on narodnosti. Učenik je odgovorio da je musliman. Njegov vjeroučitelj ga je opomenuo da njemu nije jasan odgovor da se neko po nacionalnosti može obilježiti kao musliman, pa ga je nastavio dalje propitivati kojoj nacionalnosti pripada. Vidno zbunjeni učenik je odgovorio da je onda

¹ Upor. S. Bandžović, *Iskušenja historije*, 94-96; R. Crnišanin, *Tijesna čaršija*, 86.

² AJ, MP, OON, 109-8-20.

³ AJ, MP, OON, 81-233-19.

⁴ Upor. I. Kemura, *Kongres Muslimana intelektualaca u Sarajevu 1928. godine*, Prilozi, br. 17, Sarajevo 1980, 179; S. Kačapor, *Školstvo u Novom Pazaru i okolini od 1918. do 1941. godine*, 45.

Turčin. Na ovaj odgovor se Popova nasmijao, kako navodi Šećerović, i dobacio: "Da Turčin si, oni došli iz Azije i oni koji su sa njima primešali tebe nekako poturčili. Baš si ti Turčin kao ja. Ako može hrast biti jabuka onda smo ja i ti Turci".¹ Takav sistem "ubjeđivanja" mnoge je udaljavao i od same pomisli da svoju djecu šalju u školu koja je umjesto da bude doživljena i prihvatana kao prosvjetiteljska i vodeća u razbijanju zaostalosti tretirana kao još jedan atak na muslimansku zasebnost, pa je uticala na jačanje straha od odrođavanja.² Muslimansko humanitarno društvo "Merhamet" u Novom Pazaru, čiji je predsjednik bio Šemsi-beg Čavić, omogućavalo je svojim stipendijama boljim učenicima, koji su bili siromašni, da se školuju u novopazarskoj gimnaziji.³

Škole su bile veoma loše opremljene, često samo sa osnovnim inventarom. Male plate su još više destimulirale nastavnike, pa su oni jedva čekali da odu. Kroz novopazarsku gimnaziju za deset godina prošlo je 30 nastavnika koji su u njoj radili samo po nekoliko mjeseci hitro napuštajući ove "tamnovilajetske" prostore koji nisu nudili nikakve blagodeti već samo duboku provincijsku monotoniju, nepovjerenje domaćeg stanovništva i suočavanje sa prilikama o kojima su čitali samo u knjigama. Svaki pokušaj djelovanja među tradicionalno zatvorenim, patrijahalnim muslimanskim življem, koje je imalo mnogo razloga za strah i frustracije, nailazio je skoro uvijek na odbojnost, pasivnost i ignoriranje. Ruralizacija je za balkanske muslimane značila gubitak društvenog položaja, ali i prelaz u stanje koje je pogodovalo etničkom samoodržanju. Bolje su se održali tamo gdje su se nalazili kao

¹ On je "objašnjavao" dalje: "Nemoj da brukaš školu i da budeš neznanica. Niti su tvoji stari bili Turci niti si ti. Ti si Srbin kao što su bili tvoji stari, a vera je nešto sasvim deveto. Istina ja nisam ni Turčin ni Srbin već Arnautin". Cit. prema: S. Bandžović, *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka*, 60. Tahir Popova je još 1890. bio nastavnik ruždije u Novom Pazaru. On je bio završio Višu učiteljsku školu u Istanbulu.

² S. Bandžović, *Društveno-ekonomske i kulturno-prosvjetne prilike*, 230. Dr. E. Mušović, pak, zaključuje, uz izraziti ideološki prizvuk, ne ulazeći u detaljniju elaboraciju, da su u teškoj situaciji muslimani tražili "utehe u veri i gubili ogromno vreme u petodnevnom molitvama, od kojih osim duhovnog zadovoljstva, nisu imali nikakve koristi!" - cit. prema: E. Mušović, *Etnički procesi*, 108-109.

³ R. Crnišanin, *Tijesna čaršija*, 10-11.

pozitivnog odjeka u sandžačkim opštinama ta je inicijativa za tu godinu ostala neostvarena. Ona je opet aktuelizirana na idućoj Godišnjoj skupštini za 1922/23. godinu. Glavni odbor je predložio da se po svaku cijenu otvori jedan konvikt za 30 učenika u nekom od sandžačkih mjesta. Bez konsultacija sa mjesnim odborom Glavni odbor otvara konvikt u Novom Pazaru. Za upravnika konvikta imenovan je učitelj Mustafa Kreso. Međutim, i pored njegovog angažiranja, naišao je otpor Džemijeta, pa je svega pet pitomaca stupilo u konvikt da bi ih na kraju godine ostalo svega dvoje. Za ovu prvu godinu za konvikt je bilo izdato 26.423 dinara. Zbog malog broja pitomaca konvikt je zatvoren, te je nakon toga trebao biti premješten u Prijepolje. Kako se i tamo javilo svega pet kandidata nije ni tu mogao biti otvoren. Tako je ovaj jedini sandžački konvikt nakon jedne godine rada zatvoren. Početkom školske 1928/29. u Sandžaku je ponovo otvoren konvikt, ali ovaj put u Pljevljima. Zahvaljujući agilnosti pljevaljskog odbora "Gajreta" dobijene su prostorije bivše vakufske medrese. U konvikt su stupila 23 pitomca iako je bilo mjesta za 32. Od tada je konvikt neprestano radio i primao godišnje oko 30 pitomaca od kojih je veliki broj bio iz krajeva van Sandžaka. U školskoj 1939/40. u njemu je bilo 25 pitomaca.¹ "Gajret" je u pojedinim sandžačkim mjestima pokušavao i sa otvaranjem čitaonica. U Pljevljima je 1925. osnovana čitaonica, 1929. u Prijepolju i Novoj Varoši, kao nešto kasnije i u Sjenici, gdje su se na njenom afirmiranju radili Ramo Honić i Džemo Gargović.² "Gajret" se zalagao i za održavanje analfabetskih tečajeva, pa su u njegovoj organizaciji bila održana po dva tečaja u Prijepolju, Brodarevu, Novom Pazaru kao i više popularnih predavanja.

Pored rada u Sandžaku na kulturno-prosvjetnom planu, "Gajret" je radio i na privrednom podizanju i prosvjećivanju. Tako je došlo i do otvaranja čilimarske škole u Novom Pazaru. Ova škola je osnovana na prijedlog Glavnog odbora i počela je sa radom 10. februara 1923. godine. Nosila je naziv "Gajretova čilimarska škola".³ Prvi upravnik bio je Asim Duraković. Škola je u prvoj godini rada imala samo osam

¹ "Gajret", br. 6, Sarajevo 1940.

² M. Abdagić, *Kulturno-politički rad studenata i omladine između dva rata, odnosno u vrijeme od 1935. do 1941. godine*, Zbornik Sjenice, br. 6-7, Sjenica 1991, 68-69.

³ AJ, Fond arhive Ministarstva trgovine i industrije, k 65, f. 1747.

siromašnih muslimanskih učenica. Cilj škole bio je da osposobi polaznice u tkanju čilima i da širi pismenost. Škola je za većinu polaznica bila najveći stepen obrazovanja koji se mogao dostići u ovoj sredini.¹ "Gajret" je omogućavao i određenom broju učenika da se školuje i stanuje van Sandžaka, širom Bosne i Hercegovine.² Za dvadeset godina kroz "Gajretove konvikte" u BiH i Pljevljima prošao je 141 sandžački učenik. Od toga je 26 bilo šegrti na raznim zanatima. Ovom gornjem broju treba dodati još 25 učenika koji su se 1940. nalazili po "Gajretovim konviktima" od kojih je 11 započelo školovanje 1939/40. pa je ukupan broj njegovih pitomaca bio 166. Dobar dio njih nije cijelo vrijeme školovanja bio na teretu "Gajreta". Neki su se u konviktima zadržavali po godinu ili dvije, pa je na taj način bio vrlo mali broj onih koji su se školovali isključivo na račun "Gajreta". Sandžački studenti su, uz bosanskohercegovačke, stanovali u

¹ Do školske 1938/39. ovu školu završilo je 58, a u toku te školske godine pohađalo je još 47 učenica. Škola je 1940. imala 36 učenica. Većina ih je bila iz Novog Pazara i okoline. Postojale su ideje da se i jednom broju učenica iz BiH omogućiti školovanje u njoj. Želja za otvaranjem čilimarskih škola postojala je i po drugim mjestima, kao što je bilo zahtijeva iz Nove Varoši i Sjenice. Opšir. S. Bandžović, "Gajretova" čilimarska škola u Novom Pazaru, Novopazarski zbornik, br. 10, Novi Pazar 1986, 197-202; S. Kačapor, *nav. djelo*, 93-103; I. Kemura, *nav. djelo*, 325-327; M. Kahrović, *Razvoj čilimarstva i izrada čilima u Novom Pazaru i okolini*, Novopazarski zbornik, br. 13, Novi Pazar 1989, 177-178.

² "Odrasli dječaci gotovo mladići sa šesnaest ili sedamnaest godina čudno su se snalazili i još nesigurnije osjećali u sredini koja ih je lijepo primila ali koja ih nije mogla brzo razumjeti. Mladići su jasno primjećenim nausnicama, ti mladi sandžački početni srednjoškolci nesigurno su se probijali u prvim danima kroz školu, bili su zazorni od svega i zato ih je sve vrijeđalo. Radoznalost drugova zašto su tako kasno pošli, činila ih je nervoznim, ljubopitljivost sa kojom su ih drugovi raspitivali o tadašnjim strašnim prilikama u Sandžaku, kod svih mladića budila je bolnu sjetu i oživljavala kod njih najgore časove prošlost... A ti mladići došli su da se školuju pod vrlo teškim, pod strašno teškim okolnostima. Bilo je njih kojima očajno konzervativni roditelji nisu dali ni progovoriti o školovanju; bilo je takovih, koji su krijući se kao pravi bježunci odlazili u školu bez znanja i privole roditelja. A ta putovanja oživljavana danas poslije dvadeset godina ispunjavaju čovjeka užasom... Ne zaboravljaju se oni bolni časovi, kada smo šćućureni u gotovo praznim prostorijama Gajretovih internata provodili dane za vrijeme raspusta, dok su se naši drugovi veselili kod svojih ukućana" - prema: I. Dobardžić, u "Gajretu", Sarajevo septembar 1940.

studentskom domu "Osman Dikić" beogradskog "Gajreta", ali su i oni plaćali puni iznos za svoj boravak.

Značajno mjesto u školovanju Bošnjaka predstavljala je i Velika Medresa u Skoplju, koja je osnovana pod pritiskom međunarodnog javnog mnjenja. Načelnik ministarstva vjera Hasan Rebac, potpomognut istomišljenicima, uspio je da 1925. isposluje otvaranje Velike Medrese Kralja Aleksandra I kao pune srednje škole-realne gimnazije sa svim potrebnim vjerskim islamskim naučnim disciplinama. Škola je imala internat, a đaci su bili državni pitomci, uz određen broj učenika koji se prema svojim materijalnim prilikama školovao o vlastitom trošku. Prvobitni cilj ove škole bio je da stvara nov kadar za islamsku vjeronauku i druge potrebe muslimana vaspitanih "u idejama naše državne ideje", jer privatne medrese, bez kojih "u južnoj Srbiji nema gotovo nijedne varoši... ni malo ne služe našoj državi". Nakon otvaranja ove medrese uslijedilo je zatvaranje privatnih medresa i zabrana školovanja muslimanske omladine van zemlje. Time se obezbjeđivao "zdravi kadar" za zamjenu starog "koji je sasvim prirodno, vrlo retko bio dovoljno odan našoj državi". Nastojanja režima su bila u tom smislu da na tom prostoru turski i albanski živalj bude ono što su "muslimani Arapi u Alžiru i Tunisu za Francuze".¹ Međutim, medresa je kroz cijelo svoje postojanje bila upravo suprotno od onoga što je država htjela. Ona je služila kao pravi kulturno-prosvjetni centar muslimanskog stanovništva u "južnim krajevima".² Apsolventi Sandžaklija od školske 1932/33. do 1938/39. bilo je 62, a ako se tome doda i 20 gimnazijalaca, bilo ih je ukupno 82 koji su nastavili studije na fakultetima. Jedan student dolazio je na 1.500 stanovnika Bošnjaka. U Medresi se, mada je bila usmjerena za školovanje sandžačke omladine, ipak procentualno nalazio mali broj Bošnjaka iz ovih krajeva. Školske 1938/39. od oko 200 učenika bilo ih je 38, iako je ranije bilo slučajeva da su činili i polovinu od ukupnog broja učenika.

¹ AJ, MP, pov. grada, f. 63, r. br. 167.

² M. Pirraku, *Kulturno-prosvjetni pokret Albanaca u Jugoslaviji (1919-1941)*, JIČ, br. 1-4, Beograd 1978, 361-362; M. Memić, *Velika Medresa i njeni učenici u revolucionarnom pokretu*, 42-45.

Pored Velike Medrese, Bošnjaci su se školovali i u Isabegovoj medresi u Skoplju čiji su učenici mogli produžiti školovanje na Višoj islamskoj šerijatskoj teološkoj školi u Sarajevu i drugim vjerskim fakultetima u inostranstvu. Škola je 1938/39. imala samo četiri razreda sa 25 učenika iz Sandžaka. Medresa u Prijepolju imala je 28 učenika u školskoj 1939/40. godini. Novopazarska medresa koja je 1934. reformirana i dobila naziv "Gazi Isabegova" imala je rang niže-četverorazredne medrese sa mogućnošću nastavka školovanja u skopskoj Isabegovoj medresi. Imala je 1939/40. godine 64 učenika.¹ Prema pisanju "Politike" 1939. u svim građanskim školama u Kraljevini Jugoslaviji bilo je 1.723 Bošnjaka. Od ukupno 110.000 učenika u gimnazijama bilo je samo 2.633 Bošnjaka. Učiteljsku školu je pohađalo svega 38 Bošnjaka. Među 4.485 nastavnika srednjih škola bilo je samo 56 Bošnjaka.²

Siromašna kulturno-prosvjetna slika predstavlja jasan odraz ukupnog stanja u Sandžaku i Bošnjaka u njemu. Bilo kakva poređenja sa razvijenim dijelovima zemlje davali su više nego porazne rezultate. Bošnjačka zajednica je, apolitična i pasivna, bila više zainteresirana za zaštitu svojih kulturnog i vjerskog identiteta, društvenih običaja i tradicija, nego za osiguranje posebnog pravno-političkog statusa. Nalazeći se na marginama društvenog razvoja, najveći dio bošnjačkog, ali i crnogorskog i srpskog stanovništva, kao posredne žrtve, dijelio je, širenjem osjećanja getoizacije, privremenosti i marginalizacije, okuse gorke sudbine i letargičnog života, civilizacijski tavoreći između naslijeđa prošlosti, hipertrofirano fatalizma i grube stvarnosti koja nije osiguravala prosperitetniju budućnost.

¹ "Gajret", br. 6, Sarajevo 1940. Opšir. S. Kačapor, *Školstvo u Novom Pazaru i okolini od 1918. do 1941. godine*, Novi Pazar 1987, 154-156; J. Redžepagić, *Velika Medresa u Skoplju 1925-1941*, Zbornik za historiju školstva i prosvjete, br. 4, Zagreb 1968; M. Memić, *Učenici Velike Medrese i revolucija*, Novopazarski zbornik, br. 6, Novi Pazar 1982, 75-131; M. Memić, *Velika medresa i njeni učenici u revolucionarnom pokretu*, Skoplje 1984.

² "Politika", br. 11020, Beograd 2. februar 1939; opšir. F. Šeta, *Vjersko-prosvjetne prilike Muslimana pred Drugi svjetski rat*, Glasnik, br. 1, Rijaset IVZ u SFRJ, Sarajevo 1991.

Stvaranje jugoslavenske države nakon Prvog svjetskog rata, kao multikulturalne i multinacionalne zajednice, pored svih njenih manjkavosti, uzimajući u obzir i međunarodno okruženje i usvojene standarde prema manjinama, otklonilo je mogućnost da muslimansko stanovništvo u Sandžaku kolektivno doživi potpuno identičnu sudbinu muslimana u onim krajevima koji su nakon ratova 1877-1878. i odluka Berlinskog kongresa pripali Srbiji i Crnoj Gori. Akcije masovnog i brzog protjerivanja karakteristične za to doba očito više nisu bile preporučljive nakon Prvog svjetskog rata. Međutim, primjenjivani su drugi, perfidniji metodi koji su u pozadini imali isti cilj.

Događaji u Sandžaku nakon 1918. Bošnjacima nisu donijeli mir već su pred nametnutim izborom između dva zla: integrisanja u većinsku naciju ili svodenja na građane drugog reda, još više uticali na njihovu nesigurnost, jačanje psihoze straha i iseljavanja. Nakon balkanskih i Prvog svjetskog rata brojne porodice muhadžira ponovo su bile prisiljene da mijenjaju svoja staništa i da traže nova utočišta. Dosta tog, pretežito siromašnog muslimanskog življa, za nekoliko decenija je bilo više puta raseljavano. To je ostavilo trajne, ne samo ekonomske, već i druge posljedice.¹ Među onima koji su se iselili iz novovaroškog kraja, pored domaćih porodica, bilo je došljaka, muhadžira doseljenih krajem XIX i početkom XX vijeka. Jedni su otišli u Tursku, a drugi u veće gradove Bosne i Makedonije.² Oni koji su otišli u Tursku, a tamo se nisu snašli, nisu se više mogli vratiti. Više nisu imali pravo izbora i povratka. Ministarstvo inostranih djela Kraljevine SHS 1919. obavijestilo je svoje diplomatske predstavnike u Istanbulu da takvim licima ne treba dopustiti povratak pošto su tretirani kao svojevolsni iseljenici koji su prekinuli sve veze sa državom. Izuzetke je moglo odobriti Ministarstvo unutrašnjih djela po posebnoj proceduri.³

¹ Novovaroški kraj kroz istoriju, 187-188.

² Novovaroški kraj kroz istoriju, 226-227.

³ Arhiv Saveznog sekretarijata za spoljne poslove u Beogradu (u daljem tekstu: ASSIP), pol. odeljenje, Poslanstvo Kraljevine SHS u Turskoj, f. 3, pov. br. 134. Dr. Bogumil Hrabak navodi, pozivajući se na pisanje "Politike" da je ministarski kabinet Ljube Davidovića navodno pomagao pokret bosanskih muhadžira u Maloj Aziji za povratak u domovinu, s tim da budu naseljeni u

Prave serije pogromaških akcija koje su započele nakon povlačenja okupacionih trupa 1918. nastavljene su i dalje. Teške političke borbe u kojima su bošnjački predstavnici bili prisiljeni na kompromiserstvo i politiku stalnih ustupaka u vječitom strahu, izborni terori i odmetničke akcije postale su sastavni dio života i grube stvarnosti u kojoj su se našli muslimani, što je njihovo ukupno stanje i položaj u ovim krajevima činilo nepodnošljivim i sve više nametalo masovno iseljavanje u Tursku kao jedino moguće rješenje.¹

Po pisanju "Gajreta" u Sandžaku je za dugo godina "po oslobođenju sudio mač i kolac i krvnički pogledao u njemu Turčin Kaurina". Opet su se ponavljale one dramatične slike koje su muslimani vidjeli i s mukom preživljavali nekoliko godina ranije, koje su nosile oreol zadocnjelog "krstaškog rata".² Vlasti su se prema Bošnjacima u Sandžaku odnosile kao prema "Turcima" i poraženoj strani koja je po pradavnom zakonu potpadala pod "pravo mača".³ Sa

Makedoniji i na Kosovu, navodeći kako je "sto hiljada Bosanaca prešlo iz Anadola u Carigrad i u susedna sela, dobivši najnužniju pomoć iz Jugoslavije" - cit. prema: B. Hrabak, *Jugoslovenska Muslimanska Organizacija prema Muslimanima Sandžaka, Kosmeta i Makedonije 1919-1929*, Novopazarski zbornik, br. 19, Novi Pazar 1995, 157. Međutim, vjerovatno se više radilo o običnoj propagandi, s obzirom na pokušaj dobijanja podrške JMO i glasova Bošnjaka, nego o stvarnom nastojanju, pogotovo kada se uzme u obzir šta se u tom vremenu dešavalo sa muslimanima u novostvorenoj državi. Zoran D. Janjetović navodi podatak da je u Turskoj (1919?) bilo oko "300.000 Bosanaca koji su želeli da se vrate u Jugoslaviju (taj broj je, naravno, uključivao i stariju emigraciju od 1878.)" - nav. prema: Z. Janjetović, *Istorijski uzroci odnosa Hrvata i Srba prema nacionalnim manjinama u jugoslovenskoj državi 1918-1941. godine*, u: *Dijalog povjesničara-istoričara*, 2, Zagreb 2000, 390-381.

¹ F. Ademović, *Položaj Bošnjaka-muslimana u periodu između dva rata (1918.-1941.)*, Takvim za 2000, Rijaset IZ u BiH, Sarajevo 1999, 222-229.

² F. Saltaga, nav. djelo, 168. Isti autor navodi: "Od 1912. do 1920. godine sa Kosmeta je nasilno iseljeno za Tursku 150.000 ljudi, a uredbom o nasljeđivanju južnih krajeva vlade Kraljevine SHS od 9. septembra 1920. godine počela su masovna iseljavanja muslimanskog, albanskog i turskog življa za Tursku. Formira se uprava za agrarnu reformu sa uredima u Peći, Kosovskoj Mitrovici, Uroševcu, Prizrenu i Skoplju. Zemlja od Muslimana, Turaka, Albanaca oduzimana je u bescljenje. Agrarna politika vlade je upravo bila u funkciji nasilnih migracija stanovništva Islamske vjeroispovijesti".

³ AJ, MP, OON, 109-8-20.

zalaskom "osmanskog polumjeseca" na Balkanu trebalo je nestati i njihovo "iskopljeno sjeme, njihova divlja pasmina".¹ Dominantna plemenska svijest nije bila samo rezultat patrijahalnog stanja, već i dugotrajne ideologizacije. Njena bitna odlika bilo je manihejsko, crno-bijelo mišljenje u dihotomijama, podjeli svijeta na "naše i "njihovo", na "prijatelje" i "neprijatelje". Ratovi zato nisu bili samo nastavak politike drugačijim sredstvima, već i nastavak ranije svijesti.² Odnos pravoslavnih pobjednika i poraženih muslimana ostao je trajnom osobinom. Mržnja je naročito eskalirala u vrijeme izbora, kada su srpski političari obećavali svojim biračima da će konačno protjerati muslimane u Tursku, a muslimanski da će se boriti da oni ostanu na svojoj zemlji.³ Skopski list "Hak" je pisao kako bi se javnost užasnula kad bi saznala na kakav je način zlostavljan i mučen muslimanski živalj, "koji usled straha od fizičke likvidacije uzalud se previja i traži iskru pravde, od onoga koji ne zna šta je pravda i ljudsko dostojanstvo". Zbunjeno i dezorijentirano muslimansko stanovništvo, sa dominirajućom sviješću grupe, istrajavajući u svjesnom konzervativizmu, predvođeno zaplašenim, demoraliziranim i osiromašenim prvacima, zatečeno svim brzim promjenama, dugo nije moglo da se osvijesti i nađe svoje mjesto. Sada mu je prijetila nova opasnost jer se našlo na udaru nacionalističke državne politike koja je svojim egzekutorima ostavljala odriježene ruke u sprovođenju brutalnih, represivnih akcija.

Sandžakom je nakon završetka Prvog svjetskog rata krstarilo nekoliko muslimanskih odmetničkih grupa, koje su se javljale kao zaštitnici muslimana, ali su djelovale stihijno i neorganizirano. Ovaj vid iznuđene gerilske borbe, u narodu poznat kao "komitske borba", nije poprimio masovniji karakter. Komitske grupe su brojale najčešće od 20

¹ H. Bašić, *Krivice*, Sarajevo 1986, 9.

² R. Marjanović, *Industrija smrti u rukama plemenske svesti*, Sociološki pregled, br. 1-4, Beograd 1992, 43.

³ M. Abdagić, *Kulturno-politički rad studenata i omladine između dva rata, odnosno u vrijeme od 1935. do 1941. godine*, 66. On u tom smislu navodi primjer iz Sjenice gdje su po židovima bile ispisane parole: "Glasaj za popa", koji je obećavao, ukoliko bude izabran, da će nastojati da se donese zakon za izgon muslimana, ili "Glasaj za Straja", koji je bio povezan sa muslimanskim trgovcima i obećavao da će se boriti da se takav zakon ne smije donijeti.

do 70 boraca. Protiv njih su bile angažirane jedinice žandarmerije sa posebnim ovlaštenjima, četnici Koste Pećanca, uz povremeno korišćenje vojnih snaga.¹ U akcijama protiv odmetnika po Sandžaku vršen je udar po nedužnom narodu. Zbog dolaska četnika Koste Pećanca u Sandžak, među muslimanima u Sandžaku i u Bosni nastala je preneraženost od upotrebe "neodgovornih naoružanih grupa".² Gonjenje odmetnika bilo je samo izgovor za progone muslimana. Stvar je zapravo u svoje ruke preuzela Srpska nacionalna organizacija (SNO) koja je sebi stavila u zadatak da ubija i prelaćuje muslimane "da stvara psihozu nesigurnosti, kako bi se muslimani morali seliti iz ovih krajeva. Tu dolazi do izražaja shvatanje da Srbi i muslimani ne mogu zajedno živjeti, da kasnije to shvatanje postane jedna od osnovne podloge i ideologije četnika u toku II svetskog rata u ovim krajevima".³

Tradicionalno zatvorena muslimanska sredina, naviknuta na svoj specifični način življenja, na poštivanje svojih vjekovnih, gotovo kulturnih obilježja našla se, u svom historijskom nespokoju, skoro u beznađu nakon prestanka osmanske uprave. U novoj državi izložen neprekrivenim, asimilatorskim i političkim pritiscima i otvorenim, huškačkim pozivima na iseljavanje, veći dio muslimanskog življa, koji je ostao, uprkos svemu, da obitava na rodnoj zemlji, još više se povlačio u sebe, pretvarajući svoju snagu i želju za očuvanjem nacionalnog, vjerskog i kulturnog identiteta u svekoliki otpor prema svemu onom što je dolazilo van tog zatvorenog magičnog kruga. Sve akcije koje su inicirane sa strane su morale računati na grčevitu reakciju, na odbojnost i nepovjerenje. "Pravda", organ Jugoslovenske Muslimanske Organizacije, je, u analiziranju položaja muslimana u Sandžaku i Makedoniji, konstatala da tu ima "pogrešaka sila jedna", ističući da među one važnije smatra da je u te krajeve otišao ološ koji je htio da se preko noći obogati, da su tamošnji činovnici i žandarmi regrutirani iz redova pljačkaša i "prema Muslimanima historičkom

¹ M. Memić, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, Podgorica 2003, 183-184.

² B. Hrabak, *Kačaci u bivšem Novopazarskom Sandžaku (Staroj Raškoj) 1918-1928. godine*, 230.

³ Upor. S. Čukanović, *Ljudi i događaji*, 132; M. Čorović, *Čor-pašin odžak*, Istanbul 1995, 287, 291. M. Čorović slikovito predstavlja izgon Bošnjaka: "svejedno im je kuda, samo da im ostavimo naša imanja, po onoj narodnoj: "Mići mi se s kola, džaba ti kirija".

mržnjom zadojenih individua, koji svoju službu upotrebljavaju samo u to, da tu svoju mržnju na njima izlijevaju".¹ Kao dalju pogrešku "Pravda" je isticala da se nije jednako postupalo sa svim građanima, "da zapostavljanje Muslimana a privilegisanje Pravoslavnih u svakom pravcu daje opravdano povoda vjerovanju da je naša Kraljevina pravoslavna država i da su Muslimani građani drugog reda, da su Pravoslavni gospodari, a Muslimani raja koja ima slušati i pokoravati se ovima" tražeći dalje da se iz škola i svih ureda istrijebi vjerska intolerancija.²

Događaji u Plavu i Gusinju u februaru 1919. unijeli su nove zebnje, kada je došlo do pobune lokalnog stanovništva. Pobuna je bila prouzrokovana pljačkama koje su vršile grupe Vasojevića, kao i samovoljom crnogorskih vlasti. Plavsko-gusinjski prvaci su krajem decembra 1918. obavijestili srpske vojne vlasti da je crnogorska vojska u tim krajevima počinila brojna nedjela. Od 20 kuća sela Pepića sve su bile opljačkane, a svi muški članovi su bili pobijeni. Ista je sudbina zadesila i selo Ržanicu, dok je muslimanski živalj iz nekoliko sela bio raseljen. Nasilja crnogorske vojske su nad muslimanima, osim u plavsko-gusinjskom srezu, bila izvršena u podgoričkom, bjelopoljskom, beranskom, sjeničkom srezu.³ Pobuna u plavsko-gusinjskom srezu je, uz podršku topova, u krvi ugušena. Vasojevički odred, kojim je komandovao Lakić Vojvodić, je 19. i 20. februara 1919. izvršio težak zločin. Pripadnici ove jedinice su pobili sve one koje su zatekli u Plavu. Na ulicama ovog temeljito opljačkanog grada tri dana su ležali leševi 450 građana, pretežno žena, djece i staraca koji nisu uspjeli da se blagovremeno sklone. Preživjelo odraslo i sposobno stanovništvo, njih preko 3.000, uspjelo je da prebjegne preko sjeverne Albanije u Skadar, gdje su ih prihvatile savezničke snage i oko godinu dana držale u logoru

¹ Upor. M. Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta. Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana*, Sarajevo 1974, 190-191; Š. Filandra, *Bošnjačka politika*, 61-62.

² Upor. "Pravda", Sarajevo 27. avgust 1921; *Stenografske beleške Narodne Skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, redovni saziv za 1923-24. godinu*, Beograd 1924, 410-420.

³ D. Maliković, *Kačački pokret u Crnoj Gori 1918-1924*, Novopazarski zbornik, br. 26, Novi Pazar 2002, 180-181.

u selu Bušatru, u okolini Skadra.¹ Prihvatilišta su dijelom održavali Italijani. Život u njima je bio pretežak. Posredstvom velikih sila ovo stanovništvo je nakon toga vraćeno u svoje opustošene i opljačkane domove.²

"Memorandumom" Bošnjaka iz južnog dijela Sandžaka, upućenom Ljubi Davidoviću 11. avgusta 1919., tražena je državna zaštita uz predočavanje podataka da su od stvaranja Kraljevine SHS u južnom dijelu Sandžaka opljačkana 194 muslimanska sela, ubijeno 1.300 muslimana i nanesena šteta od preko 20 miliona dinara. U "Memorandumu" se navodi da dok se ne uspostave redovne prilike u "našim selima ne smiju se izbjeglice da vrate na svoja ognjišta, a tih su izbjeglica prepune naše varošice, tako da čak i na ulicama spavaju. I kako među njima vlada velika bijeda, a sve je pretrpano, velika je opasnost, da se među njima ne pojavi kakva epidemija, koja će i nas samih uništiti, ono što je ostalo u životu, nego može zahvatiti i druge krajeve. Ali izbjeglice, koje bi se usudile da se vrate, nemaju se kuda, jer su im kuće, ako nijesu popaljene, zaposjeli pravoslavni njihovi susjedi, a zemlje su uzurpirali i zasijali. Policijske vlasti neće ništa da poduzmu u tome, da se bar ova nepokretna dobra vrate sopstvenicima, nego ih upućuju na sud, a ni u Bijelom Polju ni u Beranama nema uopšte suda. A nema dovoljno žandarima, da bi bili zaštićeni".³ U

¹ M. Memić, *Plav i Gusinje u prošlosti*, 226-228.

² Statistički pokazatelji 1921. pokazali su da je stanovništvo u plavsko-gusinjskom kraju bilo desetkovano. Po popisu iz 1921. u opštinama Gusinje, Plav i Vojno Selo bilo je svega 8.337 stanovnika, a 15 godina prije, bilo je 2.8 puta više, odnosno oko 23.200 stanovnika. Opšir. M. Memić, *Plav i Gusinje u prošlosti*, 242.

³ "Pravda", br. 72, Sarajevo 11. oktobar 1919. H. Avdić, *Genocid nad Muslimanima u Donjem Kolašinu*, 120-122. U Memorandumu se dalje navodi: "Naše komšije pravoslavni ne pošteđješe ni naše vjerske svetinje i naš obraz. U Sandžaku je ostala malo koja džamija, a da nije opljačkana. Mnogo ih je obeščašćeno i na taj način, da su prljane ljudskom nečisti. Na pravoslavni Božić su pravoslavni iz pušaka dotle pucali na munare naših džamija u Bijelom Polju, dok ih nijesu isprobijali i skoro uništili. Kučevića džamiju (Fethiju) u Bijelom Polju pretvoriše, bez ičijeg pitanja, u pravoslavnu crkvu. To su bili učinili i 1912. godine, ali su nam je po naredjenju crnogorske vlade na Cetinju morali povratiti i ona je bila džamija sve do sada. U školama sile našu muslimansku djecu, da uče pravoslavnu vjeronauku i tako odbijaju muslimane, da svoju mladež školuju i da